

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI

TUNALI HİLMİ BEY'İN HUTBELERİ ÇERÇEVESİNDE
SİYASİ GÖRÜŞLERİ
(1895-1900)

YÜKSEKLİSANS TEZİ
Esmeray KOÇAK

Ocak, 2026

T.C.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANA BİLİM DALI

TUNALI HİLMİ BEY'İN HUTBELERİ ÇERÇEVESİNDE
SİYASİ GÖRÜŞLERİ
(1895-1900)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Esmeray KOÇAK

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Nergiz AYDOĞDU

OCAK, 2026

ETİK BEYAN

“Kırkırelı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez ve Dönem Projesi Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmasında; tez içinde sunduğum bilgileri, verileri ve dokümanları, değişik sonuç verebilecek şekilde araştırma araç gereçleri kullanmadan, işlem veya kayıt sonuçlarını değiştirmeden akademik ve etik kurallar çerçevesinde bizzat elde ettiğimi, bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmasında yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.”

Esmeray KOÇAK

29/12/2025

İmza

ÜRETKEN YAPAY ZEKÂ ETİK BEYANI

Tezde Üretken Yapay Zeka araçlarını araştırma yöntemi, örneklem büyüklüğü tespiti/güç analizi yapılması, veri analizi, veri toplama, veri depolama ve paylaşımı (federatif veri paylaşım/kullanım sistemleri dahil), literatür taraması, kaynakların düzenlenmesi, dil bilgisi ve yazım kontrolü, çeviri gibi işlerde kullandığımı; bu süreçlerde yaptırılan işleri dikkat ve özenle gözden geçirerek maddi hataları ve taraflı ya da yazılımsal/algoritmik ya da olgusal/yorumsal hataları tespit ederek düzelttiğimi, bağlamsal tutarlılığı sağladığımı ve ortaya çıkan ürünün (metin, resim, ses, görüntü, kod, karar, sonuç) yasal ve etik açıdan doğabilecek tüm sorumluluğunu üstlendiğimi beyan ederim.

Esmeray KOÇAK

29/12/2025

İmza

TEZ ONAYI

“Kırkırelı Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Programında Yüksek Lisans Esmeray KOÇAK tarafından Doç. Dr. Nergiz AYDOĞDU’nun danışmanlığında hazırlanan “Tunalı Hilmi Bey’in Hutbeleri Çerçevesinde Siyasi Görüşleri (1895-1900)” başlıklı tez aşağıdaki jüri üyeleri tarafından 16.01.2026 tarihinde yapılan Tez Savunma Sınavında oy birliği ile başarılı bulunmuş ve Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.”

Tez Danışmanı:

Doç. Dr. Nergiz AYDOĞDU
Kırkırelı Üniversitesi

Jüri Üyeleri:

Doç. Dr. Oğuz KAAN
Kırkırelı Üniversitesi

Doç. Dr. A. Vahap ULUÇ
Harran Üniversitesi

Tez Savunma Tarihi: 16/01/2026

ÖN SÖZ

Osmanlı Modernleşmesi Türk Düşünce Tarihinin gelenekten ayrılarak yeni bir yön çizdiği dönemdir. Devlet yapılanmasından anayasal bir sürece Tanzimat ve Islahat Fermanlarıyla kamu idaresi ve hukukunun değişimine kadar her alanda değişim yaşanmıştır. I. ve II. Meşrutiyet Dönemlerinde aydınlar ve bürokratların yürüttüğü faaliyetler yenilik fikrinin toplumsallaşmasına katkı sağlamıştır. Kanuni Esasi ile Türk Siyasi Hayatı anayasal bir döneme girmiş bu süreklilik Millî Mücadele ve Erken Cumhuriyet döneminden günümüze kadar gelebilmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin fikri temellerini bu dönemde oluşturmuştur Çalışmamızın konusu Jön Türk düşünce hareketi içerisinde örgütün fikrî liderleri arasında fiili müdahale ve devrimci karakteri ile öne çıkan Tunalı Hilmi Bey'in Cenevre'de bulunduğu yıllarda toplumsal ve siyasi bir devrim tasarısı olarak yazdığı on bir hutbe üzerine yoğunlaşmaktadır. Modernleşme ve toplumsal ilerleme fikrinin toplumsal tabana yayılması sürecini uzun ve zahmetli bulan bu devrimci Jön Türk'ün Hutbeleri modernleşme, toplumsal ilerleme, anayasal sisteme geçiş için gerekli fiili müdahaleyi öngörmektedir. Çalışmamız, Tunalı Hilmi Beyin fikirlerinin Meşrutiyet dönemine ilişkin siyasi ve dönemsel olarak değerlendirilmesinden oluşmaktadır.

Araştırma konusu ile ilgili veriler Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerine kütüphane arşivlerinin taranması sonucu ulaşılmıştır. Tez çalışmamızda Tunalı Hilmi Bey'in Cenevre'de 1313-1318 yılları arasında yazılan hutbelerde; Jön Türklerin siyasi propagandasının etkili bir dille yazılarak cemiyet üyelerine ve daha geniş kitlelere ulaşma amacı görülmektedir. Hutbeler Şerafettin Mağmumi'nin desteğiyle Jön Türk cemiyeti tarafından dağıtılır. Hutbelerden 1.,6., 9. ve 10. Hutbenin umuma dönük genel konuları işlediği görülmektedir. Ancak Tunalı Hilmi Bey toplumsal bir hareketlilik oluşturmak için toplumun belli katmanlarına bazı hutbelerinde ulaşmak ister bu hutbelerde onlara hitap ederek, sorumlu tutarak cemiyet tarafına çekmek istediği anlaşılmaktadır. Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey'in yazdığı 2. hutbe ulemaya, 4. hutbe subaylara, 8. hutbe askerlere hitap etmektedir. 11. hutbe diğer hutbelerin genel söylemlerini taşımakla beraber Jön Türk kongresine bir çağrı niteliği taşımakta, kongrenin yeri, kimlerin katılacağı, nasıl düzenleneceği gibi konuların yol haritasını

vermektedir.

Tunalı Hilmi Bey'in on bir hutbesinde kullanılan dilin mübeyyic, müdahaleci ve kalkışmayı teşvik eden üslupta yazıldığı, siyasi propaganda amacı taşıdığı anlaşılmaktadır. Halk nazarında ve hitap ettiği sosyal sınıfı ikna etmeye yönelik dini kaynaklara başvurmaktadır. Bürokrat ve askerleri etkilemek için onların taleplerine göre örnekler vermekte, meşruti yönetimin, değerli devlet adamlarının uğradığı haksızlıkları göstermektedir. Osmanlı Devleti'nin tebaasına yönelik olarak ayrılıkçı hareketlerden (Panslavist ve Arap milliyetçiliği vb.) etkilenmemelerini arzulamaktadır. Cumhuriyet öncesi yazdığı hutbelerinde Osmanlılığı savunmaktadır. Tunalı Hilmi Bey'in bu söylemi Cumhuriyet sonrası Türkçülüğünde kuvvet bulacaktır.

Bu çalışmanın amacı; Türk Siyasi Düşünce tarihinde geleneksel siyasi düşüncenin değişim geçirdiği Osmanlı modernleşme sürecinin önemli aktörleri içerisinde yer alan Jön Türk hareketinin güçlü şahsiyetlerinden Tunalı Hilmi Beyin siyasi fikirlerini hutbeleri merkezinde değerlendirilmesini hedeflemektedir. Tunalı Hilmi Beyin İttihat ve Terakki Cemiyetinin düşünce ve siyasetinin anlaşılmasında önemli bir örnek olarak alınabileceği ve cemiyet içerisinde tartışılan fikirlerin izlenmesinde önemli bir kaynak olabileceği varsayımından hareketle Tunalı Hilmi Bey'in hutbeleri incelenerek literatüre katkı sunulmak istenmiştir. Bilindiği üzere Jön Türk hareketinin ilk dönem oluşumu hakkında literatürde yeterli kaynak bulunmamaktadır. Ancak II. Meşrutiyetle beraber neşriyat ve fikir hayatının çeşitliliğinin artmasıyla günümüze ulaşan kaynaklardan Jön Türklerin ikinci dönemi araştırılabilmektedir. Tunalı Hilmi Bey'in hutbeleri bu bağlamda oluşma ve olgunlaşma olarak adlandırabileceğimiz bu ilk dönemi anlamamızda literatüre katkı sağlayacaktır.

Çalışmamızın sınırları, Tunalı Hilmi Bey'in Cenevre'de bulunduğu dönemde yazdığı hutbelerle sınırlanmakla beraber hutbelerin okuyucu tarafından anlaşılmasını sağlamak amacıyla hayatı birinci bölümde, siyasi faaliyetleri, meclis çalışmalarına ikinci bölümde yer verilmiştir. Çalışmamızın üçüncü bölümü Türk modernleşmesinin araç kavramı olan terakki kavramı merkezinde hukuk, bireycilik, ulus dil konuları tartışılmıştır. Dördüncü bölümde Tunalı Hilmi Bey'in toplumsal ilerleme aşamaları hutbeleri çerçevesinde incelenmiştir. Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey'in *Türkçülük, Halkçılık, Din, Eğitim, Kadın Hakları* çerçevesindeki düşünceleri belirlenmiştir.

Hutbelerindeki bağlantıları verilmiştir. Çalışmamız bu yönüyle literatüre önemli bir katkı sunmaktadır. Tunalı Hilmi Bey'in hutbeleri literatürde bilinmekle beraber hutbelerin tümüne yönelik bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmamızın bu özelliğinden dolayı araştırmacılara ve literatüre katkı sağlayacağı görüşündeyiz.

Çalışmamızın başlangıç ve tamamlanma sürecinde teşvik ve yardımlarını aldığım pek çok insan var. Çalışmamızın en zor aşaması Osmanlıca metinlerinin taranarak çeviri dokümanlarının elde edilmesi idi. Bu süreçte iyi niyet, yardım ve anlayışlarını esirgemeyen Hüseyin Dağışan ve Enes Karadeniz'e, çalışmamızın her aşamasında destek ve önerileriyle katkıda bulunan kıymetli dostlarımız Cengiz Baykara ve Burak Uzun'a, çalışma süresince eşim Zafer Koçak, çocuklarımız Esmâ, Mustafa ve Ali'ye destek ve anlayışları için teşekkür etmek istiyorum. Tez çalışmamızın konu seçiminden, sonuçlanmasına kadar her aşamasında emek veren, teşvik eden ve güven duyan değerli hocam Sayın Doç. Dr. Nergiz AYDOĞDU'ya destekleri için teşekkür ediyorum.

Esmeray KOÇAK

Ocak, 2026

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	vi
İÇİNDEKİLER	ix
SEMBOLLER VE KISALTMALAR.....	xi
TABLolar LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiii
ÖZET.....	xiv
ABSTRACT	1
I. GİRİŞ.....	2
1. Araştırmanın Amacı ve Kapsamı	2
2. Araştırma Metodolojisi ve Yöntemi	10
A. Tunalı Hilmi Bey'in Hayatı	11
1. Ailesi	11
2. Eğitim Hayatı ve Gençliği.....	11
B. İttihad ve Terakki Cemiyetine Katılımı ve Siyasi Faaliyetleri.....	13
1. Cemiyet Üyeliği.....	13
2. Cenevre Dönemi	14
3. Kahire Dönemi	20
4. Osmanlı Meclis-i Mebusan Meclisi'ndeki Faaliyetleri	22
5. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Faaliyetleri.....	24
6. Tunalı Hilmi Bey'in Ölümü.....	26
C. Osmanlı Türk Modernleşmesinin Araç Kavramı Olarak Terakki	27
1. Terakki- Akılcılık- Pozitif Hukuk İlişkisi	44
2. Terakki, Toplumsal İlerleme Aracı Olarak Bireycilik	52
3. Yenileşme, İlerleme Dinamiği Olarak Ulus Dil Olgusu.....	59
D. Tunalı Hilmi Bey'in Toplumsal İlerleme Düşüncesinin Araç ve Aşamaları	65
1. Türkçülük Düşüncesi.....	81
2. Halkçılık Düşüncesi.....	94
3. Din ve Ulema Düşüncesi	109

4. Eğitim Düşüncesi.....	118
5. Kadın Hakları Düşüncesi	125
III. SONUÇ VE ÖNERİLER	130
KAYNAKÇA	134
EKLER.....	141
EK-1. Hutbeler	141

SEMBOLLER VE KISALTMALAR

Bu çalışmada kullanılmış simgeler ve kısaltmalar, açıklamaları ile birlikte aşağıda sunulmuştur. Açıklamalar bir satırdan uzun olmamalıdır ve kısaltmalar alfabetik sırayla verilmelidir.

Kısaltmalar Açıklamalar

İTC : İttihat ve Terakki Cemiyeti

Vb. : Ve Benzeri

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 3.1 Hutbeler; 1314-1318 (1895-1900) yılları arasındaki Cenevre’de yayınlanan hutbeler.	69
---	----

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 3. 1. Terakki Kavramının Aşamaları.....	31
Şekil 3. 2. Batı'da Ve Osmanlı'da Progress/Terakki Kavramına Katkı Sağlayan Aydın Ve Bürokratlar.....	31
Şekil 3. 3. Pozitivizmin Teolojik ve Metafizik Evreleri.....	33
Şekil 3. 4. Osmanlı Aydınlarını Etkileyen Akımlar	42
Şekil 3. 5. Tanzimat Dönemi Din Dışı Oluşturulan Kanunlaştırmalar.....	49
Şekil 3. 6. Kaynak, Tanzimat Dönemi Tek Dereceli Ve Çok Dereceli Mahkemelerin İkili Sistemi	50

ÖZET

TUNALI HİLMİ BEY 'İN HUTBELERİ ÇERÇEVESİNDE SİYASİ GÖRÜŞLERİ (1895-1900)

Türk siyasi hayatının önemli bir dönüm noktası olarak modernleşme hareketlerinin araştırılması ve Cumhuriyet dönemine etkilerinin belirlenmesi günümüz siyasi düşünce hayatının aydınlanması için önemlidir. “Tunalı Hilmi Bey’in Hutbeleri Çerçevesinde Siyasi Görüşleri” başlıklı tez çalışmamız, Meşrutiyet döneminin etkili şahsiyetlerinden biri olan Tunalı Hilmi Beyin hutbeleri merkeze alınarak incelenmiştir. Bir muhalefet hareketi olarak Jön Türk örgütlenmesinin siyasi ve fiili faaliyetlerinin öncüsü ve taşıyıcısı olarak Tunalı Hilmi Bey’in İttihat ve Terakki Cemiyetindeki yeri, fikirlerinin II. Meşrutiyet dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti’ne etkileri hutbeleri çerçevesinde ele alınıp tespit edilmeye çalışılmıştır. Modernleşme ve toplumsal ilerleme süreçleri, Tunalı Hilmi Bey’in fikirleri, kaynakları ve dönem koşulları dikkate alınarak değerlendirilmiştir. Hutbelerin konu, kapsam ve dili, hedef aldığı kitleye yönelik ileri sürdüğü tez ve argümanlar, incelenmiş ve Tunalı Hilmi Beyin düşünce haritası ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Tunalı Hilmi Bey’in halkın anlayacağı bir dille yazdığı hutbelerde siyasi propaganda özellikleri taşıyan bir dil ve muhteva, halkın değişik katmanlarından toplumsal bir hareketlilik oluşturmayı hedeflemektedir. Çalışmamızda, Hutbelerdeki muhtevayı dönemin siyasi ve fikir hareketleriyle bağlantılı olarak vermeye özen gösterdik. Çalışmamız II. Meşrutiyet döneminin üretken fikir hayatında önemli bir aktör olan İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin siyaseti kurucu üyelerinden olan Tunalı Hilmi Bey’in hutbeleri üzerinden Toplumsal ilerlemenin araç ve aşamaları vuzuha kavuşturulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Terakki, Jön Türkler, İttihat Terakki, Tunalı Hilmi Bey, Hutbeler.

ABSTRACT

THE POLITICAL THOUGHT OF TUNALI HİLMİ BEY

IN THE CONTEXT OF HIS SERMONS

(1985-1900)

The examination of modernization movements as a major turning point in Turkish political life and the identification of their effects on the Republican period are essential for a clearer understanding of contemporary political thought. This thesis, entitled “*Tunalı Hilmi Bey as a Representative of the Ideology of Westernism and His Political Thought*,” focuses on the sermons of Tunalı Hilmi Bey, one of the influential figures of the Constitutional period. Within the framework of his sermons, Tunalı Hilmi Bey’s position in the Committee of Union and Progress as a leading figure in the political and practical activities of the Young Turk organization—an opposition movement to state authority—has been examined, and the effects of his ideas on the Second Constitutional Era and the Republic of Turkey have also been investigated with the aim of identifying them. The processes of modernization and social progress are evaluated in light of Tunalı Hilmi Bey’s ideas, sources, and the conditions of the period. The themes, scope, and language of the sermons, along with the theses and arguments presented to the intended audience, are analyzed to delineate his intellectual framework. Written in a language accessible to the general public, Tunalı Hilmi Bey’s sermons employ a discourse and content bearing characteristics of political propaganda, aiming to generate social mobilization among different segments of society. In this study, the content of the sermons is examined in relation to the political and intellectual movements of the period. The tools and stages of social progress are analyzed through the sermons of Tunalı Hilmi Bey, a political founding member of the Committee of Union and Progress and a prominent figure in the intellectual life of the Second Constitutional Period.

Keywords: Terakki, Young Turks, İttihat Terakki, Tunalı Hilmi Bey, Sermons.

I. GİRİŞ

1.Araştırmanın Amacı ve Kapsamı: Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme hareketlerine duyulan ihtiyaç askeri başarısızlıkların nedenlerinin sorgulanmasıyla 18. Yüzyılda ıslah hareketleri ile başlamıştır. 19. Yüzyılda, Batnın üstünlüğü kabul edilip teknik alanların dışında hukuki düzenlemelerle (Tanzimat ve Islahat Fermanları) devletin dağılması önlenmek istenmiştir. Bu yüzyılda ıslah ve modernleşmeyi sadece Osmanlı bürokratları zorunlu görmemiş toplumun farklı sınıflarından da talepler oluşmuştur (Lewis, 2022:21-39). II. Meşrutiyet ortamının oluşturduğu fikir serbestliğinde devleti bulunduğu zor koşullardan kurtarmak için çeşitli akımlar çözüm olarak düşünülmüştür. Osmanlı devlet siyaset ve aydınları arasında Osmanlı üs kimliği kavramı üzerinden Osmanlıcılık akımı dış ve iç koşulların etkileriyle de İslamcılık ve Türkçülük akımları oluşmuştur. Çalışmamız Osmanlı Devletin' de Tanzimatla başlayan modernleşme hareketlerinin etkisiyle oluşan fikirlerin örgütlü bir muhalefete dönüşerek İttihat ve Terakki Cemiyetini oluşturması ve bu cemiyetin hem içerisinde yer alan hem de siyasi propagandasını yapan Tunalı Hilmi Bey'in 1313-1318 yılları arasında Cemiyetin fikirlerini yaymak amacıyla yazdığı on bir hutbe çerçevesinde genelde Jön Türk ve İttihat Terakki Cemiyetinin özelde Tunalı Hilmi Beyin fikirleri dönem koşullarıyla birlikte anlaşılmaaya çalışılmıştır.

Osmanlı imparatorluğu Kırım Savaşı sonrası emperyal gücünü kaybettiğinin kabullenışıyle Batı'yı örnek almaya başlamış. Avrupa ülkelerine daimî elçiler göndermiş, tercüme odası gibi batı dillerini öğrettiği ve batı tipi bürokrat yetiştirdiği kurumlar oluşturmaya başlamıştır. Genel itibariyle bütün kurumlarında bir değişime giderken yenilginin askeri sahadan geldiğini kabullenerek askeri reformlara yer vermiş, okullar açmış ve Avrupa'dan eğitimciler getirmiştir. Yeni kurumlara tıbbiye ve mühendishanelerde eklenerek yeni yöntemlerle yetişen bir nesil oluşmaya başlamıştır.

Osmanlı modernleşmesi imparatorluğun duraklama ve gerilemesini önlemek amacıyla Tanzimat bürokratları ve yenilikçi padişahları eliyle başlatılmıştır. Tanzimat bürokratları ve yansıra Tanzimat aydınları bu amaçla birçok yenileşme hareketlerinin ve düşüncelerinin öncüsü olmuşlardır. Bu iki zümreden oluşan seçkin (elit) bir hareket olan yenileşme halka inerken imparatorluğun yerli kurumlarıyla

çatışmalar yaşayarak ilerlemiş çoğu zaman kişilere bağlı sınırlı bir hareket olarak kalmıştır. Mustafa Reşit Paşa'nın (ö. 1858) ve onun yetiştirdiği Mehmet Ali Paşa, Fuat Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa Tanzimatın önemli bürokratları ve yapıcıları olmuşlardır. Mustafa Reşit Paşa'nın girişimleriyle hazırlanan (3 Kasım 1839) Gülhane Hat-ı Hümayunu, Batı tarzı modern devlet anlayışının başlangıcı olmuştur. Sened-i İttifakla beraber kamu hukuku kavramının devlet yapılanmasında teamül oluşturmaya başladığı kabul edilmektedir (İnalcık, 1996: 603). Islahat Fermanı ile kamu hukuku önünde Osmanlı tebaasının can, mal ve namus (müsadere) hakları düzenlenmiş, düzenli ordu sistemi tahsis edilmiş, yargı önünde eşitlik ilkeleri getirilmiştir (Lewis, 2022: 149-150). Tanzimat'la yapılan düzenlemeler uluslararası milletler nazarında ve halk arasında "eşitlik" kavramı sağlamayı amaçlamıştır (Karpas, 2010:159-161).

Kanuni Esasinin kabulü anayasal bir sistem, meclis ve iktidarın paylaşımını sağlayan, hukuk kaynaklarını değiştiren bir kabul olmuştur. Sultan Abdülhamit'in meclisi kapatıp Kanuni Esasi'yi askıya almasından sonra aydın ve bürokratlar arasında bir muhalefet oluşmuş çeşitli gizli örgütlenmeler meydana gelmiştir. Bu örgütlenmenin ve bu tezinde konusunu oluşturan Tunalı Hilmi Bey'in de içinde yer aldığı İttihad-ı Osman-i Cemiyeti öğrenciler arasında gizli olarak kurulup daha sonraları Cenevre, Paris, Kahire ve imparatorluğun birçok şehrinde örgütlenerek üyeler bulacak, basın yayın yoluyla muhalefet yapacak, fiili eylemlerde bulunacaklardır (Karakuş, 2007: 30-32).

Osmanlı modernleşmesinde ilk dönem ıslah hareketleriyle başlayan Terakki/ilerleme fikri Osmanlı aydın ve bürokratlarını sonraki dönemde de ortak bir zeminde buluşturmuştur. Devletin teknoloji ve kurumlarının yapısında çağın ilerlemiş (Batı Avrupa) devletlerine karşı her alanda geri kaldığı inancı oluşmuştur. 19 yüzyılla birlikte Osmanlı aydını geleneksel düşünce sisteminden koparak veya şüphe duyarak farklı akımlar etkisinde terakki sorununa çözüm üretme gayretinde bulunmuşlardır. Cumhuriyet sonrası süreçte akımların farklı çözüm arayışları sürmekle beraber günümüze kadar intikal eden, koşulların değişmesiyle söylemi biçim değiştirerek temel bir arayış ve kavram olarak terakki kavramı varlığını korumuştur. Bu bağlamda tezimizin üçüncü bölümünde Türk *Modernleşmesinin Araç Kavramı Olarak Terakki* konusunu işledik. Türk modernleşmesinin doğru analizinin

oluşabilmesi için bakış açısının tabanına bu kavramı yerleştirerek baktığımızda Yeni Osmanlıların kurumlarda ıslah hareketlerine gitmelerini ve yasal düzenlemelerle yeni bir vatandaşlık oluşturma çabalarını anlayabiliyoruz. Jön Türklerin devleti kurtarmak amacıyla pratik teoriler üretecek düşünce akımlarını arayışlarını, Osmanlılık kavramında birleşme isteklerini ve her akımdan kişileri harekete katma hedeflerini anlamlandırabiliyoruz. Ulema ve çevresinde oluşan İslamcılık akımının bir ideolojiye dönüşerek devlet modeli tasarımları, dinin dışlanmadan yeni devlet yapılanmalarında yer almasını anlatırken *İslam terakkiye mâni değildir* söylemleri anlam kazanacaktır. Nihayetinde Erken Cumhuriyet döneminde pratik çözüm bulma ve terakkiye ulaşma aceleciliğiyle toplumun istekleri belki paranteze alınarak düzenlemelere gidilmesini terakki kavramına bağlayarak *çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak* ilkesi ve hedefine dönüşmesini yorumlayabilir. Yine bu bağlamda Batıcı ve müdahaleci bir fikir yapısı olan Tunalı Hilmi Bey'in fikirlerinin temelinde terakki kavramının olduğu anlaşılmıştır. Tunalı Hilmi Bey kendi düşünce yapısında halkçı ve devletin ilerlemesinden yana ve yine kısa sürede bu hedefe ulaşma azmindedir. Tunalı Hilmi Bey hutbelerinde bu amaca ulaşmak için fiili müdahaleyi meşru görmektedir, ilgili bölümler tezin alt başlıkları içerisinde verilmiştir.

19. yüzyılın sonlarına doğru siyasal düşünceler imparatorlukların yapısını etkilemeye başladı ve bundan Osmanlı düşünürleri de etkilenmiştir. İlk siyasi örgütlenme İttihat ve Terakki olarak kabul edilmekle beraber bu örgütlenmenin kökleri Yeni Osmanlılara dayanmaktadır. Yeni Osmanlılar imparatorlukta ‘‘meclis-i meşveret’ in kurulmasını sağlayarak kuvvetler ayrılığını yönetime getirmek, iktidar gücünü paylaşmak istiyorlardı. Yeni Osmanlılar; bürokrat, asker ve ulemadan oluşan yürütmeyi daha etkin hale getirerek Mithat Paşa'nın etkisiyle 1877 Kanun-i Esasi'nin ilan edilmesinde rol almışlardır (Mardin 1992: 33-47-58). Yeni Osmanlıların muhalefetini besleyen kaynaklar arasında Bulgaristan'da özgürlükçü fikirlere sahip aydınların ve yayınlarının (Menizade Yusuf), Rusya'daki Türk basını ve yayınlarının (Gaspıralı İsmail) imparatorlukta fikir akımlarını etkilemişlerdir. Ayrıca Mülkiye Mektebi yeni fikirlerin merkezi olarak ve İstanbul basın ve yayınlarının (Ahmet Mithat Efendi, Beşir Fuat, Recaizade Ekrem) Jön Türklerin entelektüel zeminini hazırlayan etkileri olmuştur. Yeni Osmanlılar olarak bilinen ilk

hareket içerisinde yer alan Namık Kemal, Ziya Paşa, Ali Suavi'nin fikirleri eserleri ve basın yoluyla imparatorlukta tıbbiye ve harbiye gibi okullardaki öğrenciler tarafından takip edilmektedir (Hanioglu, 1985b: 175). Dönemin istibdat koşulları bu tür eser ve yayınların öğrencilerin gizlice okumalarını veya imparatorluğa gizlice sokulmasını gerektiriyordu. Zamanla oluşan muhalif düşünceler İtalya'daki ilk örneğine benzer (Carborani, 1800-1838) bir yapılanmayla gizli bir öğrenci örgütü oluşturmaya vardı. Örgüt kurma fikrinin İbrahim Temo tarafından çıktığı bilinmektedir. Daha sonraki süreçlerde örgütün adı İttihat ve Terakki olarak değiştirilecektir. İsim değişikliğinde Paris'te bulunan Ahmet Rıza etkili olacaktır. Örgüt bu toplantıda Osmanlı tebaasında Müslüman olsun olmasın isteyen herkesin cemiyete üye olabileceği kararını almıştır. İbrahim Temo'nun örgütlenme fikrini İshak Sükuti ile paylaştığı daha sonra Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit'i de yanlarına alarak 1889 Mayıs ayında isimsiz olarak kurdukları bilinmektedir (Karakuş, 2007: 28). Cemiyet ilk resmi toplantısını Ali Rüştü, İzmirli Ali Şefik, Tıbbiyeli Asaf Derviş, Muhammed Girid, Abdullah Cevdet, Şerafettin Mağmumi, İshak Sükuti, Çerkes Mehmet Reşit, İbrahim Temo'un katılımıyla gerçekleştirir. Hersekli Ali Rüştü Efendi en yaşlı üye olması hasebiyle reis seçilir. Bu toplantıda isimsiz olan örgüte İttihad-ı Osmani adı verilip gizli bir örgüt olarak tanımlanmıştır (Akşin, 1987: 31).

İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri tek bir fikir etrafında odaklanmış değildi her fikirden üyeleri içerisinde barındıran ve Osmanlı tebaasını yansıtan heterojen bir yapıya sahiptir. Duyarlı aydın bürokrat ve öğrencilerden oluşan bu topluluğun temel gayesi imparatorluğu kurtarmak pratiğinde birleşmekteydi (Lewis, 2022:285-288). Jön Türkler Mizan; Mizancı Murat (1853-1914), Osmanlı Gazetesi; Ahmet Rıza (1859-1930) Meşveret; Abdullah Cevdet (1869-1932) İçtihat, Şura-ı Ümmet; Prens Sabahattin (1879-1948) gibi ittihatçıların yayın organları ile fikirlerini yayınlamaya çalıştılar. Çoğunluğu yurtdışında yayınlanan gazete ve dergiler yoluyla fikirlerini yaymışlardır. Jön Türkler İmparatorluğun parçalanmasını önleme amacı etrafında devlet modeli ve yönetimini tartışmışlar önerilerde bulunmuşlardır. Devleti kurtarmanın yanı sıra özgürlük ve adalet fikirleri yazılarında çokça dile getirdikleri kavramlardır. Özgürlük ve adaletin sağlanmasıyla imparatorlukta oluşan ayrılma isteklerinin durduracağını düşünmektedirler (Mardin, 1992: 33-37). Jön Türkler halkı

padişaha karşı ayaklandırmak ve halkı değiştirmenin kısa zamanda başaramayacaklarını anlayarak başka bir yola başvurmuşlardır. Osmanlı toplumunda istedikleri toplumsal hareketlenmeyi sağlamak amacıyla asker, subaylar ve ulema üzerinden yürüttükleri propagandayla ulaşmaya çalışmışlardır (Mardin, 1992: 306). Bu tezin konusu olan Tunalı Hilmi Bey'in 4. hutbesinde ve yer yer diğer hutbelerinde halkın dışındaki yönelişi görülmekte subaylara, askerlere, gazilere seslenerek onların elindeki silahlı kuvveti yönetime karşı kullanmaya teşvik etmektedir. 2. hutbede geniş tabana yayılmış olan ve halk nazarında meşruiyeti sağlayıcı unsur olarak ulamayı görmüş ve onların ittifakını istemiştir.

Mardin (1985: 3006-3011); Jön Türklerin derin bir teori geliştiremediklerini, imparatorluğun büyük sorunlarını tespit ettiklerini ancak çözüm bulamadıklarını, Jön Türklerin Avrupa'daki siyasi fikirleri imparatorluk topraklarına taşıdıklarını ve derinlikli düşünce geliştiremezken halka göre elit kalarak halkı anlayamadıklarını belirtmektedir.

İttihat ve Terakkinin kuruluşundan hükümetin haberi iki yıl sonra örgütün halkı bir ayaklanma çağrısı üzerine olacaktır. Örgüt 1894 Ermeni Ayaklanması sonrası karşı bir ayaklanmaya Müslüman Türkleri bir bildiri yayınlarak çağırır. Bu bildiri sonrası örgütten haberdar olunması ardı sıra üyeleri tutuklamalar, sürgünler olacaktır. Sürgündeki İttihat Terakki üyeleri arasından Avrupa'ya firar edenler olmuştur (Akşin, 1985a :834-842). Örgüt bu firarlar ve Ahmet Rıza'nın etkisiyle Avrupa'daki muhaliflerle irtibat kurmuştur. Ahmet Rıza örgütün Avrupa'daki temsilcisi olacak ve örgütün adını benimsediği pozitivizm etkisiyle İttihat ve Terakki olarak değiştirecektir Fransızca olarak ayda iki defa yayınlanmak üzere İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin resmi dergisi Paris'te Ahmet Rıza ve Halil Ganem tarafından çıkarılır (Hanioğlu,1985:179). İttihat Terakki Cemiyeti basın yayın çalışmaları yanında fiili eylemlerde planlamış darbe girişimleri, silahlı timler bünyesinde oluşturmuştur. Paris'te yapılan Kongrelerde bu yöntemlerin kullanılması gündem edilmiştir. İttihat Terakki Cemiyeti 1908'de II. Meşrutiyet'i ilan ettirmiş, 31 Mart Vakası'nda yer almıştır. 1912'de yapılan şüpheli seçim sonucu iktidara gelmiş, Mahmut Şevket Paşa ve Sait Halim Paşa sadrazamlık görevinde bulunmuşlardır. Cemiyet Birinci Dünya Savaşının yenilgisinden halk nazarında mesul tutulmuştur. Bu savaştan sonra

yönetimde yer alan birçok isim yanında Enver, Fuat ve Cemal Paşalar yurtdışına kaçmış cemiyeti kapatma kararı alınmıştır (Akşin, 1985b: 1422-1435).

Jön Türklerin Genç Osmanlılardan farklı yönleri vardır. Genç Osmanlıların sisteme yönelik muhaliflikleri olmakla beraber kendi kültür, inanç ve medeniyetlerinde şüpheleri yoktur. Jön Türler geleneksel Osmanlı düşünce sisteminden yön değiştirerek Batıya yönelmişler ve ait oldukları havzayla çatışmışlar sistemli bir teori kuramamışlardır. En iyimser yorumla pratik hızlı çözümler bulmak zorunda oldukları bir dönemin aydınlarıdır diyebiliriz. Genç Osmanlılarda Jön Türklerin ortak noktaları Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesini talep etmeleri, tüm tebaa için Osmanlıcılık fikirleri merkezinde; Osmanlı Milleti, Osmanlı Vatanı ve Kardeşliği oluşturma istekleridir. Temel amaçları içerde birlik ve terakki, bölünmeyi engellemek; dışarda dış saldırılara karşı devleti korumak ve kurtarmak istemişlerdir (Tanör, 1998: 188).

1878'de Meclis-i Mebusan'ın Osmanlı-Rus Savaşları nedeniyle Sultan Abdülhamit tarafından geçici olarak kapatılır. Basın, anlatım ve toplantı hakları üzerinde yoğun bir baskı ve takip kurulur. Tunalı Hilmi Bey oluşan bu ortamında nedeniyle Cenevre'ye gider. Cenevre'de bulunduğu 1313-1318 yılları arasında dönemde bu tez çalışmasını da konusu olan "Hutbe" adlı risaleler yayımlamış, dağıtımını İttihat ve Terakki Cemiyeti yapmıştır. "Hutbe" lerde halkı istibdada karşı harekete geçirmeye çağırmıştır. Avrupa'da bulunduğu dönemde Jön Türk gazetelerinde makaleleri yayınlanmış, Jön Türkler arasında tanına bir şahsiyet olmuştur. Cenevre'den sonra Meşrutiyet devrimi gerçekleşene kadar Kahire'de bulunmuş eser ve faaliyetlerini buradan Abdullah Cevdet'in İttihat gazetesinde yazarak sürdürmüştür. "Evvel ve Ahir", "Avrupa Tahsili", "Ahali Hâkimliği" adlı eserlerini Kahire'de yazmıştır. Eserlerinde Hutbelerde olduğu gibi halkı yönetime karşı harekete çağırır, toplumsal hareketlilik yaratmak ister. Tunalı Hilmi Bey eserlerinde sorun olarak gördüğü konulara çözüm üretmek istemiştir. Yazmış olduğu metinlerde, hukukun üstünlüğü, halkın eğitim ihtiyacı ve halk egemenliği konularını ele alıp tartışmıştır (Akşin, 1987: 21).

Tunalı Hilmi Bey II. Meşrutiyet'in ilanından İstanbul'a dönmüştür. Anadolu'nun kaymakamlıklar yapmıştır. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanın ilga edilmesi üzerine

Ankara'dan tarafına yapılan çağrı TBMM'ye katılmıştır. I. Dönem TBMM'deki faaliyetlerinde çoğunluğu reddedilen on yedi tane kanun teklifi verir, kabul edilen kanunların numaralandırılması, Tunalı Hilmi Bey'in önerisi ile mecliste onaylanır. Kabul edilen önerileri Meclis kararı olarak yayımlanır. Tunalı Hilmi Bey Meclis çalışmalarında aktif olarak rol oynar, kanun öneri metinlerinin görüşülmesi sürecinde değişiklik teklifleri ile kanuni düzenlemelerde katkı sunar. Bu görüş ve öneriler zaman zaman mecliste tepkilere de neden olmuştur. Tunalı Hilmi Bey, Mecliste aktif bir milletvekili olarak çok sık ve uzun konuşmalar yapmış, konuşmalarını kendi gözlem ve deneyimleriyle anekdotlarla, atasözleriyle zenginleştirmiştir (İlkin, 1985: 210).

Çalışmamızın konusu olan Tunalı Hilmi Bey'in hayatı incelendiğinde belirgin bir özellik olarak savunduğu fikirlere olan bağlılığı, mücadelesi ve ömrünün sonuna kadar bu değerleri üzerine yaşaması olarak görülmektedir.

“Tunalı Hilmi Bey'in Hutbeleri Çerçevesinde Siyasi Görüşleri” adlı tez çalışmamızın kapsamı Tunalı Hilmi Beyin 1313-1318 (1895-1900) yılları arasında Cenevre'de bulunduğu dönemde yazdığı hutbelerinin incelenmesinden oluşmaktadır. Hutbeler Meşveret gazetesinde yayınlanmakla beraber Cemiyet tarafından da basılıp dağıtılmıştır. Cemiyetin fikirlerinin yayılması ve propagandası olarak görülüp hutbelerin toplumsal bir hareketlilik oluşturma üzerine kurgulandığı, bu amaçla halkın anlayacağı bir dil kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Hutbeler toplumsal bir hareketlilik oluşturmak amacıyla müheyyiç, tahripkâr ve halkın anlayacağı bir dil kullanılarak yazılmıştır. Tunalı Hilmi Bey'in temel amacı halkta bir hareket oluşturarak iktidara karşı (Sultan Abdülhamit'e) gerekirse fiili bir müdahale darbe yapmaya zemin hazırlanmaktır. Bu bağlamda 4. Hutbe subaylara, 8. Hutbede askerlere yönelik yazılmıştır. Tunalı Hilmi Bey fiili kuvvet araçlarını elinde bulunduran ve kalabalık bir topluluk olan bu sınıflara yönelerek kendisinin de müdahaleci yönünü ortaya koymaktadır. Tunalı Hilmi Bey gerektiğinde müdahaleden yana olduğunu devrime giden yolda sosyal sınıfları kazanmayı seçmiştir.

Tunalı Hilmi Bey 2. Hutbesinde ulema sınıfına yönelik bir çağrıda bulunmaktadır.

Bilindiği üzere Osmanlı geleneksel sistemi din kaynaklı yapılar (yargı, eğitim vb.) içeren bir sisteme sahiptir. Geleneksel sistemde din adamları/ulema sisteme dahil ve iktidara yakın bir konumdadır. İslah hareketleriyle birlikte bu sınıfın etkisi azalmış olsa da halk nazarında meşruiyet ve destek almak için bu sınıfın Jön Türk hareketini desteklemesinin önemini bilmektedir. Tunalı Hilmi Bey büyük halk kitlelerine bu sınıf üzerinden ulaşmayı hedeflemiştir. Ulemanın Jön Türklerle bu bağlamda iş birliği isteği Ulemanın kaybettiği eski konumunu yeniden inşa etmek istemesinden kaynaklanmaktadır. Modernleşme sürecinde *İslam'ın terakkiye mâni olmadığını* hem kendi kitlesine hem iktidara yönelen gruplara kanıtlama eğilimindedir. Jön Türklerin cemiyet ve fırka dönemlerinde Mevlevilik, Halvetilik, Sümbüliye, Uşşakiye tarikatlarıyla bağlantılı olduğu bilinmektedir. İslamcılık modernite ile bir akım hüviyetine kavuşacak ve bu akımda yer alan aydınlarla Jön Türk hareketi Sultan Abdülhamit muhalifliğinde birleşeceklerdir.

11. hutbe diğer hutbelerden farklı olarak Tunalı Hilmi Bey'in cemiyeti ortak hareket etmeye yönlendirdiği bir kongre çağrısı özelliği taşımaktadır. Kongreye halkın her kesiminde kişilerin katılımını hatta Sultan Abdülhamid'inde davet edileceği bir planlama yapmıştır. Jön Türk kongreleri hutbenin basılmasından bir yıl sonra I. Kongre yapılır Tunalı Hilmi Bey her iki kongrede de yer almaz.

Hutbelerden 1., 6., 9., ve 10. hutbeler umuma yönelik, genellikle *Ey Osmanlılar* hitaplarının yer aldığı ve genel konuları içerlemekle beraber ittihat, halkın çektiği sıkıntılar, askerle askeri öğrenciler, gaziler, azınlık ve müslim din adamları, kadınların yoksul ve çaresizlikleri gibi konular işlenmiştir. Hutbelerde yaşanan sorunların baş sebebi Sultan Abdülhamit olduğu kendisinin dış devletlerle ve içerde yandaş devlet adamlarıyla iş birliği yaparak hem ekonomik hem siyasi olarak halkı ezdiği, yoksullaştırdığı, meşruti yönetimi engellediği, değerli devlet adamlarını mağdur ettiği vb. algısı üzerinden toplumsal bir hareketlilik başlatmak istemektedir.

“Tunalı Hilmi Bey'in Hutbeleri Çerçevesinde Siyasi Görüşleri” adlı tez çalışmamız Türk modernleşme ve muhalefet hayatında hem yer almış hem de tanıklığını yapmış Tunalı Hilmi Bey'in Hutbeleri merkezinde Türk Siyasi Hayatının anlaşılmasına

katkıda bulunulmak istenmektedir. Çalışmamız ilk örgütlü muhalefet hareketinin içerisinde bulunan Tunalı Hilmi Bey 'in yaşamı ve fikir hayatı belirlenirken literatüre o döneme ait önemli katkı sağlandığı inancındayız.

2. ARAŞTIRMA METODOLOJİSİ VE YÖNTEM

Araştırma sürecinde veri toplama ve analiz yöntemi olarak doküman analizi kullanılmıştır. Doküman analizi, yazılı belgelerin sistematik biçimde incelenerek yorumlanmasını Amaçlayan nitel bir araştırma yöntemidir. Doküman Analizi: Nitel araştırma desenlerinden biri olarak doküman analizi, yazılı veya görsel materyallerin sistematik bir şekilde taranması ve içeriklerinin çözümlenmesini ifade eder. Bu süreçte araştırma sorusuna uygun dokümanlar belirlenir, veriler transkript veya dijital formata dönüştürülerek tematik olarak sınıflandırılır (Yıldırım & Şimşek, 2018). Bu yaklaşım, aynı zamanda nitel araştırma desenlerinden biri olarak, verilerin zenginleştirilmesine ve çok yönlü değerlendirilmesine imkân tanır.

Tez çalışmamız Tunalı Hilmi Bey'in 1313-1318 yılları arasında Avrupa'da bulunduğu dönemde İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin siyasi propagandası yapılması amacıyla yazılmıştır. Kütüphane arşivlerinden elde ettiğimiz hutbeleri matbu ve rika hatlarıyla Osmanlı Türkçesi olarak yazılmıştır. 10. Hutbenin Kahire'de basılan Arapça nüshalarının da olduğu tespit edilmiştir.

Hutbelerin çalışmamızda ilgili bölümlere yerleştirmeden önce günümüz Türkçesine çevirileri yapılmıştır. Ancak bu çevirilerin anlam kazanması için dönemimin anlaşılması ve metnin bağlantılarının bulunması gerekmektedir. Bu bağlamda ilk önce Tunalı Hilmi Bey'in hayatı ilk siyasi faaliyetleri araştırılarak yetiştiği ortam tahlil edilmiştir. Dönem okumaları yapılarak Tunalı Hilmi Bey'in siyasi görüşü belirlenmiş, tez çalışmamızın konusu olan hutbelerin siyasi yaşamındaki yeri belirlenmiştir. Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerinin tamamına yönelik literatürde bir çalışma bulunamamıştır, çalışmamız bu yönüyle literatüre özel bir katkı sağlayacaktır. Aynı zamanda Türk siyasi hayatının ilk örgütlü hareketi olan Jön Türklerin muhalefet yöntemlerini, dönemin siyasi söylemlerini, bakış açısını günümüz demokrasi anıktayışında bulunduğu noktayı tahlil etmemizde bir veri oluşturacaktır.

A. Tunalı Hilmi Bey'in Hayatı

1. Ailesi

Tunalı Hilmi Bey, günümüzde Bulgaristan sınırları içinde yer alan Tuna vilayetinde Eskicuma kazasında 28 Ağustos 1871 tarihinde doğmuştur. Ailesi bölgenin varlıklı insanları olup tütün işleyen bir fabrikaya sahip ve bölgede Rasatnik olarak adlandırılan çiftliklerden birine malikti. Babası tütün reji eksperisi olan Kantarcıoğullarından İsmail Hakkı Bey, annesi Hacı Abdullahlar ailesinden Rukiye Hanımdır (Akçuraoglu, 1989: 136).

Tunalı Hilmi Bey'in Kahire'de "Murad" adlı eserinde ailesi hakkında verdiği bilgiye göre; dört kardeşirler. Fehmi isminde ağabeyi, Şükrü ve Fehmi adında kardeşleri vardır (Tunalı, 1902: 15). 1877-78 Balkan Türkünün Anadolu'ya göç hareketi ile sonuçlanan Türk-Rus savaşının etkisiyle, Tunalı Hilmi Bey ve aile efradı da İstanbul'a gidip yerleşmişlerdir (Karaosmanoğlu, 1928: 2).

2. Eğitim Hayatı ve Gençliği

Tunalı Hilmi Bey, ilköğrenimine doğduğu ve ilk çocukluk yıllarının geçtiği yer olan Eskicuma'da başlar ancak ailesinin İstanbul'a göç etmesinden sonra eğitimine İstanbul'da ilk okul eğitimine devam ederek, Üsküdar İbtidai Mektebi'nde tamamlar. Babası İsmail Hakkı Bey memuriyete geçerek, vilayet ser-tahsildarı olarak Anadolu'da farklı şehirlerde görev yapmış, mesleği dolayısıyla Adana ve Kastamonu'da görev yapmış buralarda bir süre bulunmuştur. Ailesiyle birlikte Anadolu'da bulunan Tunalı Hilmi Bey, orta öğrenimi süresince bir süre Adana Mülkiye Rüştiyesine devam etmiştir. Babasının yeniden tayiniyle ortaöğretimi Fatih Askeri Rüştiyesi'nde sürdürmüş, ardından Kuleli Askeri Tıbbiyesi İdadisi'ne girmiştir. Askeri Tıbbiye'de muhalif fikirlerinin yayını olarak, ilk siyasi faaliyetinin de eseri olarak bir gazete yayımını gerçekleştirir. "Teşvik" adlı bu gazete dönem gençliğinin aksiyoner yapısının bir örneği olduğu kadar, denetim ve baskıya karşı bir tavır alışını da göstermektedir. Beşinci sayıda bu gizli yayım dikkati çekerek gözetim altına alınır. (Çoker, 1982: 197). Kuran Tunalı Hilmi Bey'in bu dönemi için; *"Tıbbiye'deki Jön Türklerin ikinci kuşağından olan Tunalı Hilmi Bey (1871-1928) daha okul yıllarında yurt içindeki muhalefet hareketinde görev aldı. Tıbbiye-i*

Sâhâne'de "Mektebliler Cemiyet-i Hafîyesi" adlı bir örgüt kurulmasında baş rolü oynadı 7 ve 6 Ekim 1895 tarihinde Trieste yoluyla Cenevre'ye gelerek buradaki Jön Türk grubuna katıldı'' (Kuran,1948:90-98) diye yazmaktadır.

Tunalı Hilmi Bey Tıbbiyenin dördüncü sınıfında Jön Türklük akımından etkilenerek faaliyetlerine katılır. Jön Türklerin Avrupa'da toplanarak yürütmüş oldukları muhalefete o da eklenilerek, 1896'da Cenevre'deki gruba katılır, Jeune Turcs hareketinin Dr. Ali Zühtü, Mithat Şükrü Bey ve Tunalı Hilmi Bey, muhalefet çalışmalarını sürdürür. Cenevre Üniversitesi'nde Pedagoji alanında aldığı derece ile yükseköğrenimini tamamlamıştır. 21 Aralık 1896 tarihine gelindiğinde, Avrupa'daki muhalif hareketin önderleri cemiyetleşme faaliyeti içerisine girerler. Osmanlı İhtilal Komitesi bu tarihte teşekkül eder. Jön Türklerin faaliyetlerinin esaslarını belirleyen ve Osmanlı toplumunda farklı sosyal zümrelere hitap eden "Hutbe" risalelerini yayınlar (Kuran, 2000:187-217).

Tunalı Hilmi Bey 1897'de Cenevre'ye geçerek Jön Türklere katılır. Baş yazarlığını Abdullah Cevdet'in yaptığı Osmanlı gazetesini Tunalı Hilmi Bey, İshak Sükûti, Nuri Ahmet, Reşit, Halil Muaffak, Akil ve Refik Beyler ile çıkarmaya başladılar. Gazete saray tarafından protesto edildi. İttihat ve Terakki Osmanlı gazetesiyle fikirlerini ifade edecekleri bir zemin bulmakla beraber yazı kurulunda bulunan Tunalı Hilmi Bey daha hareketli faaliyetlerde bulunuyordu. İhtilalci Jön Türk yönü giderek belirginleşmiştir.1896 Cenevre'de Osmanlı İhtilal Fırkasını kurmuştur. Tunalı Hilmi Bey bu tarihten itibaren on bir tane Hutbe adı altında ihtilalci metinler yazmıştır. Hutbelerde iki tema üzerinde durmuştur. Birinci tema halka yöneliktir. Köylüler, neferler ve halka seslenir. İkinci tema kitleleri ayaklanmaya yönelten seslenişleridir. Hutbeler 1896'dan itibaren (1313-1318) Cemiyet adına Şerafettin Mağmuni tarafından dağıtılmıştır (Mardin, 2015: 141-145).

Tunalı Hilmi Bey'in Hutbeleri fikri yönden zayıf olmasına rağmen Şerafettin Mağmuni Cemiyetin amaçlarına daha yakın bulduğu için hutbeleri bastırması ve dağıtımını yaptırmıştır. Tunalı Hilmi Bey ve Şerafettin Mağmuni'nin komitecilik yönleri benzerdir (Mardin, 2015: 146). Yönetime karşı askerleri, nefer ve gazileri harekete geçirmek istemektedirler. Halktan istedikleri hareketi kısa zamanda alamayacakları Jön Türkler arasında görülmüş toplumsal hareketlilik ve halk desteği kazanmak amacıyla halkın farklı tabanlarına yönelik siyaset, siyasi yayınlar

üretmişlerdir.

Osmanlı gazetesinin yayanları bir yıl kadar sürdürüldü. Ancak maddi sorunlar çözülemeyince Jön Türklerin zaman zaman başvurduğu bir yöntem olarak hükümet ile uzlaşmaya gidildi. Osmanlı Gazetesi'nin muhalif yazılarına son vermek şartıyla Osmanlı hükümeti Abdullah Cevdet, İshak Sükuti ve Tunalı Hilmi Bey'e ömür boyu on ikişer liralık aylık bağlamıştır. Abdullah Cevdet yapılan uzlaşmaya bağlı kalmayarak Sultan Abdülhamit aleyhine yazılar yazmaya ve Reşad Efendi'yi tahta geçirme amacıyla bir örgüt kurma girişimlerinde bulunması sonucunda maaşları kesilmiştir. Akabinde yaşanan maddi sorunlar Osmanlı Hükümetiyle tekrar uzlaşma yollarına başvurmalarına neden olmuştur. Nihayetinde Abdullah Cevdet Viyana, İshak Sükuti Roma sefaretlerine atanırlar. Diğer Jön Türkler ise çeşitli dış görevlerle görevlendirilirler (Mardin, 1985: 1700-1701).

İttihat ve Terakki Avrupa'daki faaliyetlerinde üyeleri arasında ayrılıklar yaşanmaktadır. Tunalı Hilmi Bey'in Cenevre'de bulunduğu dönemde Cenevre şubesindeki sorunların çözümünde Tunalı Hilmi Bey uzlaştırıcı yönüyle tanınmıştır. Tunalı Hilmi Bey Abdullah Cevdet'in Kahire şubesiyle yaşadığı sorunlar nedeniyle fikir ayrılığına düşer sonuç alamayınca Cemiyetten ayrılma kararı alır. Ancak arkadaşları razı olmaz ve cemiyetin Avrupa'da seyahat ederek İttihat ve Terakki'nin maddi sorunları için yardım bulması görevini vermişlerdir (Hanioğlu, 1985: 40).

B. İttihad ve Terakki Cemiyetine Katılımı ve Siyasi Faaliyetleri

1. Cemiyet Üyeliği

Tunalı Hilmi Beyin çocukluk ve gençlik yılları II. Meşrutiyet öncesinde geçmiştir. Gülhane Askeri Tıbbiyesi'nde dokuzuncu sınıf öğrencisi iken dönemin siyasi ortamı ve bağlantılı olduğu cemiyet üyelerinin de teşvikiyle olsa gerek İsviçre'ye gitmiş ve İttihat ve Terakki Cemiyeti mensubu olmuştur. Tunalı Hilmi Bey, 15 Ağustos 1871'de, Eskiçuma'da, Tuna vilayeti sınırları içerisinde bir kazada doğar. Ailesi o daha altı yaşında iken İstanbul'a göç eder (Türk Ans.1982: 492). İlk ve orta öğrenimini memuriyet yapan babasının tayini nedeniyle Anadolu'nun farklı şehirlerinde sürdürür, 1885'te Askeri Tıbbiye İdadisine girer. Lise yıllarında, "Teşvik" isimli haftalık bir mecmua çıkarır ve Sultan Abdülhamit aleyhinde yazılar yazdığından dolayı bu yayın, beşinci sayısında Mabeyne jurnal edilir, Tunalı Hilmi

Bey ihbar edildiği haberi üzerine gazeteleri imha eder, tutuklanmaktan kurtulur. İdadiden sonra Gülhane Askeri Tıbbiyesi'nde eğitimini sürdürür. Gülhane Askeri Tıbbiyesi'nde "Gizli Mektepliler Cemiyeti"ni kurar. Bu cemiyet daha sonra İttihat ve Terakki Cemiyeti birleşir. Tunalı Hilmi Bey siyasi faaliyetleri dönemin istibdat idaresinin dikkatini çekerek takip edilen isimler arasına alınır. İbrahim Temo, İshak Sükûti ile birlikte Tunalı Hilmi Bey siyasi faaliyetlerini daha fazla sürdüremezler ve Ekim 1895'te Cenevre'ye kaçarlar (Bengi, 2002: 2). Cenevre'de bulunduğu sürede Cenevre Üniversitesinin Hukuk ve Pedagoji bölümlerinde öğrenim almaya başlamış, Jön Türklerin propagandasını yaptığı "Hutbe" adlı risalelerini bu dönemde yayınladı. Cenevre'de bulunması ve siyasi faaliyetlerine devam etmesi Tunalı Hilmi Bey'in hareket içinde tanınmasını sağlamıştır (Türk Ans, 1982: 492-493). İttihat ve Terakki'nin Cenevre şubesi, Tunalı Hilmi, Abdullah Cevdet ve onlarla birlikte faaliyet gösteren İshak Sükuti Beyin faaliyetleri ile dikkat çeker, cemiyetin merkezi olan Paris şubesinin önüne geçerek birinci şube konumuna gelir. Tunalı Hilmi Bey genel sekreter olur ve etkili bir muhalefet sürdürür (Kara, 1981: 35). Tunalı Hilmi Bey Avrupa'da Ahmet Rıza ile Sarayı eleştiren yazılar yazdı. Hutbelerini Cenevre'de bu dönemde yazdı. Hutbelerin düşünce boyutu olmayan ancak halka yakın propagandaya yönelik bir dille yazıldığı için basımı ve dağıtımını cemiyet tarafından yapılmıştır. Tunalı Hilmi Bey Hutbelerinde ve Ezan isimli gazetesinde halkı hareketlendirmeye yönelik bir dil kullanmıştır. Ahmet Rıza ile yaşadığı sorunlarla bağlantılı olarak Mısır şubesini düzenleme göreviyle Mısır'a gitti. Tunalı Hilmi Bey cemiyetin içinde darbe ve anarşik eylemler ve yayınlar taraftarı olan eylemci grubun "Osmanlı İbtiral Fırkası" başına geçmiştir. 1897 "Osmanlı" gazetesinin başyazarlarından olmuştur. Maddi sorunlar nedeniyle Jön Türkler Osmanlı Devleti'yle uzlaşma yolunu gitmişlerdir. 1898 yılında Tunalı Hilmi Bey muhalefetini sürdürmemek şartıyla ömür boyu maaş bağlanması anlaşması yapıldı. Tunalı Hilmi Bey'in anlaşmaya uymaması sonucu maaşı kesilir, 1899 da yeniden uzlaşmaya gidilir Madrid Sefareti Türkçe Katipliği görevine getirilmiş ancak muhalefetine devam etmiştir. İntikam ve Tokmak gazetelerinin yayınlanmasını mali olarak destekler (Hanioğlu, t.y.:1-4).

2. Cenevre Dönemi

II. Meşrutiyet öncesi oluşan muhalif hareketler Sultan Abdülhamit'in basın ve takiplerinden kurtulmak faaliyetlerini sürdürmek amacıyla imparatorluğun farklı yerlerine gitmekte özellikle Avrupa'ya geçmişlerdir. Paris, Cenevre ve Londra'da faaliyetleri yürütüp basın yoluyla fikirlerini yaymışlar Avrupa'da bulunan öğrencilerle bağlantı kurarak harekete katmışlardır. Ayrıca Avrupa'nın entelektüel çevreleriyle bağlantı kurmuşlardır. Tunalı Hilmi Bey Cenevre'ye giderek. Cemiyetin genel sekreterliğine gelir ve risaleler yayınlayarak aktif ve tanınan bir konuma gelir (Temo, 1939: 6).

1895 tarihten itibaren Tunalı Hilmi Bey hareketin önderlerinden biri olarak öne çıkmaya başlamıştır. Ahmed Rıza Bey ile Cenevre'de yaptığı faaliyetler sarayı tedirgin etmiştir. "Hutbe " adını verdiği risalelerini düşünce boyutu çok derin olmayan ve halkın anlayacağı ve halkı galeyana getirecek bir üslupla yazdığını söyleyen Kuran bu yayınların hedeflediği kitle üzerinde etkili olduğunu söylemektedir. Cenevre'den sonra (cemiyetin kendi içerisinde düştükleri anlaşmazlıklarda etkili olarak) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Mısır (Kahire) şubasını düzenlemek üzere gider. Tunalı Hilmi Bey Kahire'deki görevinden sonra Cemiyet içerisinde beliren ve ağırlığın yayından ziyade darbe girişimlerine verilmesini isteyen "fiili hareketi" destekleyen grubun önderliğini yapar. "Osmanlı İbtiral Fırkası" adı verilen bu örgüt anarşik eğilimli beyannameler yayınlamış ve darbe için halkı galeyana getirmeye çalışmıştır. (Kuran, 2000: 98; Hanioğlu, t.y. :3).

Tunalı Hilmi Bey İstanbul dışında farklı merkezlerde Cenevre'de, Kahire'de faaliyet gösteren cemiyet üyeleriyle irtibatını sürdürerek, iletişimini sürdürür, fikirlerini risaleler ve gazete-basın yoluyla daha büyük kitlelere duyurabilme gayretine girer. Cemiyet üyeleri eserlerinin dağıtımını yapar. Jön Türkler Avrupa'daki merkezlerinde istedikleri muhalefeti yapmamaktadırlar (Petrosyon, 1994: 193-196). İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezi Paris'te olmasına rağmen Tunalı Hilmi Bey ve diğer Jön Türklerin Cenevre'ye gitmesinden, oradaki faaliyetlerinden sonra cemiyetin merkezi Cenevre'ye taşınır. Mektebi Harbiye ve Mekteb-i Tıbbiye içerisinde Cemiyete ve Cemiyetin siyasi fikirlerine ilgi Jön Türk yayınıyla kuvvetlenir. Siyasi bir kalkışmaya toplumu yönlendiren 'Hutbe'ler Tunalı Hilmi Bey'e ve Jön Türklere sarayın kızgınlığını artıracaktır (Hanioğlu, 1985: 262). Sarayın ailesine karşı müdahaleleri sonucu babasını, sonra da kardeşini kaybetmesi yazan Tunalı Hilmi

Bey bu kişisel kayıpların etkisi altında kalmıştır. Sultan Abdülhamit Jön Türk yayını olan mecmua ve eserlerin dolaşımını engellemeye çalışmıştır (Özkök, 2006: 19).

Tunalı Hilmi Bey'in, Cenevre'de siyasi faaliyetlerinin yanında 1896 yılında Cenevre'de "Talebe Cemiyeti" kurulmasını sağlamış, kendi eğitimlerine devam etmiş ve Cenevre'de bulunduğu sırada "Avrupa'da Tahsil" adlı eserini kaleme almıştır. Bu eser Avrupa'da öğrenim görmek isteyenler için kılavuz niteliğinde olup tahsilin niçin batıda yapılması gerektiğini, eğitimin hangi programlarla yürütüldüğünü anlatmaktadır. Tunalı Hilmi Bey'in eğitim ile görüşlerini Murat adlı eserinde de görülmektedir.

"...Bir köyde, kasabada bulunan mekâtib-i ibtidaiye, mekâtib-i âliye gibi talebe-i muhteliteye malik olabilmek için bir bina dahilinde bulunacak: Bazı ders ve dershanelerden ma'ada bilhassa tenerfüshâne ve bağçeler tamamıyla bir ve müşterek olacaktır. Evet, çocukluğumuzdan beri taşıdığımız şu fikrin kabûl ve tatbikinde âsâr-ı devr-i tufuliyet pek zor zâil olabildiği için ısrar ve âdeta taassub izhar etmekden bir dürlü kendimizi alamayız. Her halde cihat-ı tatbikiye düşünülüb o en kıymetli mekteb ler ma'ibed köşelerinden kaldırılmalı, bir yanda bir sarıklı hoca, ötede bir keşiş, beride bir hahamı tedrisle meşgul olmalı. Sonra da: Yavrular birbirlerine karışub güleşmeliler, gürleşmeliler!.. İsterlerse döğüşünler, boğuşsunlar., birbirleriyle bozuşsunlar... Yine barışsırlar, sevişsirlar! Ev - lâd-ı memleket, buna alışılmalıdır. O ma'nevî, o umumî ilk beşiklerde büyütilerek, hissen, fikren bir edilmeli yelcvücûd ve yekdiğerine küçük yaşdan alışmış, ısınmış bir hâle getirilmelidirler..."; "...Uzağa niye gidiyoruz? Bir bez parçasından ibaret bir sancak, bir bayrak nedir? Mukaddes değil midir? Bunun bu kutsiyeti bir "hey'et-i muazzamanın âlâmet-i karar ve hareketi" olmasından ileri gelmiyor mu?..." (Murad:98,98,63 aktaran Hanioğlu, 1985. :9).

1900 yılında yayınladığı Murad eserinde "devlet modeli "belirlemiştir. Hanioğlu; Tunalı Hilmi Bey'in düşünce alanındaki en yüksek ve en son ürünü olarak belirtmektedir. Tunalı Hilmi Bey bu eserinde Jön Türkleri halkı yönlendirip idare edebilecek halkın iyiliğini tasarlayacak bir konuda elite zümre olarak görmektedir.

Devlet örgütlenmesinde hiyerarşik bir sistem tasarlar, birçok meclis oluşturarak her grup kendi sorunlarını çözüm üretebilecek durumda olmalıdır. En yukarda en iyilerin (olası en akıllıların) olduğu bir meclis karar alıcı olarak halkı yönetmelidir' (Murad: 43-195 aktaran Hanioglu, 1985: 7). Jön Türkler içerisinde Tunalı Hilmi Bey bir devlet modeli oluşturabilmiş ve çözüm üretmiştir (Hanioglu,1985:8). "Murat" risalesini Tunalı Hilmi Bey Madrid'de yazmıştır. Risalede Sultan Abdülhamit yönetimine yönelik eleştirilerle beraber halkı bilinçlendirme fikirleri yer alır. Kanun-i Esasinin önemi, seçmen ve seçim sistemi ve tüm unsurlarla halkın ittihadını belirtir. Ayrıca Tunalı Hilmi Bey'in sadeleşmesi gereğine belirterek Jön Türk hareketinin kendine ana hedefler tayin etmesini ileri sürer. Bu bağlamda Murat eserinde devlet örgütü projesinin olması önemlidir (Mardin, 2015: 168-169).

Tunalı Hilmi Bey Osmanlıcılığı nihayetinde Türk ulusunun egemenliğini sağlayacak bir toplumlaştırma aracı olarak görmektedir. Abdullah Cevdet daha ademi merkeziyetçi ve imparatorluğun diğer unsurlarının da etnik kodlarını sürdürmeleri taraftarıyken Tunalı Hilmi Bey muhtemel Türk soylu olmasından da kaynaklı olsa gerek daha Türk milliyetçi bir çizgidedir (Hanioglu, 1985: 218).

"Si z (Osmanlı Hükümeti) denilen, bir ey içindesiniz. Hepiniz bir ev halkına benzersiniz. Eviniz —hu hükümet— yıkılma derecesine geldi. Sebepler pek çoktur: Hele bu ev içinde hır güre etmenizden... akşam sabah birbirinizin üstünde tepinmenizden fena bir sebep yoktur... Osmanlılık hiçbirinizi korkutmasın... Her yerde söyledik, yine söyleyelim. Daha söyleriz. Şimdilik şunu biliniz: Osmanlılık Türklük demek değildir. Ne kimseye zarar verir ne bir milliyete dokunur! Böyle olunca Osmanlı olmayacak kim bulunur? Geliniz... hep birden Osmanlı olunuz... bu ayrılıktan gelen belâlardan kurtulunuz..." (Tunalı Hilmi Bey, Bir Geçmişini Yadigarı: Onuncu Hutbe, Mısır el-Kahire, 1327: 49-50. Krş. Tunalı Hilmi Bey, İlk ve Son Gayret, Genève, t.y.: 3-5 aktaran Hanioglu, 1985: 7).

"...Bizde kıyam Öneyakları, Türkler olmalıdır. Her; cemaat lisandaki neşriyat ve telkinat Öteki cemaatler lisanına tercüme olunmalıdır. Bir Türkün yazdığını her Osmanlı okumalıdır. Türkçe Osmanlıca demektir. Ne faide her Osmanlı bunu anlamaz. Anlamazsa anlatdırılmaz mı?... " 3 1 . "...Ne olursa

olsun severim Türklük, Osmanlılık bence birdir. Belki de Osmanlılık Türklükten akdemdir..." (8;10.Hutbe, Murad, İsviçre Rehberi aktaran: Hanioglu, 1985: 217-218).

İttihat ve Terakki üyeleri bir imparatorluk bünyesinde yaşadıklarının gerçekliğini biliyorlardı ve ırka dayalı bir milliyetçiliğin çözüm olmayacağını farkındadırlar. Başından beri tüm tebaayı bir şekilde yakalayabilecek Osmanlılık sonrasında Müslüman tebaayı elinde tutacak Ümmetçilik veya İslamlaşma akımlarına daha çok kullanmışlardır. Osmanlı akımları içerisinde Batıcılık, İslamcılık akımlarının devleti dağılmakta çözüm olamadığı milletlerin kopuşlarıyla görülmüş milliyetçilik akımı güçlenen bir tercihle ulus devlet yapılanmasında teorik alt yapıyı oluşturacak akım olmuştur. Bu bağlamda Hanioglu (1985:10); Tunalı Hilmi Bey'in, Cumhuriyet sonrası Osmanlılık üzerine bazı fikirlerini Cumhuriyet Türklüğü çerçevesinde dönüştürdüğünü belirtmektedir.

"Makedonya..., s. 41-2. Tunalı Hilmi Bey'in "kendini Osmanlı kabul eden herkesin Osmanlı sayılması" şeklinde ifadelendirdiği Osmanlılık görüşüne bu açıdan benzeyen ve "kendim Türk sayan herkesin Türk sayılması " olarak ifade edilebilecek olan Cumhuriyet Türkçülüğüne bu çeşit fikirlerini uyarlaması (Tunalı Hilmi Bey, Memiş Çavuş, Ankara, İkaz» Matbaası, 1337/11923, passim aktaran Hanioglu, 1985: 10)

"Bizde kıyam önyakları, Türkler olmalıdır. Her cemaat lisanındaki neşriyat ve telkînât, öteki cemaatler lisanına tercüme olunmalıdır.

Öz Osmanlılar Türklerdir. Bir Türkün yazdığını her Osmanlı okumalıdır.

Türkçe Osmanlı demektir. Ne faide, her Osmanlı bunu anlamaz. Anlamazsa, anlattırılmaz mı?(10. Hutbe, 1316: 2).

Tunalı Hilmi Bey'in Osmanlılık fikirleri Cumhuriyet sonrası süreçte Türk Milliyetçiliğine dönüşecektir. Bilindiği üzere Cumhuriyet sonrası TBMM'de milletvekilliği ve resmi görevler (kaymakam, müfettiş) almıştır.

"Tunalı Hilmi Bey, önceleri diğer Jön Türk arkadaşları gibi siyaseten 'Osmanlıdır'; O da Mithat Paşa Kanunu Esasi'sinin uygulanmasını isteyen meşrutiyetçi ve hürriyetçidir; o da unsurların birleşmesi sayesinde 'Osmanlı milleti' nin terakki edeceğine iman edenlerdendir... Ancak ilk

yazılardan itibaren halka, Osmanlı ülkesinde halkın büyük çoğunluğu olan “köylü” ye çok ehemmiyet verir ve yazılarının çoğunu halka, köylüye hitaben yazar; onların derterini az çok bilir; ve o derterini kurcalayarak, halkı, köylüleri, mevcut rejimi, hükümet ve hükümdar aleyhine hareket ettirmek ister. Tunalı’nın ilk yazılarından, halkçı, demokrat olduğunu görürüz. Bu siyasi ve sosyal fikri, kelimelerine, üslubuna, edasına ve risalelerinin isim ve şekline tesir eder. Halka hitap ederken halkın anlayamadığı Arapça ve Acemce kelimelerden, terkiplerden çekinir, halk tabirlerini atasözlerini çok kullanır... Tunalı’nın siyasi halkçılığı, lisanda ‘halkçılığı’ nı ve –Türkçe yazdığı cihetle- ‘Türkçülüğünü doğuracaktır.’ (Akçura, 1981: 134- 135 aktaran Özkök, 2006: 37).

Sultan Abdülhamit tarafından Serhafiye Ahmet Celalettin Paşa, Avrupa’da faaliyet gösteren Jön Türklerin önde gelenlerini Osmanlı Devleti’ne geri dönmeleri ve muhalif eylem ve yazılarında vazgeçmeleri görevi ile 1897 yılında Temmuz ayında Paris’e tarafından gönderilir. Aynı yılın Ağustos ayında Contraxeville’de Hilmi Bey ve Murat Bey (Mizancı) ile görüşülür bu görüşme sonucunda Murat Bey İstanbul’a döner. Tunalı Hilmi Bey ise hutbelerini 4000 frank karşılığında vermeyi kabul eder. Uzlaşma sonucu alınan para ile yeni bir gazete çıkarma kararı verilir. Osmanlı Gazete’ si adı verilen gazete Tunalı Hilmi Bey, Halil Muvaffak, İshak Sükuti, Abdullah Cevdet tarafından Aralık 1897’de Cenevre çıkarılır. Tunalı Hilmi Bey ile ikinci uzlaşma görüşmesi Paris Sefiri Münir Paşa aracılığıyla gerçekleşir, ancak bu görüşmeden bir sonuç çıkmaz (Kuran, 2000: 204-205).

Saray muhalefetini sürdürdüğünden dolayı Tunalı Hilmi Bey’in sefaretlik görevine son verilir. Komitacılık çağrısı yaptığı “İntikam” ve “Tokmak” gazetelerinin masraflarını üstlendiği resmi görevlerden aldığı paralarla çıkarır. Avrupa jön Türkler arasında çıkan uyuşmazlıkların etkisi ile Kahire’ye gidecektir. Çeşitli yayın organlarında yazılar yazdığı ve Jön Türk hareketinin içerisindeki etkisinin azaldığı Tunalı Hilmi Beyin siyasal yaşamda tekrar görünmesi Cumhuriyet Döneminde T.B.M.M meclis çalışmalarındaki yasa önerileri ile olacaktır (Hanioglu, t.y.: 4).

3. Kahire Dönemi

Tunalı Hilmi Bey Cenevre’de kendine edindiği konum ve üyeler tarafından tanınması gibi nedenlerle Mısır ile iletişimi olmuştur. İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin Kahire şubesinde 1904 yılında çıkan sorunlar nedeniyle cemiyet tarafından Mısır’a gönderilir. Tunalı Hilmi Bey Mısır’da beş yıl kadar kalacaktır. Cemiyet içerisinde Kahire Şubesi’nin üyeleri arasında anlaşmazlık yaşanması, “Kanun-i Esasî” gazetesinin Osmanlı Hükümeti’ne satılması gibi olaylar mevcut karışıklığı arttırmış Tunalı Hilmi Bey Resmi müfettiş olarak görevlendirilecektir. Karışıklığı çözmeye çalışan Tunalı Hilmi Bey’e ilgili kayıtlar verilmemiş, Salih Cemal Bey’le görüştürülmemiştir (Kuran, 1956: 128). Tunalı Hilmi Bey olayı mahkemeye intikal ettirmiş, mahkeme süreci onun Mısır’daki kalış süresini uzatmıştır. Kendisi bu mahkeme den cemiyete bir fayda elde etmek niyetindedir (Hanioglu, 1985: 287-298).

Tunalı Hilmi Bey Kahire’de bulunduğu dönemde “Hak” isimli bir gazete çıkarır. Cenevre’de yazdığı 11. Hutbede belirttiği kongre fikrinden vazgeçmediği ve Hak Gazetesi’nde de cemiyet adına bir kongre toplanması fikrini savunur. Kongre toplanması amacıyla çalışmalar yapar. 1899’da Damat Mahmut Paşa oğulları Sebahattin ve Lütfullah ile Paris’e kaçar. Onların Paris’e gelmesi Avrupa’daki jön Türkler arasında bir hareketlilik ve birlik olma umudu oluşturur. Tunalı Hilmi Bey kongre ve birlik fikirlerinin gerçekleşeceği ümidiyle Paris’e dönecektir. Kongreye onların katılmasını sağlamak istemektedir. Ancak bu istek hem Ahmet Rıza hem de Mahmut Paşa ailesi tarafından istenmeyecektir. Sonraki süreçte Tunalı Hilmi Bey, İshak Sükuti ve Abdullah Cevdet Sultan Abdülhamit’le yeni bir uzlaşma anlaşması yaparak resmi görevler almaları karşılığında Avrupa’da yayın yapan “Osmanlı” Gazetesi’nin yayınlarına son vermeyi kabul ederler 1902’de İttihat ve Terakki Cemiyeti bir kongre düzenler. Tunalı Hilmi Bey kongreye davet edilmemiştir. Cemiyetin hem kendi içerisinde fikri ayrılıkları hem de Avrupa’da dağınık halde yaşamları toplu hareket etmelerinin engellemektedir. Bu koşulları gidermek amacıyla kongre toplanır. Ancak kongrede birleşme yerine ayrıklılar belirginleşerek cemiyetin ikiye bölünecektir (Kuran, 2000:189-200). ITC, 27 Aralık 1907’de bir kongre daha tertip eder. Söz konusu kongrede Tunalı Hilmi Bey’in başını çektiği grup kongredeki siyasi fikirleri etkiler ve yönlendirir. Kalemle mücadelenin yeterli olmadığı, ihtilalcı

hareketin zorunlu olduğu kararına varılır (Öztürk, 2006: 2021). Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey'in 1318'de yazdığı 11. Hutbe bir kongre çağrısı özelliği taşımaktadır. Bir kongre oluşturulması bu kongrenin nerede ve nasıl düzenleneceği, kimlerin katılacağına dair yazılmış olduğu görölmektedir. 1902 (1319) I. Jön Türk kongresine Tunalı Hilmi Bey çağrılmasa da kongre 11. Hutbeden bir yıl sonra gerçekleşecektir. İkinci kongre de ise Tunalı Hilmi Bey'in fikirleri doğrultusunda olan grup öne çıkacak müdahale yönünde kararlar alınacaktır.

“Bu kongre yapılsın ki: Bütün Osmanlılar için olsun bütün Osmanlılara açık bulundursun ta ki: Her Osmanlı gele, her Osmanlının fikri biline, her Osmanlının fikrine göre bir fikir edinile. Bu fikre göre de hareket edile. Bu fikre göre hareket edilsin ki: ne hık mık diyenler bulunsun. Ne de hık mık demek isteyeceklerle vesîle bırakılmış olsun. Binaenaleyh kendine “güvenen” her “Türkiyeli” kongreye gelmelidir. Kendine güvenmeyen de gelmeye uğraşmalıdır. Evet: Kongreye her Osmanlı gelmeye uğraşmalıdır.”
(11. Hutbe, 1318: 15-16).

II. Jön Türk Kongresi'nde I. Kongrede oluşan ayrılıkların zararı kapanmak istenmiş kısmi bir uzlaşma sağlanabilmiştir. Tartışma konusu olan dış müdahale ve “gerekirse imparatorluğun idarecilerinin zor ve şiddet yoluyla değiştirilebileceği” kararı çıkmıştır. İstenilen sonuçlara varmak için her yolun “mübah” sayıldığı bir anlayış ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin iktidar değişimlerine müdahale edileceği, demokratik olmayan yollara başvurulabileceği yargısına varılabilir. Kongre bir süre cemiyetin içerisindeki ayrılıkları birleştirse de 1907 yılının sonuna doğru Meşrutiyet'in ilanından kısa bir süre sonra bu birlik bozulmuş, hatta devlet kadrolarında gruplaşmalar başlamıştır (Kaan, 2019: 16).

Tunalı Hilmi Bey 1900'lerden sonra Cemiyetteki etkinliğini kaybetmiştir. Mısır'a giden Tunalı Hilmi, 1904'te Kahire'de neşr edilen “Kanunu Esasi” ve “Hak” gazetelerinde yazmaya başlar, fikirlerini ifade eden yeni çalışmalar yapar. Tunalı Hilmi Bey Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a döner, İttihat Terakki iktidarında çeşitli yerlerde kaymakamlık ve 'Muhacirin Müdiriyeti Sevkıyat-ı Hariciye' memurluğunda çalışır. 1919 seçimlerinde Ereğli'den meb'us olmuştur. Meclis-i Mebusan'nın kapanmasından sonra Ankara'ya giderek I.T.B.M.M. de görev alır. İkinci ve Üçüncü T.B.M.M.'nde Halk Fırkası Zonguldak meb'usluğu yapan Hilmi

Bey, 24 Temmuz 1928 de öldü. (Hanioğlu, t.y. :4.sayfa 22 no'lu dipnot).

4. Osmanlı Meclis-i Mebusan Meclisi'ndeki Faaliyetleri

İttihat ve Terakki 24 Temmuz 1908 Meşrutiyetin ilanından sonra hükümeti etkisi altına alır.1908 de Selanik'te cemiyetin yaptığı gizli toplantı sonucunda fırka olma kararı alınır bir süre hem cemiyet hem fırka olarak faaliyetlerde bulunur. Nisan 1909'da cemiyete muhalif gazeteci Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü üzerinde öldürülmesi sonucu İttihat Terakki iktidarına karşı bir ayaklanmanın başlamasına neden oldu. 31 Mart ayaklanması Selanik'ten gelen askeri birliklerle bastırılabilmiştir. Ayaklanma sonucunda Sultan Abdülhamit tahtan indirilerek V. Mehmet Reşat tahta getirilir Avrupa'daki Jön Türkler yurda döner, meclis ve cemiyet daha aktif konuma gelecektir. Tunalı Hilmi Bey dönen Jön Türklerdendir. İTC mensuplarına çeşitli vazifeler verir. 1 Eylül 1909'da Hilmi Bey'e Ereğli Kaymakamlığı vazifesi ve ardından çeşitli tarihlerde Silivri, Bayburt, Ordu, Beykoz, Gemlik kaymakamlıkları görevi verilir. Görev yerlerinde çeşitli sosyal dernekler kuracak halka yönelik faaliyetler yapacaktır. Çeşitli cemiyetler tertip eder, "Karadeniz Ereğlisi Evlendiriciler Cemiyeti'ni 1910 yılında, Ağustos 1913'te Bayburt'ta "Bayburt Müslüman Dilendirmezler Cemiyeti'ni tesis eder. 1913 tarihinde İkinci Mülkiye Müfettişliği, 1916'da "Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Sevkiyat-ı Hariciye" Memuriyetine getirilir, 1919 yılında yapılacak seçimlere kadar bu görevde kalır. Tunalı Hilmi Bey, bu seçimlerde Bolu milletvekili seçilir. 1918'de İstanbul'un işgal edilmesi, Meclisin çalışamayacak hale gelmesine yönelik Tunalı Hilmi Bey ve arkadaşları, Meclis'in toplantılarını süresiz olarak ertelemesi yönünde bir önerge verecektir. Bu teklifin yüksek oy alması ile işlevsiz hale gelen meclis dağılarak, milletvekillerin bir kısmı Anadolu'ya geçmiş, Ankara'da Meclis'in toplanmasına katkı sağlamıştır (Çoker, 1995: 492-493).

Büyük Millet Meclisi açılmadan önceki süreçte Sivas Kongresi'nin ardından Anadolu'daki Millî Mücadele Hareketi ile İstanbul Hükümeti'nin ilişkileri bozulmaya başlamıştır. Mustafa Kemal Paşa, Anadolu hareketine karşı faaliyette bulunan Damat Ferit Paşa Hükümeti İstanbul ve çevresindeki birkaç il ile sınırlı

kalan bir etkide kalarak istifa etmek zorunda kalmıştır (Korkmaz, 2000: 10). Yerine, kurulan Ali Rıza Paşa Hükümeti Sivas Heyet-i Temsiliye’si ile daha iyi ilişkiler kurabilecektir. Ali Rıza Paşa Hükümeti, 9 Ekim 1919’da bir kararname çıkararak Meclis-i Mebusan’ın yeniden açılacağını ve seçimlerin yapılacağını duyurmuştur (Demirel, 1995: 80). Kurulan Ali Rıza Paşa hükümeti Padişah Hatt-ı Hümayununda halkta “bir müddetten beri” görülen bölünme ve anlaşmazlığın artmakta olduğu, bunun giderilmesinin, hükümet ve düzenin yerleştirilmesinin, seçimlerin bir an önce yapılıp Mebusan’ın toplantıya çağırılmasının gerekli olduğu açıklanmıştır. (Akşin, 1992: 13).

1919 Seçimleri, Osmanlı Devleti’nde yapılan altıncı ve son genel seçim olmuştur. Bu seçimlerde Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti’nin adayları çoğunluğu kazanarak meclise girmişlerdir. Tunalı Hilmi Bey, Bolu Milletvekili seçilerek İstanbul Mebusan Meclisi ’girmiştir. (Çoker, 1994: 198).

Osmanlı Meclis-i Mebusan-ı ilk toplantısını 12 Ocak 1920’de İstanbul’da yapmıştır. Osmanlı Meclis-i Mebusan-ı üç ay görev yapabilecektir bu sürede Misak-ı Millî’yi kabul edilecektir. “Misak-ı Millî ilkeleri Erzurum Kongresi’nde oluşturulmuş, Sivas Kongresi kararları ile son şeklini almıştır. Mecliste alınan bu karar meclisin kapanma sebebi olmuştur. 16 Mart 1920 İstanbul’u askerî işgal altına alan İtilaf Devletleri, Meclisi basarak bir kısım milletvekillerini tutuklamışlar ve Malta adasına sürgüne göndermişlerdir. 18 Mart 1920’de yapılan meclis oturumunda, milletvekillerinden Tunalı Hilmi Bey ve Dr. Rıza Nur’un verdikleri bir önerge ile “Meclis-i Mebusan’ın yeniden hür iradesini ortaya koyacağı güne kadar meclis çalışmalarının talik” edilmesine karar verilmiştir. Daha sonra Sultan Vahdettin yayınladığı bir irade ile 11 Nisan 1920’de Meclis-i Mebusanı dağıtmıştır (Gök, 2000: 197).

İstanbul Mebusan Meclisi’nin kapatılması üzerine Mustafa Kemal Paşa olağanüstü yetkili bir meclisin Ankara’da toplanmasına ve meclisi oluşturacak mebusların seçilmesi için seçim çalışmalarının başlanması kararını vermiş ve kararın uygulanacağı Kolordu Komutanlarına bir genelge ile bildirmiştir. Oluşacak meclis için her livadan beşer kişinin seçilmesi, seçimde her parti, zümre ve cemiyetin aday gösterebileceği, seçimlerin gizli ve mutlak çoğunluk esasına göre yapılacağı belirtilmiştir. Ayrıca Meclis-i Mebusan üyesi iken, Meclisin kapatılması üzerine

Ankara'ya gelen mebusların da Meclisin üyesi sayılacağı açıklanmıştır (Tanör, 1985: 1142-1150).

5. Türkiye Büyük Millet Meclisi'ndeki Faaliyetleri

23 Nisan 1920'de Ankara'da olağanüstü yetkilerle donatılmış meclisi Mustafa Kemal Paşa “salahiyet-i fevkaladeyi haiz” olarak tanımlayacaktır. Meclisin toplanmasıyla, yeni bir yönetim ve Türkiye Cumhuriyet'i kurulup saltanat ve İstanbul Hükümeti'nin yönetimine son verilmiştir. Ankara'da TBMM'nin açılmış, iktidar İstanbul'dan Ankara'ya geçmiştir (Atatürk, 1927: 420).

19 Mart 1920'de “illere, bağımsız sancaklara ve kolordu kumandanlarına” 12 maddeden oluşan bir tebligat yapılarak illerde seçim yapılması ve seçilen temsilcilerin Ankara'ya gelmeleri çağrısında bulunulur. Seçimlerin yapılması uzun bir süre almasına rağmen 23 Nisan 1920 tarihinde “vatanın istiklali, hilafet ve saltanat makamının kurtarılmasını temin etme gayesiyle meclisin açılacağı ilan edilerek, seçilmiş milletvekilleri ile Osmanlı Meclisi Mebusanına mensup milletvekillerinin bir araya gelmesiyle “olağanüstü yetkilerle donatılmış Meclis” bir Cuma günü dini bir merasimle açılır (Aydemir, 1969: 232).

23 Nisan 1920'de meclisin açılışı gerçekleşmiştir. TBMM'nin ilk hükümet programı hazırlanır. Öncelikli olarak vatanın işgal altından kurtarılması, milletin geleceğinin tehlikeye düştüğü bu ortamda karışık, uzun süren muamelelerden kaçınmak gerektiği kabul görmüştür. Program belirlene öncelikle şöyle sıralanabilir (Velidedeoğlu, 2020: 32-33).

-Temel Amaç, bağımsızlığı sağlamak,

-Dış Politikada, amaç “Misak-ı Milli” uyarınca bağımsızlığımızı saygılı kılmaktır.

-İç Politikada, bütün çalışmaların ortak amacı, ulusun birlik ve dayanışmasının korunması ve genel güvenliğin korunmasıdır.

-Millî Savunma, gerek iç gerek dış politikanın gerektirdiği askerî önlemlerin sağlam bir yoldan yürütülmesi için “Kuvay-ı Millîye” düzenli ordu kuruluşlarına katılarak resmî bir şekle konmak üzere, gerekli önlemlerin

alınmasına girişilmiştir.

-Malî Politikada, amaç, ulusal savaşta ülkenin iktisadî durumunu, halkın refah ve mutluluğuna uygun, düşmanların kötü niyet ve saldırılarına karşı dayanıklı kılmaktır.

-Bayındırlık İşlerinde, Ülkenin iktisat bakımından çok gerekli olup da şimdiye değin yapımına başlanmamış olan ana ulaşım yollarının, bilinen bunalım yüzünden, yapımının sürdürülmemesi zorunluluğu vardır.

-Sağlık, Sosyal Yardım konusunda bütçe durumunun elverdiği ölçüde ve olabildiğince tutumlulukla, sağlık ve sosyal yardımın gerçekleştirilmesine çalışılacaktır.

-Millî Eğitim'deki amaç, çocuklarımıza verilecek eğitimi her anlamıyla dinsel ve milli bir duruma koymak ve onları, hayat mücadelesinde başarılı kılacak, dayanaklarını kendi kendilerinde bulunduracak girişim gücü ve kendine güven gibi karakterleri verecek, onlarda üretici bir düşünce ve bilinç uyandıracak yüksek bir düzeye ulaştırmak; resmî öğretimi, bütün okullarımızı en bilimsel, en çağdaş olan bu ilkelerle düzenleyip uygulamaktır.

-Adalet kurumlarında durumun iki açıdan incelenmesi gerekir: Biri yargıç ve memurlar, öteki genel işlemler

Tunalı Hilmi Bey, Heyet-i Temsiliye'nin emrine riayet ederek 27 Nisan 1920'de meclise katılmıştır. (Çoker, 1994: 3). I. Dönem, TBMM'de önerdiği on yedi kanun teklifinin büyük kısmı reddedilir. Kanunlara numara verilmesi usulü, Tunalı Hilmi Bey'in teklifi üzere kabul edilir. Meclise sunduğu Önerge tekliflerinin bir kısmı reddedilirken, bir kısmı kabul edilerek Meclis kararı şeklinde yayınlanır. Meclis çalışmalarında sayısız tadil önergesi verir. Tunalı Hilmi Bey'in bakanlara yönelttiği soru önergeleri de vardır Tunalı Hilmi Bey Meclis'te İrşat, Milli Eğitim, İktisat, Sağlık-Sosyal Yardım ve Tasarı Komisyonlarında çalışır. İki hitaplarda ve resmi yazışmalarda lakap ve aşırı saygı ifadelerinin kaldırılmasına dair olmak üzere 17 kanun teklifinde bulunur (Özkök, 2006: 82; Çoker, 1982: 198).

Tunaya (1962: 16); I. Meclisin sosyo-ekonomik ve kültürel genişlik tabanında açılmasının meclis içerisinde fırkalar ve fırkacılık gruplarını oluşturduğunu bu oluşumun TBMM'yi çok partili yasama organına dönüştürmeye götüreceğini belirtir.

İki ana yön şeklinde oluşacak ayrım; 1920-1923 TBMM Hükümeti döneminde, devrimci grup, 1293 (1876) Kanunu Esasi'sine bağlı muhafazakâr bir karşı grup biçiminde şekillenir. Başlangıçta bütün olarak hareket eden Meclis, zamanla Birinci ve İkinci Müdafai Hukuk Grupları olarak iki grup oluşur. Temel ayrılık noktası yeni kurulacak devletin kuruluş özellikleri üzerine olacaktır. Tunalı Hilmi Bey müdahaleci ve Batıcı çizgideki Birinci Grup arasında yer alır.

Tunalı Hilmi Bey II. Dönem mecliste Zonguldak milletvekili olarak bulunur. Bu dönemde de meclisteki aktif durumu devam eder. Türkçe dilinin sadeleşmesi, Türkçe kaynaklı kelimelerin kullanılması konusunda yasal girişimde bulunur. İkinci Meclisin ilk toplantı günlerinde Ağustos 1923'te hazırladığı "Türkçe Kanunu" teklifini meclise sunar. 1 Eylül 1923'te Meclis'te görüşülen bu kanun kabul görmeyecektir. Kanun teklifinde Tunalı Hilmi Bey Maarif Vekilliğinde bir Türkçe Komisyonu kurulacak, terimler Türkçeleştirilecek, okul kitapları öz Türkçe kurallara göre hazırlanacak, gazete ve dergilere, ancak bu kuralları uygulayacakları takdirde imtiyaz verilecek, resmi yazılar yeni Türkçe kullanımına göre yazılacak, kanunlar da Meclis'te bu yolda hazırlanmasını isteyecektir gibi keskin istekleri vardır (Özkök,2006:70). Dilde sadeleşme kapsamında meclise gelen tekliflere Tunalı Hilmi Beyden destek olmuştur. Örneğin Dersim Mebusu Abdülhak Bey'in "camilerde hutbelerin cemaate Türkçe olarak telkini" hakkındaki önergesine tek destek veren milletvekilidir (Özkök, 2006: 240).

Osmanlıda modernleşme çalışmalarıyla beraber kadınların okullaşmaları ve sosyal hayattaki görünürlüklerinin, örgütlenmelerinin olduğu dönemdir. İttihat Terakki kadınlara yönelik çalışmalarda bulunmuş iktidarında okullar açmış ve dernekler aracılığıyla desteklerini almaya çalışmıştır. Tunalı Hilmi Bey mecliste kadınlara yönelik görüşlerini belirtmiştir. Kadınlara seçme hakkının verilmesi ve "İntihabı Mebusan Kanunu" üzerindeki değişiklik görüşmelerinde kadınların nüfus sayımında yer almasını istemiştir (Özkök, 2006: 71).

6. Tunalı Hilmi Bey'in Ölümü

Tunalı Hilmi Bey II. ve III. Dönemde mecliste bulunur ve Zonguldak'tan milletvekili yapar. Tüberküloz hastalığından tedavisi için İstanbul Şişli Etfal Hastanesi'ne yatar Birkaç ay süren

ve sonuç vermeyen tedavinin sonunda, 26 Ağustos 1928’de bu hastanede vefat eder (Çoker, 1982 :198).

Tunalı Hilmi Bey Üçüncü dönem TBMM’de Zonguldak milletvekili olarak görev yaptığı dönemde vefat etmiştir. Öncesinde mecliste çalışmalarında sık sık sağlık sorunları yaşandığı görülmekte rahatsızlığından dolayı sözünü yarıda bırakmak zorunda kalmaktadır. Masrafları meclis tarafından karşılanmak üzere tedavi amaçlı Avrupa’ya gönderilmiştir. Ancak uygulanan tedavilerden olumlu sonuç alınamadığı için İstanbul’a geri dönen Tunalı Hilmi Bey, karaciğer kanserinden Şişli Etfal Hastanesi’nde 26 Temmuz 1928’de vefat etmiş, Ankara Cebeci Asri Mezarlığında defnedilmiştir. Cumhuriyet gazetesi Tunalı Hilmi Beyin ölüm haberi gazeteler yoluyla halka duyurulmuştur. “Tunalı Hilmi Bey öldü! (Cumhuriyet, 1928: 1).

Tunalı Hilmi Bey’in vefatı Vakıf gazetesinde, “Zonguldak Mebusu Hastalıktan Kurtulamadı Memleket Kendisini Çok Seven Bir Evlattan Ayrıldı” manşetiyle yer vermiştir (Vakit, 1928: 1).

Milliyet gazetesi de Cumhuriyet Halk Fırkası Müfettişliğinden yapılan bir duyuru da *fırkamızın bilumum mutemed ve heyeti idareleriyle azalarının cenazede hazır bulunmalarının ehemmiyetle rica edildiğini* yazmıştır (Milliyet, 1928: 1).

Milliyet gazetesinin 5 Ağustos 1928 günlü sayısında Yakup Kadri Tunalı Hilmi Bey’in mizacına vurgu yaparak “Koca Çocuğun Ölümüne’ ’dair bir yazı yazmıştır. Yazısında dünyaya çocuk olarak geldiğini ve çocuk olarak gittiğini belirttiği Tunalı Hilmi Bey’i Kahire’de tanıdığını belirten Yakup Kadri onun özellikle Türkçülük ve dilciliğinden bahsedip “...yalnız merhumun bütün o zahiri dağınıklığına ve perişanlığına rağmen ve derin hayhuyu içinde ne kadar ciddi ve sistematik mesaiyi hasrı vakit ettiğini” belirtmiştir Aynı gazetenin bir gün sonraki sayısında “Tunalı Hilmi Bey’in Cenaze Merasimi“ başlığıyla verilen haberde Darülfünun ve Türk ocağı gençliğinin merasime iştirak etmemesi Yusuf Akçura tarafından “teessüfle karşılandı” denilmektedir (Karaosmanoğlu, 1928: 2).

C. Osmanlı Türk Modernleşmesinin Araç Kavramı Olarak Terakki

İlerleme (progress veya terakki) kavramı modernleşme ile bireyi ve dünyevi refahı önceleyen bir anlam kazanarak yükselmek, refahın artması, bilim, fen, hürriyet ve medeniyette ileri gitmek vb. anlamlar yüklenmiştir. Terakki kavramı Önceki

yüzyıllarda olmakla beraber Rönesans ve Reform dönemlerinde bilimsel gelişmeler, sanayi, devrimi, ulus devlet oluşumları içerisinde farklı anlamlar yüklenerek şekillenmiştir. Sanayi Devrimi ile toplumsal değişimlerde rol oynadığı kabul edilmektedir. 1789 Fransız Devrimi ulus devlet oluşumlarını etkilemiş iktidarların meşruiyeti halka dayandırılmıştır.

Nispet (History of The İdea of Progress), ilerleme fikrinin ilk kez Grek ve Romalılarda ortaya çıktığını bunun izlerinin Hesiodos, Xenophanes, Protogores, Platon, Aristoteles, Zeno, Lecretius ve Seneca gibi düşünürlerin eserlerinde görüldüğünü belirtmektedir. (Nispet, 1980: 12). Koselleck’ de, “ilerlemek” ya da ilerlemeyi tanımlayan kelimelerin, Antik dönemde bolca kullanıldığını belirtir. Antik Yunan’da kullanılan “prokope” teriminin günümüzde kullanılan “progress” terimin anlamsal karşılığı olarak kabul edilmektedir. “Prokope” teriminin Antik Yunan’da devlet, toplum ve ahlaki alanlar anlatmaktadır. Antik Yunan’da ahlaki iyileşme toplumsal ilerlemenin varacağı nihai hedefi anlatmaktadır. İlerleme fikri dünyevi bir mutluluğu ve toplumsal bir memnuniyeti kapsayarak, dünyevi mutluluk ve refahın ilkelerle şekillenip, modernleşme sürecinin temel kavramlarından biri haline dönüşmüştür (Kılıç, 2009: 2-9).

Sözlükte, “ilerleme, yükselme; artma, çoğalma” anlamlarındaki ‘terakkî’ kelimesi bazan bir görevden daha yüksek bir göreve geçmeyi ifade etmek için kullanılmıştır. Fakat daha çok bürokrasi terimi halinde devlet görevlilerinin gelirlerine yapılan zamları belirtir (Ahıskalı, 2011: TDV). TDK’ Terakki kelimesini ilerleme, yükselme, gelişme olarak tanımlamaktadır.

İlerleme (progress veya terakki) kavramını sözlük anlamıyla, yükselmek, refahı artmak, mevki ve makamın (cah ve menasib) ilerlemesi, ilim, fen, hürriyet ve medeniyette ileri gitmek şeklinde tanımlamak mümkündür (Sami, 2019: 24; TDK, 2009:954

İngilizcede “progress”, Fransızcada “progrés” kelimeleri, Latince “progressus” yani “önde, ileriye” mânasına gelen “pro” ön eki ve “yürüme, adım” anlamlarına gelen “gressus” kelimesinin birleşmesiyle ortaya çıkmış, yatay, çizgisel ve bir tür değer ifade eden “ileriye doğru adım atmak” demektir. “Gressus”un zıttı olan “regressus” da “geriye adım, gerileme” anlamlarına gelmektedir (Salgar, 2015: 17) Türkçede “progrés” kavramı için “terakki” kelimesinin kullanılmaya başlanması 19. yüzyılla

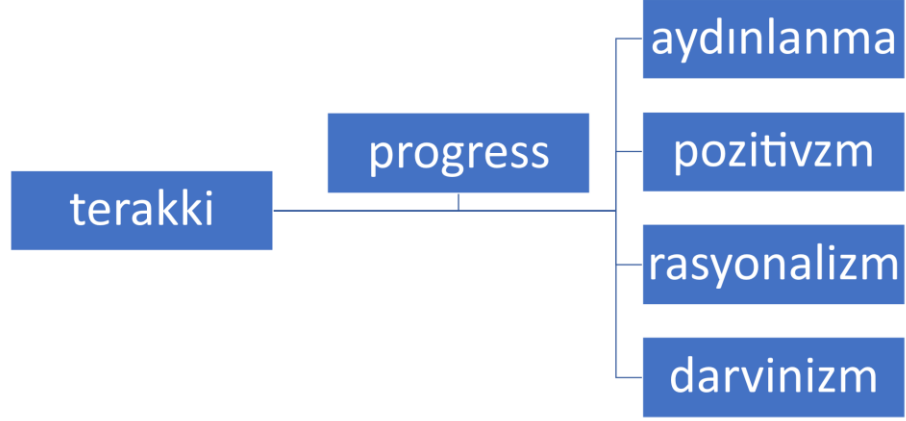
yaşanan siyasi ekonomik felsefi değişimlerle bağlantılıdır. Kelime, Arapça “r-k-y” kökünden türetilmiştir; “r-k-y” ise “çıkmaq, yükselmek, tırmanmaq, yüksek bir yere çıkmak, ziyade bulmaq, artmaq” anlamlarına gelmektedir. Kelime Tanzimat devri öncesinde de Türkçede kullanılmaktadır ancak 19 yüzyılla değişen koşullar ve zihin dünyasıyla birlikte “terakki kelimesi, Batı fikir dünyasının ürünü “progrés” fikrini ifade etmek üzere kullanılmaya başlanmıştır. “Terakki” kelimesinin Türkçede 19. yüzyıla kadar daha çok askerî-teknik anlamlarda kullanılmıştır. “Kapıkulu askerlerine savaşlardaki üstün başarıları ve yararlıklarında saltanat değişikliklerinde, çeşitli hizmetlilerin hizmet sürelerini başarı ile tamamladıklarında ilave olarak verilen “’tahsîsât” ya da “Nizâmen verilenden fazla olarak yapılan zam”. Yani askerî başarı sebebiyle askerin taltif edilmesi, hizmetinin reel bedelinin üzerinde kendisine tahsis edilen ziyade miktar anlamları taşıyor. Terakki kelimesi daha çok “bir şeyin” – burada maaşın- aritmetik olarak artması, iyileşmesi anlamı taşımaktadır. Modern zamanla birlikte Osmanlı coğrafyasına kelimenin intikali kültürel, sosyal ya da dinî bir vurguları da kapsayacak, tarih felsefesiyle irtibatlı bir anlama dönüşecektir (İbanoğlu, 2021: 29-30).

Robert Nisbet’ ilerleme fikrini antikçağdan itibaren şekillenen bir kavram olduğunu söylemektedir. J. Burry’nin modern mânada ilerleme fikri Aydınlanma dönemiyle oluştuğunu ve ilerleme fikrinin doğuşunu, ilk olarak bilim ve *felsefenin bir “bozulma” teorisine sahip antik düşüncenin hâkimiyetinden kurtarılması, ikinci olarak bu dünyadaki hayatın her şeyden daha kıymetli olduğuna inanç* ve rasyonel bilginin insanın ihtiyaçlarına tâbi kılınması, üçüncü olarak da *tabiat kanunlarının değişmezliği* varsayımına dayanan temeller üzerine inşa edilmiş bir bilim anlayışının ortaya çıkmasıyla özellikle 17.ve 18. yüzyılda oluştuğunu belirtmektedir. Tabiat bilimlerindeki ilerleme biyoloji ve jeoloji ilmindeki gelişmeler ilerleme fikrini kuvvetlendirmiştir. Fert ve toplumların değiştirilebilir geliştirilebilir olduğu, vahşetten medeniyete doğru bir süreç yaşadığı ve tabiatta olduğu gibi sosyal kanunlarında aynı süreçle işlediği kabul edilmiş bu kabul 19. yüzyılda *evrim teorisiyle* desteklenmiştir. Comte, Marx ve Herbert Spencer evrim teorisinin düşünürleri olarak ilerlemenin tasdiklenebilir ve bilinçli bir hareket olduğunu savunmuşlardır. İnsan tabiata hâkim oldukça sosyal kanunlardaki ilkelere ulaşp ilerlemenin kanunları fertler ve toplumlar için çözülecektir (İbanoğlu, 2021 :13-15).

18. ve 19.yüzyıllarda yaşanan teknolojik ve felsefi ilerlemecilik fikri Osmanlı toplumuna yansımaları daha önce var olan ilerleme kavramının menşeiini değiştirmiş Osmanlı aydın ve bürokratlarının modernleşmeyi ele alışlarının zeminini oluşturacaktır. Hoca Tahsin, Ahmed Mithat, Abdullah Cevdet, Ahmed Cevdet Paşa, Nâmık Kemal, Ahmed Rıza gibi düşünür ve bürokratlarımızda Batı'daki progress kavramını terakki menşei ile kabullenmiş kavram, felsefi bir düşünce ve ideoloji olarak yerleşmeye başlamıştır. Siyasi düşüncede “Kanun-I Esasî” ile toplumun değişebileceği inancı hâkim olarak bir siyasi örgütlenmeye gidilecek, İttihat ve Terakki oluşumu yaşanacaktır (İbanoğlu, 2021 :21-22).

Terakki kavramının tarihinin aynı zamanda Türk modernleşmesinin de tarihi olduğunu söyleyen İbanoğlu (2021: 24-25); “Terakki” fikrinin “tekâmül” fikriyle örtüşerek yolladığını, “progrés / ilerleme” kavramının 18.yüzyıldan itibaren Batının emperyal ve sömürü politikalarının aracı haline gelerek bir dünya tasavvuru oluşturduğunu söylemektedir. Türk düşünce dünyası da bu süreçte terakki kavramı bir ideale dönüşmüştür. Terakki fikri daha çok Tanzimat'ın ilanından sonra siyasi düşünürlerimizde yeni algılanışıyla kabullenilip imparatorluğun her sorunu bu bağlamda çözümlenmek istenmiş, terakki kavramıyla ilişkilendirilmiştir. Osmanlı aydını imparatorluğun dağılış sorununa pratik çözümler aramaktadır. Bu bağlamda ilerleme ve pozitivizm akımları modernleşme süreçlerinde Alman idealizmini değil sosyal hayata somutlaştıran ilkelerle açıklayan Fransız düşünürlerinden etkilenmişlerdir. Bu etkilenmenin alt yapısında Osmanlı Fransız ilişkilerinin geçmişe dayanması da önemlidir. İlerleme kavramı Osmanlı aydınının modernleşme taleplerinin düşünsel dayanaklarından olacaktır (Işın, 1985: 353-554).

Terakki kavramı Batı'daki Aydınlanma, Pozitivizm, Rasyonalizm ve Darwin'iz felsefeleri sonucunda yeni bir anlam kazanan “progrés”, “ilerlemecilik” fikrinin Tanzimat sonrası Türk siyasal düşüncesine “terakki” olarak yerleşmiş siyasal ve fikri sorunlarımız bu bağlamda çözülmek istenmiştir.

Şekil 3. 1. Terakki Kavramının Aşamaları (İbanoğlu, 2021: 13-15; Çelenk, 2017:45)

İlerlemecilik kavramının Batı'daki ve Osmanlı'daki temsilcileri

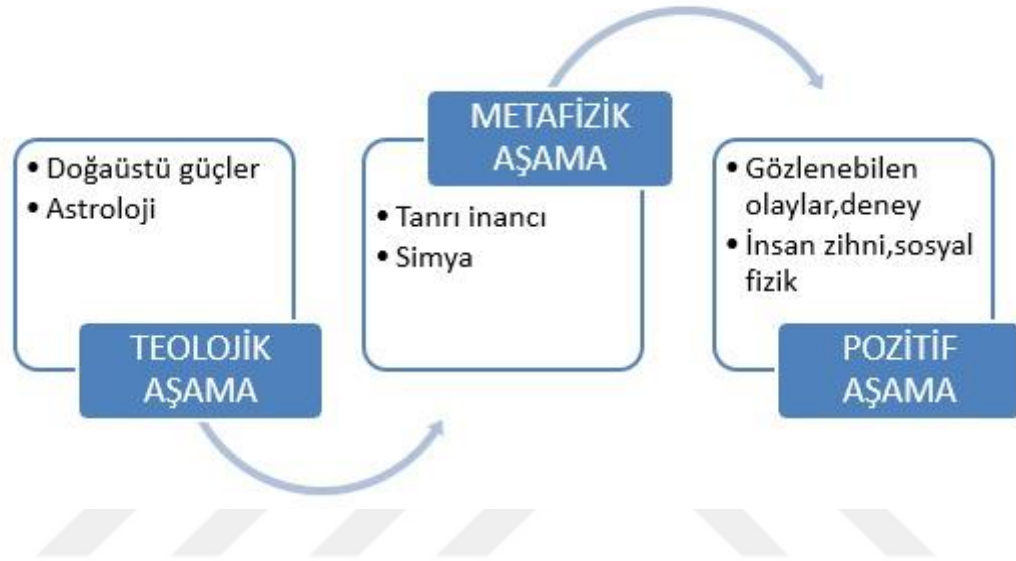

Şekil 3. 2. Batı'da Ve Osmanlı'da Progress/Terakki Kavramına Katkı Sağlayan Aydın Ve Bürokratlar (Tunç, 2005: 66-67; İbanoğlu, 2024: 13-15)

Medeniyet kavramı tarihi süreç içerisinde ilerleme ve toplum düzeni olarak kabul görerek insanlık birikimi oluşturduğu ve toplumların barbarlıktan medeniyete doğru seyr ettiği 18. ve 19. yy dan itibaren batı aydınları ve onları örnek alan diğer toplumlar tarafından kabul edildiği görülmektedir. Bu yüzyıllarda tabiat bilimlerinin (biyoloji, jeolojiye ve evrim nazariyesi vb.) hayatı farklı yorumlamaları, ilerleme fikrini desteklemiş yaygınlaşmasını sağlamıştır. Medeniyet kelimesi Fransızcadaki “civilisation” kelimesinden Türkçe ’ye geçmiştir. Kelime 18. yüzyılın ikinci yarısında Fransa’da kullanılmaya başlanmış, 16. yüzyıldan itibaren kullanılan “civilize” kelimesinden türetilmiştir. 19. yüzyılda “medeniyetler tarihi” tasavvuru şeklinde kabul görmeye başlamıştır. Progress ilerleme, insanlığın ilkelik ve barbarlık gibi bir başlangıç noktası olduğu kabullüyle insanlığın hep ileriye doğru bir gelişme içerisinde olduğu ve olacağı anlamına gelmiştir. Kelime 19 yüzyılda 1830’da Batılı mânâda “civilisation”un karşılığı olarak Sadık Rıfat Paşa Viyana sefiri iken yazdığı eserde görülmektedir. Mustafa Reşit Paşa Tanzimat Fermanı’nda da kelimeyi bu manada yazıp okumuştur (İbanoğlu, 2021: 111; İnalçık, 2022: 139; Tanpınar, 2021: 85-86) .

Hegel, Marx ve Comte gibi 19 yüzyıl düşünürleri tarihte ilerlemenin olduğunu ve sonucunda bireysel ve toplumsal özgürlükleri sağlayacağını savunan düşünceler geliştirmişlerdir. Comte geliştirdiği üç aşamalı ilerleme aşamalarındaki son evre rasyonel aklın ve bilimin hâkim olmasıyla insanlığın ulaşabileceği en üst nokta müterakki çağ olacaktır. Comt tabiat ve insan bilimleri arasında bağ kurarak bir ilerleme içerisinde olduğunu bunu başaran birey ve toplumların özgürleşebileceği, gelişip refaha ereceklerini, diğerlerinin ise geride kalacakları madun ve yenilmiş olacaklarını savunur (Tunç, 2005: 66-67). Bu iddialar daha sonra bir ideolojiye dönüşerek insanlığın sahip olduğu evrensel ortak tarihle vahşetten/ilkelikten medeniyete doğru ilerlediğini, tarihte de tabiattaki gibi kanunların olduğu iddiaları ile sanayi, teknoloji ve bilgi alanındaki gelişmeler, ilerleme kavramının sosyo-politik, ideolojik iddiasının yapısını oluşturmuştur (İbanoğlu, 2021: 13-15).

Biyoloji ve Jeoloji bilimlerindeki gelişmelerle kuvvet kazanan pozitivizm akımını kökenini ilk çağ filozoflarına kadar götürülse de adlandıran ve modern dünyada kabul görmesinde etkin olan Auguste Comte'dir. Comte, insanlık tarihini teolojik, metafizik ve pozitif (bilimsel) aşama şeklinde sınıflandırmıştır. Toplumlar pozitivist evreye gelinceye kadar önceki iki evreyi teolojik ve metafizik evreleri tamamlaması gerektiğini savunmuştur.

Şekil 3. 3. Pozitivizmin Teolojik ve Metafizik Evreleri (Tunç, 2005: 66-67; Çelenk, 2017: 45)

Çelenk; (2017:45); Osmanlı aydınının pozitivist olan ilişkisinin imparatorluğun dönem itibarıyla içerisinde bulunduğu şartlarla düşünülmesi gerektiğini belirtmektedir. Jön Türk ve İttihatçıların pozitivist yaklaşımında da bu faktörün önemine vurgu yaparak İttihat ve Terakki'nin başkanlığını yapan ve Türkçe Fransızca 'Meşveret' gazetesinin kurucusu ve yazarlarından olan Ahmet Rıza'nın pozitivist imparatorluk aydınları arasında yayılmasında etkili olduğunu belirtmektedir. Ahmet Rıza'nın yirmi yılı geçkin Fransa'da kaldığı sürede pozitivist çevreyle görüştüğü bilinmektedir. Osmanlı aydınlarında medeniyeti terakki olarak kabul edenler, maddi ve hakiki olarak sınıflandıranlar ve İslam dinini medeniyeti kuran kaynak olarak gören aydınlar olmuştur. Oryantalistlerin İslam'a yönelttikleri "*İslâm mani-i terakkidir*" iddiasına karşı Osmanlı aydını "*İslâm değil Müslümanlar terakkiye manidir*" karşı savını savunmuşlardır (Çelenk, 2017: 45; Karpaz, 2010: 100-104; Mardin, 2015: 233-248). Pozitivizm Osmanlı aydınına modernleşme çabalarında

düşüncelerini dayandıracakları bir alt yapı vermiştir. Pozitivizmin soyut ilkelerden ve zihni uzun süreçlerden önce toplumsal ilerlemeye verdiği öncelik Osmanlı aydınına her alanda (kamu bürokrasisi, eğitim, eleştirel düşünme, vb.) beklentilerine cevap vermiştir ((Işın, 1985, 354-555).

16 yüzyılda Batı Avrupa tarihinde meydana gelen üç önemli gelişme keşifler, Rönesans ve Reform hareketleri Avrupa medeniyetinin değerler dünyasında ve dünyayı algılamasında değişimlere sebep olurken kendi medeniyetlerini de diğer toplum ve medeniyetlerden daha üst bir noktada konumlandırmalarına neden olmuştur. 17. ve 18. Yüzyıllara gelindiğinde felsefe ve bilimdeki gelişmeler bu konumlandırmayı güçlendirerek entelektüel bir birikim ve değişime neden olmuştur. Aklın öne çıkması aydınlanma çağı olarak tanımlanmış insanoğlu aklını kullanabildiği sürece ilerleyebileceği kabul görmeye başlamıştır. İnsana baskı oluşturan eski çağlardaki siyasi, dini vb. unsurlardan kurtularak ilerleme ve hürriyetini getirecektir. 19. Yüzyılla birlikte gelinen bilimdeki birikim sanayi ve teknolojiye önceki dönemlere nispet büyük bir atılım sağlayacaktır. Bu bağlamda progress ilerleme fikri gelişim kavramıyla paralel bir seyir izlemiştir (Tanpınar, 2021: 55-86; Özlem, 2005: 2-6; Kılıç ,2009: 3-15).

Batı düşünce dünyasında Voltaire, Condorcet, Kant gibi filozofların Aydınlanmacılığı, Rasyonalizm, Comte'un Pozitivizmi, Büchner ve Darwin gibi düşünürlerin Materyalizm ve Darwinizm'i, fikirleri "progrés" kavramını yön vermiş muhtevasını belirlemiştir. Tabiat bilimlerindeki yasaların insanlar ve toplumlar için de geçerli olacağı bu iki unsurun da ilerleme içerisinde olduğu iddiasında bulunulmuştur. Osmanlı düşünce dünyasına bu fikirler çok da sansüre uğramada girmiştir. Özellikle tercümeler yoluyla gelen bu akımlar aydınlar üzerinde etkili olmuştur. Tercüme Odası, Batıya gönderilen bürokratlar ve öğrenciler özellikle Tanzimat'ın ilanı ile Batı düşünce sisteminin Osmanlı'ya sistemli olarak geçtiği kanallardır. Bu geçişi kolaylaştıran aktörler cemiyetler ve dergi gazete neşriyatları olmuştur. Osmanlı aydınları medeniyet ve terakki arasında kuvvetli bir bağ oluşturmuş İslam dininin terakkiye mâni bir din olmadığı savunulmuştur. Ahmet Cevdet Paşa ile Nâmık Kemal'den sonra Ahmed Rıza ve Abdullah Cevdet gibi

isimlerde pozitivizme olan ilgilerine rağmen İslam dininin pozitivizme uyumlarını dile getiren yazılar yazmışlardır (İnalcık; 2022: 145).

Progress kavramı Osmanlı aydınının düşünce dünyasında gelişme, medeniyetin ve refah seviyesinin yükselmesi gibi manalara gelmektedir. Terakki ilerleme olarak daha çok kabul görmesinde bu kabul yatmaktadır. Osmanlının Batıda yaşanan gelişmeler ve refah düzeyinin aksine duraklama ve gerileme süreçlerine girmesi bu kabullenişin kaynağı olmuştur. Osmanlı'nın 15.yüzyıla kadar Doğu Avrupa ve Akdeniz'i idari ve ticari olarak hakimiyetinde tutması Batı Avrupa devletlerini yeni arayışlara iterek sömürgeler edinmelerine, bu sömürgelerden sermaye biriktirmelerini ve sömürüye dayalı bir kapitalist ekonomi kurmalarını sağlamıştır. 1750-1850 İngiltere'de başlayan Endüstri Devrimi sermaye birikimini güçlendirmiştir. Osmanlı yeni sistemine ve güçlenen devletlerin yayılmacı siyasetleri içerisinde coğrafyasını ve bünyesinde yer alan etnik unsurları koruyabilme sorunlarıyla 19. Yüzyıla gelmiştir. Ülkenin idaresinde olan bürokratları ve aydınları bu kayıpları önlemenin yolunu aramışlar, Avrupa'daki gelişme ve siyasi akımları takip etmişlerdir. Dolayısıyla Batıyı bu seviyeye getiren araçlara onlarda sahip olmak istemişlerdir. Terakki kavramı İslam dünyasının içinde bulunduğu bu durumdan kurtaracak çare olarak görmüşlerdir (İbanoğlu, 2021: 10-11). Progress ilerleme kavramı Batı da emperyalizmin bir aracı olarak görülmüş siyasi bir düşünce olarak kullanılmıştır. Batı sömürdüğü coğrafyalara medeniyeti ve ilerlemeyi götürdüğü fikrini kabullenmektedir. Comte gibi pozitivist aydınlarca bu siyasi kullanılış eleştirilmiş pozitivistlerin bu yaklaşımı sömürülmek istenen Osmanlı topraklarını korumak amacıyla olan meşrutiyet aydınlarınca pozitivizmin hoş görülmesine etki etmiştir. Progress/ilerlemecilik bir dünya tasavvur etmekte bu tasavvur Osmanlı aydını tarafından da terakki kavramını bir ideal haline gelmiştir (Kara, 1994: 87-93). Osmanlı aydını "*İslâm mani-i terakki midir?*" sorusuna ve saldırısına cevap bulmaya ve karşılık verme yolunu kullanmıştır. İslam dininin değişime ilerlemeye mani olmadığı kabulüyle, klasik düşünce dünyasındaki manevi terakki tasavvuru kavramını Batılı manadaki terakki kavramına uyarlayarak İslamın hayatın her sahasında değişime engel olmadığını yorumlamayı tercih etmişlerdir. İslam'ın tekamüle/terakkiye açık olduğu savunulmuştur. Meşrutiyet dönemi Osmanlı aydını inhitat ve terakki kavramları noktasında farklı sesler dile getirmekle beraber

ilerlemenin ıslahatla mümkün olabileceğini savunmuşlardır. “İnhitat/gerilemenin önüne geçmek ve “terakki/ilerleme” etmek için “Batı’nın ilmini, fennini alalım. Siyasette demokrasi, meşrutiyet, müsâvat, hürriyet, uhuvvet,” fikirleri pek çok aydın tarafından yazılmış “İslâmcılar Batı’nın ilmini, Batıcılar Batı medeniyetinin fikir dünyasını da alalım”, “İslam dünyası geri kalmıştır. Osmanlı devleti de bunu Batı karşısında siyasî, askerî, iktisadî yenilgiler olarak yaşamıştır. Terakki edebilmek için hayatın pek çok sahasında ıslahatlara gidilmiştir.” Yargısı Osmanlı aydınının hâkim olan düşüncelerdir (İnalcık, 2022: 8-22).

Osmanlı bürokratları Tanzimat’tan beri terakkiyi devletin geleceği için bir zorunluluk olarak görmüş ıslah yoluna gitmişlerdir. Mustafa Reşit Paşa’nın ve ondan sonraki bürokratların devleti dağılmaktan kurtaracak aracın Kalemîye ve ilmiye sınıfı eliyle gerçekleşeceği kabulü oluşmuştur. Askeriye eliyle ıslahatlara artık devletin gücü yetmemektedir ve önemli bir sonuçta alınamamıştır. Devletin merkezileşmesi ve yeni düzenlemelere gidilmesi zorunluluk olarak görülmüştür. Tanzimat fermanı ile başlayan süreçte Kanuni Esasi ve Avrupa merkezli düzenlemeler yapılmış örfî hukuku işletilmiştir (İnalcık; 2022: 136-146). İnalcık (2022: 145) devletin menfaati icazeti ve hep uygulanmakta olan örfî hukuk kanalının devlet düzenlemelerine giderek daha çok hâkim olmasını “devlet kurumlarını laikleştirme hareketi” olarak yorumlamaktadır. “*Tanzimatçılar, kanun önünde eşitlik ve devlet kurumlarını laikleştirme hareketini, iç ve dış baskılar neticesinde siyasi bir zorunluluk olarak duymuş ve uygulamışlardır.*” (İnalcık, 2022 :145).

Tanzimatçı bürokratlar ve yeni Osmanlılardan sonra gelen jön Türk hareketi ve onların kurduğu siyasi teşkilatlanma İttihat ve Terakki’nin kuruluş amacı devletin dağılmasını önlemek olacaktır. Bu hareketin içerisine bu amaç doğrultusunda farklı etnik ve fikri gruplar bir araya gelebilmiştir. Osmanlı tebaasının birliğini korumak için istibdat yönetimine karşı bir muhalefet oluşmuş, hürriyet, müsâvat ve uhuvvet kavramları çerçevesinde siyasal haklar talep edilerek terakki sağlanacağına ve özgürlük ortamının devlete olan bağlılığı artıracığına inanılmıştır (Köker ,1993: 129). Meşrutiyet aydın ve siyasilerinin Tanzimat düşünceleri “bu devlet nasıl kurtarılabilir?” sorunu ve sorusuyla devletin beka sorununu terakki ile özleştirerek

çözüm üretme yolunu aradıklarını söylemektedir. Jön Türkler dönemin pozitivist felsefesinden etkilenmişlerdir. Felsefenin iddia ettiği insanlığın teolojik ve metafizik evreleri geçip pozitif evrenin yaşandığını bu sebeple toplumlarda dinin yerini bilimin almasının gerektiği görüşündeydiler. Âdeta bir bilim dinine inanıyorlardı. Dönemin aydınlarının birçoğu dinin toplumların gelişimini engellediği görüşündedir. Jön Türklerin her döneminde materyalistlerden ulemadan birçok aydının bu görüşte olduğunu belirtmektedir (Hanioğlu, 1985: 584-587; Mardin, 1992: 229). Yeni Osmanlıların Nâmık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi'nin Osmanlıda oluşan akımların hepsine etki etmişlerdir. Batıcılık ve Türkçülük akımlarının yanında İslamcılarının öncüleri bu üç aydındır. İslamcılar içerisinde ulema sınıfından iki ayrım oluşacak (canlandırıcılar ve laikleşmeci olanlar) dini kurumların devamından yana olanlar ve değişimden yana olanlar. Değişimden yana olan ulemanın aynı zamanda çağdaş İslami düşünce ve hareketlere öncülük ettiği görülecektir (Kara, 2020: 24).

Abdullah Cevdet ve arkadaşları adeta dinin yerini alacağını düşündükleri bilime üst bir konum vermekte, İslam dininin bilimdeki gelişmelere ayak uyduramadığı için bir araç olarak topluma inmede sınırlı bir şekilde yararlanıla bileceğini savunmuştur. Dinin yerini biyolojik materyalizm alacaktır. Jön Türkler İslam dininin hem iktidara muhalif olmada hem de toplumda kabul görmede ihtiyaç duyacaklardır.

«...Din avamın ilmidir, ilm havasın dinidir. Havasın dini olan ilm lâyenkati' genişliyor, yükseliyor iken avamın ilmi olan dinin genişlememesi, yükselmemesi, ilme muvazi ve muhâzî olarak terakki ve tevsî' etmemesi âlem-i İslâm ve Türkiya'nın maraz-ı aslîsidir. Bu hastalığın ilâcı bendenizce dine kıymet-i ilmiye, ilme kudret-i diniye ifaza etmektir...» (Hanioğlu, 1985: 327-328).

Abdullah Cevdet ve Jön Türklerin İslam dinine yaklaşımlarında diğer sorunlu duruşları ulus devlet yapılanmalarının oluştuğu ve milliyetçi akımların güçlendiği bir ortamda 'millet fikrinin oluşumunu önlediği' düşünceleridir.

«...Bugün Türk neferi milliyetden birşey anlamaz. Zira bunu anlamak yakın zamanlara kadar kendisi için memnu' idi. Hattâ bu memnuiyet o neferin pâdişâhı tarafından kendi nefesine bile teşmil olunmuş idi. Musikilerden Türklüğü, milliyeti, heyecana getirecek parçalar bile men edilmişti. İnşallah

ba'dema öğrenecek ve anlayacaktır. Fakat bugün milliyetden bir şey anlamayan Türk neferi mahiyeten ne olduğunu bilmediği halde yine dinine oldukçamerbutdur...» (Hanioğlu, 1985: 340).

Jön Türkler İslam dininin Osmanlıdaki Hilafet makamından da bir araç olarak faydalanmak istemektedirler. Müslümanların çoğunlukta yaşadığı Osmanlı topraklarında bir meşruiyet aracı olarak hilafeti konumlandırmışlardır. Hilafet aynı zamanda İslam ülkelerinde kültürel birliği sağlayabilir ve millet olma bilincini uyandırabilir (Hanioğlu, 1985: 152). Bu bağlamda Jön Türkler dini halka inmede, dinin siyasi, ahlaki (etik değerler oluşturma) yönlerinden yararlanacakları bir araç olarak görmektedirler.

«... Saltanat-ı Osmaniye’de bir hükümet-i cismaniye, bir de hükümet-i ruhaniye sıfatı vardır. Hükümet-i cismaniye malûm, hükümet-i ruhaniye hilafet-i İslâmiye sıfatıdır. Asıl mühim olan sıfat-ı hilâfetdir. Hilâfet olmasa — Türkiya'nın ehemmiyet-i coğrafyasından sarf-ı nazar— Türkiya Sultanı'nın Fas Sultanından bir farkı olmaz...» (Hanioğlu, 1985: 153).

Jön Türk hareketinin siyasi yapılanması İttihat ve Terakki mevcut siyasi iktidarın istibdat politikalarıyla özgürlük ve kardeşlik ve birlik ortamını bozduğunu bu sebeplerde İmparatorluğun terakkisine mâni olduğunu savunmuşlardır. İTC dönemin medeniyet olarak geldiği yeri kendine uygun bir şekilde alarak bünyesindeki hilafet ve saltanatı muhafaza ederek meşruti bir yönetime geçmesi görüşündedir. Ancak bu ortam sağlanarak Osmanlı tebaası arasında ittihat/birlik sağlanır terakki yolunda gidileceği ve kendilerinin amaçlarının bunu sağlamak olduğunu savunmuşlardır. İTC'nin politikasını medeniyetin getirdiklerini kendine uygun bir şekilde alarak gelişim ıslah yöntemiyle terakki sağlamak ve ittihadı anayasa ile sürekli hale getirerek sonucunda imparatorluğun dağılmasını önlemek olarak maddelenebilir. İTC bunları yaparken saltanat ve hilafeti ilga edecek bir idari sistem düşünmemektedir. Abdullah Cevdet gibi Jön Türkler Hanedandan vazgeçilmesi gibi bir seçeneği düşünmemekle beraber mutlakiyetçi bir yönetimin sakıncalarının olacağını bu sebeple yönetimin ‘elite’ bir zümreden oluşan halka bırakılmasını savunmaktadırlar. (Hanioğlu, 1985: 219-221)

«...Meşru hükümet demek hakimiyet-i hanedan değil, hakimiyet-i millet demektir ve demek isterim ki bir millet bir hanedanı kendisine hayat ve zimamdar tayin ettiği vakit değil, kendi menafi'-i müştereklerini ve kendi esbab-ı hakimiyet ve saadetlerini temin ve. yolunu tarik-i feyz ve terakki ittihaz ettiği vakit büyük bir payidar olur...» (Hanioğlu, 1985: 221-222).

Mardin (2015: 252,253); Abdullah Cevdet'in çıkardığı ve jön Türklerin düşüncelerinin yayınlandığı dergi ile cemiyet üyelerine yön çizdiğini bunlardan birinin de monarşi aleyhtarlığı olduğunu Osmanlı saltanatı aleyhtarlığını başlattığını belirtmektedir Vesayet-i saltanat tartışılmaya başlanmıştır. Cevdet özellikle hilafet makamının vesayetle intikal edemeyeceğini savunmaktadır. Saltanata gelecek olan şehzadelerin iyi bir eğitimden geçmesi gerekir. Cevdet'in fikirleri pozitivist görüşlerinin etkisiyle Osmanlı hanedanının irsiyet olarak dejenere olduklarının ve bunun hanedan üyelerine intikal ettiği görüşündedir.

“Vatanın selameti, usul-i veraseti değiştirmekle değildir. Vatanın selameti, her şeyden evvel milletin uyanmasında ve akıl, münsif, kanun-u şe’rû ümmete tabi olmayacak hiçbir hükümdarı metbu tanımayacak bir derece-i kuvvete vusulündedir.”(Abdullah Cevdet, ‘veraset-i Saltanat,’ ‘İçtihat (Mayıs 1905: 85 aktaran Mardin, 2015: 253).

Abdullah Cevdet Osmanlı milleti denilmesini de tartışacaktır bunun bir hanedanı ifade ettiğini milleti adlandırmadığını söyleyecektir. İrsiyet intikali ile ilgili olarak Cevdet:

“Bu kenizek (halayık) zadelerin hevasat ve istibdadı önüne Kanun-ı Esasi'den değil ahkam-ı şer'iyeden mes'ul ve bila tefrik-i din-ü millet umum vatandaşların efkar-ı umumiyesiyle suud ve sukut eder bir hey'et-i vükeladan bir nev'hadd yapmaktır.” ”(Abdullah Cevdet, ‘Teselsül'ü Saltanat,’ ‘İçtihat Mayıs 1905 aktaran Mardin, 2015: 254).

Jön Türklerin fikirlerini geniş kitlelere yayma istekleri İslam dininin toplumsal süzgeçlerini kullanmayı zorunlu kılmıştır. Şükrü Hanioğlu Jön Türklerin genelinin ve önde gelen isimlerinden Ahmet Rıza ve Abdullah Cevdet'in dini bir araç olarak gördüklerini ve Abdullah Cevdet'in dinden iki şekilde yararlanılmasını beklediğini yazmaktadır. Abdullah Cevdet Philippe Buchez'nin görüşlerinden etkilenmiştir.

Cevdet İslam dininden toplumsal ilerleme aracı olarak ve ‘bir muhalefet aracı’ olarak yararlanma, iktidar değişimi meşruti yönetimin gelmesinde araç olarak kullanılmasını beklemektedir (Hanioğlu, 1985: 275-276; Mardin, 2015: 242-243).

Jön Türk hareketi elitist bir hareket olmasına rağmen toplumun değişik kesimlerinden (ulema, pozitivistler, azınlıklar, vb...) üyeleri olan ve ortak yönleri Sultan Abdülhamit yönetimine olan muhalefetin bir araya getirdiği üyelerden oluşmasıdır. Bu muhaliflik Jön Türkleri bir araya getirmekle beraber Jön Türkler iktidarı düşürme yöntemi ve sonrası için planlamalar ve ortak hareketler belirlememişlerdir. Bütünlükçü olmayan bu yapı Jön Türk hareketinin zayıflamasına içerisinde grupların doğmasına neden olmuştur (Hanioğlu, 1985: 274).

Jön Türk hareketi halka inememiş kısıtlı aydın ve siyasi parti çerçevesinde kalmış ancak kadrolarını Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde de en azından fikir olarak korumuştur. Karpas (2010: 75); Osmanlının son yüzyılının ve Cumhuriyet döneminin ilk otuz yılının halk ve seçkinler ayrımı yarattığını ve bu ayrımın ekonomik, siyasi, kültürel alanlarda yönetim kadrolarıyla halk arasında kopuşlara sebep olduğunu belirtmektedir. Yönetimde olanlar Sultan Abdülhamit devrinden beri bir halkçılık politikası oluşturma belirtileri gösterse de esasında halkı inkâr eden bir yapı ve anlayış sergilemiştir. Yönetimdeki ve aydınlar arasındaki bu seçkinler esasında düşüncelerini benimsemiş, onların istediği gibi yetişmiş ve bu seçkinleri destekleyen bir halk arzulanmışlardır. Yüz elli yıllık yenileşme kültürü toplumun gerçeklerinden uzak bir seçkinler kültürü olduğunu belirtmektedir.

Mardin (2015: 305-206). Jön Türklerin en derin istekleri ‘‘hürriyet’’ değil Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasını durdurmak temel hedefleridir. Hürriyet ve adaletin hâkim olduğu bir rejimde kopmalarında azalacağını beklemektedirler. Jön Türkler isteklerine halkla ulaşamadıklarını bunu ancak imparatorluk içerisinde bu hareketi üstlenecek unsura yani subaylara yöneldiklerini ve subayların harekete dahil olmasıyla birlikte otoriter bir teoriye evrilmiştir. *Elit yaratma sorunu* olarak tanımladığı Jön Türklerin bu eğilimleri Jön Türk aydınlarından Ahmet Rıza, Prens Sebahattin, Abdullah Cevdet’in elit bir zümrenin varlığını siyasi veya aydınlar olarak gerekli gördüklerini belirtir. Elit zümre halka görevlerini öğretecektir. Bu beklenti Jön Türklerin esasında ‘‘Halkçı’’ olmadıklarını göstermektedir (Mardin, 2015:305-

306). Bu bağlamda bu tezin de konusu olan Tunalı Hilmi Bey Hutbelerinde subaylara seslenmekte onların öncülüğünü beklemektedir

“... Elverir, arş. Arkasındakilerin yılgınlıklarını izâle için ateşe atılmak vâcibe-i askeriyesini bilen bir askerin, bir zâbitin bir paşanın, bir müşîrin ibrâz-ı şecâ‘at eylemesine hasret çeken bu halk enîn-i tahkîrini nidâ-yı takdîse tebdîl etmek istiyor! İleri, imdâd, geriliyoruz. Mahvoluyoruz. Ey asâkir-i ilâhiyeden olmak isti‘dâdını gâ‘ib etmemiş.” [4.Hutbe, 1314 :14).

Kara (1999:2, 5.dipnot); Tunalı Hilmi Bey’in 4. Hutbesinde subaylara yönelik yazdığını belirtmektedir.

Osmanlı İmparatorluğunda 18. Yüzyıldan beri iki akım çerçevesinde ideolojik ve kültürel gelişmeler oluşmuş ve bu akımlar Jön Türk hareketinin seyrini belirlemiştir. Yenilikçilik ve Muhafazakarlık olarak tanımlanan bu hareketlerin başında Ahmet Rıza (yenilikçi) ve Mizancı Murat (Muhafazakâr) vardır. Ahmet Rıza Auguste Comte’un etkisiyle yenilikçi tarafta yer alarak fikirlerini Jön Türklerin yayın organı Meşveret’te yayınlamakta ve etkili olmaktadır. İslam düşünce geleneğine aykırı düşünceleri ile Ahmet Rıza güçlü merkezi bir hükümet ile Osmanlıcılık düşüncesini savunmaktadır. Ancak yönetim kadrolarında ana kadronun Türklerden oluşmasından yanadır. Hanedanı İmparatorluk için birleştirici bir unsur olarak kabul eder. İslam dininin pozitivizmin fikirleri ile geliştirilebileceği görüşündedir. Mizancı Murat; muhafazakâr görüşleri ve Mısır’da çıkardığı Mizan gazetesi ve yurtiçindeki yazıları ile İslami çevrede tanınmış, halife etrafında oluşacak İslam İmparatorluğunun başına padişahın geçmesini savunmaktadır (Karpaz, 2010: 104-105).

Osmanlı aydınları içerisinde Batıcılar olarak adlandırılanlar eğitim yoluyla halkın aydınlanabileceğini savunmaktadır. İmparatorluğun sorunlarının bilgisizlikten kaynaklandığını ve modern bilimle bunların aşılabileceğine inanıyor ‘‘irfan ‘‘idealini savunuyorlar. İlerlemeyi sağlayan toplumların (Batı) örnek alınarak kendi ülkelerinde yöntemlerin eğitim, askeriye, hukuk, kurumlar vb. alanlarda uygulanmasından yanadırlar. Jön Türkler döneminde üçüncü bir akım olarak milliyetçilik akımı oluşmuştur. Milliyetçilik akımı imparatorluğun sonraki süreçlerinde etkinliğini diğer iki akımın kaybetmesiyle bağlantılı olarak önem kazanacak yeni idari yönetimin de resmî ideolojisinde önemli bir rol üslenecektir. Türkçülerin ‘‘Turan’’ idealleri kaybedilen topraklar ve azınlık unsurların, göçlerin

etkisiyle aydınlar arasında taraftar bulacak ve Ziya Gökalp (1875-1924) milliyetçilerin kuramcısı olarak konumlanacaktır (Karpaz, 2010: 104-111).

Akımlar Yenilikçiler (Batıcılık)

Muhafazakarlar (İslamlaşma)

Milliyetçiler (Milliyetçilik)

Şekil 3. 4. Osmanlı Aydınlarını Etkileyen Akımlar (Karpaz, 2010: 104-111)

Osmanlı topraklarında milliyetçilik Sultan Abdülhamit zamanında 1890’larda İkdâm Gazetesi etrafında birleşen aydınlar kanalıyla “Kültür Türkçülüğü” olarak oluşmaya başlamıştır. Şemsettin Sami, Veled Çelebi, Fuat Köserarif, Bursalı Tahir Bey İkdâm Gazetesi yazarları Türk kültürüyle ilgili makaleler yazmışlardır. Şinasi’nin çıkardığı gazete sade Türkçe okuyucu sayısını artırmış daha sonraki süreçte dilin kimlik oluşturma rolünde etkili olmuştur. 1870’lerden sonra Rusya’dan gelen Türkçülük akımı etkisindeki Türkçü yazarlar Kültür Türkçülüğünü desteklemiştir. Bu bağlamda İttihat ve Terakki içerisinde oluşan Türkçülük akımları seküler Türkçülük yönünde eğilimlerde göstermiştir. Türkçülüğün gelişiminde iç bir etken olarak Osmanlı tebaasındaki milliyetçi-ayrılıkçı hareketler Türkçülüğün Türkler arasında yayılmasını etkiler. (Hanioğlu, 1985: 348-349).

II. Meşrutiyetin fikir ortamında Türkçülük güçlenen bir akım olacaktır. 1908’de Yusuf Akçura’nın bulunduğu topluluk Türk Derneği’ni kuracaktır. 1911 Genç Kalemler Mecmuası Türk kültürü yönünde yayınlar yapacak yine 1911’de Türk Yurdu Cemiyeti ardından Türk Ocağı derneği kurulacaktır. Türk Yurdu Dergisi Ziya Gökalp, Yusuf Akçura, Ahmet Agayef, Mehmet Fuat Köprülü, Hüseyinzade Ali

Bey'in bulunduğu bir yazar kadrosuyla yayınlanmaya başlar ve fikir dünyasında etkili olur. İttihat ve Terakki'nin bu dernek ve yazarlarla bağlantılı olduğu bilinmektedir. Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey Türk Milliyetçiliğini savunan İttihatçılardan olmasına rağmen yazılarında Osmanlılık fikrinde birleşmeyi savunmuştur. Cumhuriyet sonrası fikirleri Türkçülük akımına evrilecektir (Hanioğlu, 1985: 1396-1397)).

'Ben, bir Osmanlıyım. Zîrâ Türkiyeliyim!

Her Türkiyeli Osmanlıdır.

Bundan bahsedelim: "Ben Türkiyeli" ile "siz Türkiyeliler" arasında ne varsa onun üzerine konuşalım. Bu da: "Türkiyelilik" yani: "Osmanlılık"dır. Bu, ey Türkiyeliler beni sizden hiçbirinizden ayıramaz. Belki size birleştirebilir sizinle "bir" eder. Nasıl bir miyiz? Kendime dediğim gibi size de "Osmanlılar" diyebiliyor muyum?"[11.Hutbe, 1318: 10].

"Türkleşmek" demek olmayan "Osmanlılaşma"nın ez-cümle "Ruslaşmak"dan aslı muhâfaza etmekle etmemek beynindeki nisbet kadar farklı olduğunu i'tirâf edelim, o mahkûmiyeti cana minnet bilelim, ayrı, gayrı bir Ermenistan tasavvurundan vazgeçelim (3.Hutbe,1314:26).

Osmanlılık, bir libâsdır ki setrettiği vücûd-ı millîyi sıkmaz, bi'l-'akis ruhlandırır, besler, büyütür, canlandırır, Türklüğü, Araplığı, Kürtlüğü, Ermeniliği kalbimizde saklayalım ki tecâvûze, bundan dolayı da münâza'a ve ittifâksızlığın zuhûruna meydan vermiş olmayalım! Hele Yahudiliği havrâda, Hristiyanlığı kilisede, Müslümanlığı da câmi'de bırakmışız gibi olmalıyız, Osmanlı olalım, Osmanlılık için çalışalım, düşünelim [3. Hutbe,1314:29].

Abdullah Cevdet'ten etkilenecek Jön Türklere katılan Ziya Gökalp'in Cumhuriyetin ulus devlet yapılanmasında ve ideolojik temellerinin oluşturulmasında etkili olduğu kabul edilmektedir. Osmanlının son döneminde yetişmiş olan Gökalp Batılılaşmayı önemsemekle birlikte kendi kültür ve birikimizi koruyarak bir sentez oluşturma, devletin varlığının devamlılığı temelinde düşüncelerini aktarmıştır. Toplumsal uzlaşmayı "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" eserini yazarak belirtmiştir. İslam kimliğini reddetmek mümkün değildir ancak dönem ulus devletler dönemidir

ve Türk kültürü ve kimliğini milliyetçilik çerçevesinde inşa etmek gerekliliğini görmüştür (Şan, 2024: 8). Gökalp “*Türk Kimdir?*” yazısında toplumu uzlaştırıcı ve Osmanlı bakiyesini kabullenen bir tanımla kan bağıını değil kültürü temel almaktadır.

“Türk olmak için her şeyden evvel Türk harsı ile terbiye görmek ve Türk mefkuresi için çalışmak şarttır. Bu şartlara haiz olmayanlar, kanca ve ırkça Türk olsalar bile “Türk” unvanı veremeyiz”

“Her ferdin Türklüğe olan samimiyeti, milli mefkurelere sarf edeceği faaliyetlerle, fedakarlıklarla ölçülecektir. Türk olmak için Türk doğmak şart değildir. Türk gibi duymak, Türk gibi düşünmek, bilhassa Türk gibi irade edip Türk gibi çalışmak da lazımdır. Kimin ve ne dereceye kadar Türk olduğunu ancak içtimai sireti gösterecektir O halde “hakiki Türk, Türkçülük için büyük fedakarlıklarda bulunandır”

“Madem ki Türk olmanın esas şartı Türk harsıyla terbiye görmek ve Türk mefkuresi için çalışmaktır, kanca ve ırkça başka bir ırka mensup olduğu halde, bu iki şartı haiz bulunanlar da Türk sayılmak lazım gelmez mi? Filhakika, milliyet için kabul ettiğimiz esasi şartlara göre, bu gibi kimseleri de Türk addetmek iktiza eder. Araplaşmış Türkler, Arap milleti içinde Arap telakki olunmuyor mu? Arnavutlaşmış Türkler Arnavut milleti içinde Arnavut sayılmıyor mu?” (Gökalp, 1980:33 aktaran Şan, 2024: 26).

1. Terakki- Akılcılık- Pozitif Hukuk İlişkisi

Batı Avrupa’da yaşanan siyasal, ekonomik, teknolojik ve kültürel gelişmeler Osmanlı İmparatorluğunu etkilemiştir. Osmanlı bürokrat ve aydınları 19. yüzyıla gelindiğinde sistem değişikliğini bir zorunluluk olarak görmeye başlayacaktır. İmparatorluğun gücünü kaybetmesi ve varlığını korumanın büyük devletlerin korumasına yöneldiği bu dönemde dış müdahalelerde artmıştır. İmparatorluk bünyesindeki gayri müslim tebaaya himaye siyasetleri bu unsurların ayrılıkçı fikirleri oluşturmalarına ortam hazırlamıştır. Yenileşme hareketleri öncelikle askeri alanda başlayarak eğitim, hukuk alanlarında kurumsal değişimleri getirmiştir. Kurumlardaki yenileşmeler yeni aydın ve bürokrat tiplerinin çıkmasını sağlamış, bu aydın ve bürokratlar yeni fikirlerin öncüleri olmuştur. Monarşilerin merkezi devletlere dönüşmesiyle birlikte sınıf farklılıkları azalarak güçlenen bir orta sınıf oluşmuştur.

Devletlerin merkezileşmesi görevlerinde de artışa sebep olmuş, halkın daha çok ve eşitlikçi haklara sahip olmasının yolunu açmıştır (Gönen, 1999: 340-341). Devlet hukukunun müslim gayr-ı müslim herkese eşit bir şekilde uygulanması Osmanlı İmparatorluğunda hem dış baskılar hem de içte bir zorunluluk görülmesi veya talep edilmesinin yolunu açmıştır. 18. ve 19. Yüzyıllardaki Avrupa gelişen düşünce hayatı ve sanayi devrimi Osmanlı aydını ve modernleşmesinde geleneksel düşünce sistemini sorgulamasına ve kendine yeni bir yön aramasına neden olmuştur. İslam düşünce geleneğinde var olan hikmet ve içtihat kavramlarıyla bağdaştırılarak modernleşme ve ıslah hareketlerini meşruiyet oluşturma eğilimi güçlenecektir. Pozitif hukuk alanına etki eden bu süreç yeni düzenlemeleri pozitivizm etkisinde oluşmasına zemin hazırlayacaktır.

Mardin (2015: 12-13; 83-84); 18. yüzyıldan sonra Batı devletlerinin halklarına bazı hakların tanınmasını da kameralizm politikalarının etkili olduğunu bunun sonucunda orta sınıfların geliştiğinin, sınıf ayrıcalıklarının kaldırıldığının ve devlet kurumlarının güçlendirilerek milli bütünlüğün sağlandığını savunmaktadır. Halkın genelin eğitimden faydalandırılması, ticaretin kolaylaştırılması mülkiyet haklarının tanınması ve güvence altına kanunlarla alınması yine milli bütünlüğün sağlanmasına katkıda bulunmuştur. Avrupa ‘daki bu gelişmeler Osmanlı bürokratları üzerinde etkili olarak devletin sorunlarının çözümünde Batı tarzı reformu zorunlu olarak görmelerini sağlamıştır. Sadık Rıfat Paşa ve Mustafa Reşit Paşa gibi Osmanlı devlet adamları bu yönde çalışmalar yapmış, Osmanlı devletinin “Osmanlılık” kavramıyla birleştirilmesini aynı zamanda idari, ekonomik ve hukuksal reformların yapılmasını istemişlerdir. Bu bağlamda Tanzimat döneminde yapılan kurumsal değişimler kameralist bir düşünce taşıdığını belirtmektedir (Mardin, 2015: 83-84). Tanzimat ve Islahat Fermanları ile müslim gayr-ı müslim cemaatleri ve yönetici sınıfların (bürokrat, din adamları) ayrıcalıklarını kaldırarak Osmanlı vatandaşlığı üzerinden Osmanlı kimliği oluşturulmak istenmiştir. 19.yüzyılda Osmanlı Devleti ‘nin içinde bulunduğu zor koşullar tüm toplumu kapsayan sosyal bütünleşmeyi amaçlayan kapsayıcı politikaların üretilmesini zorunlu kılmıştır. Islahat Fermanı ile gayr-ı müslimler için “tebaa-yı şahane”, “tebaa-yı saltanat-ı seniyye” tanımlamalarına yer verilerek kuşatıcı ve kapsayıcı bir dil kullanmıştır (Aydoğdu, 2020: 9-10).

Berkes (2002: 220-221); Batı tarzı yapılarda kurumsal ve hukuksal değişimleri Batı ile artan ilişkiler sonucu çağdaş gerekler çerçevesinde yapılan çabalar olarak görmektedir. II. Mahmut döneminden itibaren başlayan kanunlaştırma ve kurumsal değişimleri kurumların işlevsizleşmesi veya çatışması olarak değil ilerleme olarak görmektedir (Tanör, 2001: 98) değişen ekonomik siyasal gelişmelerin kurumsal ve hukuksal ıslahları zorunlu kıldığını ayrıca Osmanlı Devleti'nin dış baskıları azaltma, devletin merkez örgütünün güçlendirme isteklerinin etkili olduğu görüşündedir. Kanunlar bu dönemde akıcı rasyonel çözümler çerçevesinde yapılmak istenmekte ihtiyaçların din kurallarını işlevsiz kıldığını savunmaktadır. Ancak, yükselen milliyetçilik dalgaları İmparatorluk içinde bulunan farklı toplulukları bütünleştirmenin önündeki en büyük engel olarak kalmıştı

Osmanlı Devleti'nde yapılan kanunlaştırma hareketlerinin iç ve dış etkenleri vardır. Dış etkenlerde Batı'nın 17. ve 18. yüzyıllarda hukuk alanında etkili olan rasyonalizm ve doğal hukuk akımları, eşitlik ilkesinin güçlenmesi, can ve mal güvenliği, mülkiyet haklarının verilmesi ve korunması, kişilik hakları vb. hakların kanunlaşmaları ekonomik gelişmeler ile beraber Batı devletlerinin Osmanlı Devleti'ne baskıları Tanzimat dönemi kanunlaştırma hareketlerinde etkili olmuştur İç etkenlerde toplumsal düzen ve birliği sağlama, merkezi otoriteyi güçlendirme ve devlete olan bağlılığı artırma, oluşan iç muhalefetin ve azınlıkların taleplerine cevap verme gibi etkenler kanunlaştırma hareketlerine yön vermiştir (Veldet, 1999: 166-169).

Osmanlı modernleşmesindeki ıslah çabalarına rağmen yükselen milliyetçilik akımı ve Osmanlı devletinin çok uluslu yapısı devletin birliğin önündeki en önemli engeller olacaktır. Tanzimat dönemi fermanlarının ilanında Batı devletlerinin baskı ve müdahaleleri etkili olmuştur. Örneğin Islahat Fermanı Osmanlı Ortodoks tebaasının etkili olmak isteyen Rusya'yı engellemek isteyen Fransızların ve İngilizlerin yönlendirmesiyle ilan edilmiştir (Akça ve Hülür, 2006: 10-11). Tanzimat Fermanı Osmanlı idari yeniden düzenlenmesi, verilen hakların teminat altına alınarak huzur ve güvenliğin sağlanması aynı zamanda birlik şuurunun yeniden temin edilmesi amaçlanmıştır (Abadan 1959: 12). Gülhane Hatt-ı Hümayunun mukaddimesinde ise temel hakların önemi vurgulanarak bu hakların verilmesinin birlik ve beraberliği sağlayacağı ve devlete olan sadakati artıracığı ancak bunların verilmemesi durumunda ihanete başvurulabileceğı belirtilmiştir. "*İşbu kavanini muktaziyenin*

mevadd-ı esasiyesi dahi emniyyet-i can ve mahfuziyyet-i rz u namus u mal ve ta'yin-i vergi ve asakir-i mukteziyyenin suret-i celb ve müddet-i istihdamı kazıyyelerinden ibaret olub şöyle ki..." Hatt'ın hazırlanmasının nedenleri, Kur-an hükümlerinden uzaklaşılması sonucu oluştuğunun bu durumdan kurtulmak için şer-i şerife bağlanılmasının ve yeni kanunların çıkarılması vurgulanmıştır. Temel hakların korunması ve işlerlik kazanması için ceza ve ceza usul kanunlarının çıkarılmasının gereği belirtilmiştir (Kaynar, 1985: 176-177; 177-178). İnalçık (1996: 356-357); Hatt-ı Hümayun'un modern bir devlet ve hukuk anlayışını yansıtan yenilikler içerdiğini çünkü hattın meclis oluşumunun yolunu açtığı, meclisin kanunlar aracılığıyla halkın can, mal, onurunu koruyacağı ve bu bağlamda padişah'tan teminat alındığını, devletin varlığının sadece din ve devleti korumak olmadığı halkının da mülk ve refahını korumak, halka hizmet gibi ilkelere bağladığını belirtmektedir.

Osmanlı siyasi yapılanmasında on dokuzuncu yüzyıldan önce siyasi ve toplumsal hiyerarşi yapısında Müslüman Türk'ün millet-i hâkime olarak ayrıcalıkları vardır. Islahat Fermanı ile müslim gayrı müslim ayrımı yapılmadan bütün tebaa, Osmanlı padişahının halkı kabul edilmiş bir Osmanlı kimliği oluşturulmak istenmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu dönemde devletin bütünlüğünü sağlamak ve unsurundaki milliyetçilik akımlarını durdurmaya yönelik kapsayıcı politikalar üretmek amacıyla Osmanlılık üs kimliği inşa etmek istemiştir. (Aydoğdu, 2020: 22).

Tanzimat'tan sonra yapılan hukuksal reformları kanunlaştırma faaliyetleri ve adli kurumlarda yapılan yenilikler iki grupta olarak görülebilir. Kanunlaştırma faaliyetleri, Osmanlı hukuk kurallarının kanunlar haline getirilmesi ve Batıdan, özellikle de Fransa'dan kanun aktarımı şeklinde ortaya çıkmıştır (Aydın 1999: 493); Osmanlı hukuk kurallarının kanunlaştırılmasında hukuk değişimini oluşturan kanunların;

- Arazi Kanunnamesi (1858),
- Mecelle-i Ahkam-ı Adliye (1868-1876)
- Hukuk-i Aile Kararnamesi (1917) oluşturduğunu belirtmektedir.

Tanzimat'ın ilanından sonraki ceza kanunları (M. 1840, 1851 ve 1858), Arazi Kanunu ve Mecelle-i Ahkam-ı Adliye geleneksel birikim ve tecrübeye dayanarak oluşturulmuşken; Kanunname-i Ticaret, Ticaret-i Bahriye Kanunnamesi, Usul-ü

Muhakeme-i Ticaret Nizamnamesi, Ceza Kanunname-i Hümayunu (1863), Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiye Kanunu ve Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiye Kanunu Batı, özellikle de Fransa kanunlarının tam ve kısmi aktarılma yoluyla oluşturulmuştur (Akça, Hülür, (2006:14).

Tanzimat kanunlaştırmalarında kanunlar önünde ‘‘eşitlik’’ içerde Müslümanlar arasında bir hoşnutsuzluk oluştursa da kabul edilmiştir. Böylece kanunlar nazarında birliğin sağlanması amaçlanmış sisteme yönelik eleştiriler engellenmek istenmiş, ıslah genel olarak Osmanlı bürokratları tarafından devletin bekası için zorunlu görülmüştür. Kanunlaştırma hareketlerinin getirdiği ‘‘suçun kanuniliği’’ ilkesi de bu amaçlarla kabul edilmiş Osmanlı hukuk sistemine girmiştir. Bilindiği üzere klasik Osmanlı hukuk sistemi çoğunluğu dini kaynaklı hükümlere dayanmaktadır. Yani dinden referans almayan bir hukuk kuralı uygulanamaz veya içtihat yoluyla yeni bir yorum oluşturulması gerekmektedir. Tanzimat kanunlaştırmalarında dini referans alma uygulaması seküler bir boyut kazanmış tercüme kanunlaştırmalar ve getirilen eşitlik, kanunilik, gibi ilkeler klasik yapısını bozmuştur (Bingöl,1999:534); Osmanlı Devleti’nin çok milletli yapısının modernleşme sürecinde din kaynaklı bir hukuk sistemiyle devam etmesinin mümkün olmadığı bu sürecin din dışı kaynakları zorunlu kıldığını belirtmektedir. Örnek olarak İslam hukukunun, gayr-i Müslimlerin iç sorunlarını cemaat mahkemelerinde çözmelerine karşın, gayr-i Müslimlerin Müslümanlarla olan bütün davaları şer’i mahkemelerde görülmesinin, Şer’i mahkemelerin hükümlerini daha çok tanıklığa dayandırdıkları ve şer’i hukukta gayr-i Müslimlerin Müslümanlar aleyhine tanıklıklarının geçersiz sayılması gibi nedenleri göstermektedir. Tanzimat dönemi kanunlaştırma çalışmaları bu bağlamda hukukun bireysel ilişkiler eksenli düzenlenmesini sağlamış 1840 tarihli Ceza Kanunnamesi ’nde ilk defa ‘‘suçun kanuniliği’’ ilkesine dayandırılmıştır.

Tanzimat dönemi hukuk ve kanunlaştırma çalışmaları ikili/düalist bir yapıdaydı. Mecelle çalışmaları Hanefi fikhını temel alan geleneğe dayalı kanun çalışmaları yanında yine şer’i sınırların ihmal edilmediği Ceza Kanunnamesi ’de ‘‘liberalizm, rasyonalizm ve tabii hukuk akımları ve Fransız Devrimi’nin’’ etkisi görülmektedir (Okumuş,1999: 322). Farklı hukuk anlayışlarıyla oluşturulan kanunların yürürlükte olması Tanzimat döneminin doğal görünümüdür.

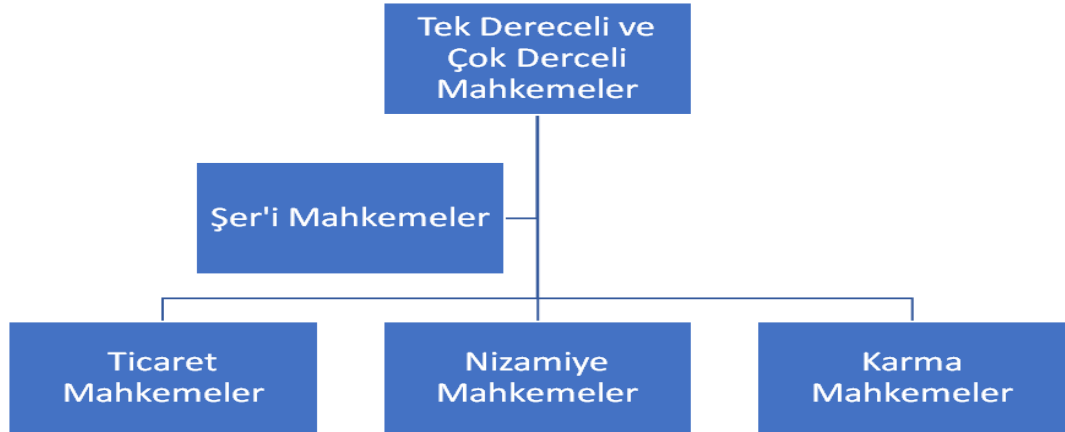
Berkes (2002: 109- 110, 223); Ceza Kanunnamesi 'nin geleneksel hukukta bulunmayan iki yenilik getirdiğini bunların; kanunun özel görevli bir kurul tarafından hazırlanması ve kanun önünde eşitlik olduğunu belirterek bu bağlamda kanunun modern ceza kanunlarına ait kurallarla şer'i kuralları birlikte içerdiğini bu yönüyle de düalist Tanzimat döneminin hukuk sitemini yansıttığını savunmaktadır. Mardin (1996: 132-133); Ceza Kanunnamesi ile “temyiz” kavramı, Meclis-i Vala'ya ceza mahkemelerinin temyiz yetkisinin verilmesi Osmanlı hukukuna kazandırıldığını belirtmektedir. Tanzimat döneminde çıkarılan ceza kanunlarıyla Gülhane Hattındaki “cezaların kanuniliği ve hâkimin hükmüne müstenit bulunması” ile “cezaların şahsiliği” ilkelerinin hukuk alanında hayat bulması Ceza Kanunnamesi ile gerçekleşmiştir (Taner 1999: 224- 225).

Tanzimat döneminde ceza hukukunda din dışı hukuk norm ve kurallar yerleşmeye başlamıştır. Ticaret Kanunundan (1850) on yıl sonra Fransa Kanunları kökenli yeni düzenleme ile ticaret mahkemeleri Ticaret Bakanlığına bağlanmıştır. Bu mahkemeler, şer'i muhakemenin terk edilmesi ve Şeyhülislamıktan bağımsız olarak kurulan ilk mahkeme olmaları açısından önemlidir. Ticaret Muhakeme Usulü Kanunu (1861) ve Deniz Ticaret Kanunu (1863) bu mahkemelerin şer'i usulden ayrılmalarını sağlayarak ticari yargıda laikleşme sürecini tamamlamıştır. Bu kanunlar, Müslüman olmayanların Müslüman davalının aleyhine tanıklığını kabul etmesi bağlamında daha sonra kurulacak nizamiye mahkemelerini kabullenilmesini kolaylaştırmıştır (Berkes 2002: 222).

Tanzimat Dönemi din dışı kaynaklı oluşturulan kanunlar	Ceza Kanunnamesi (1840)
	Ticaret Kanunu (1850)
	Ticaret Muhakeme Usulü Kanunu (1861)
	Deniz Ticaret Kanunu (1863)
	Teşkilat-ı Mehakim Kanunu (1879)

Şekil 3. 5. Tanzimat Dönemi Din Dışı Oluşturulan Kanunlaştırmalar (Berkes, 2002: 222; İnalçık, 2011:321).

İnalçık (2011:321-323); Batıya yönelik reformların, Osmanlı Türk devletinde ve toplumunda ikiliğe yol açtığını belirterek ikilik ve çekişmenin adli sistemin laikleşme sürecinde de yaşandığını belirtir. Osmanlı klasik hukuk sistemi kadı mahkemeleri ve Şer'i mahkemelerin yargı ve idari görevlerinin olduğu ancak Tanzimat dönemiyle beraber bu görevlerin bir kısmını Taşra meclislerine aktarıldığı, Şeri mahkemelerin yetkilerinin kısıtlandığı ve Şeriatın borçlar ve vecibeleri içeren bölümünün nizamiye denilen laik mahkemelerin yetkisine verildiğini, 1850'de Fransız Ticaret Kanununa dayalı Ticaret Kanunu çıkarılarak yeni (1860) Nizamiye Mahkemeleri oluşturulduğunu belirtmektedir. Bu mahkemeler devlet tarafından tayin edilen ve tüccar cemaatin seçtiği üyelerden oluşmaktadır. Nizamiye Mahkemeleri ile devlet tarafından laik mahkeme oluşumuna izin verilmekteydi. Nizam sıfatı, devlete ait laik nizamlar anlamında kullanılmaktaydı. Ticaret ve ceza mahkemeleri, Şer'i mahkemelerle beraber işleyen bir sistemde laik mahkemeleri temsil etmektedir. Hukuk ve adliye de oluşan ikili sistem karışıklığa sebep vermekte ancak yeni kurulan mahkemeler Şeriata aykırı karar veremezler, Şeriatın yargı alanı içerisindeki kişiler hakkında bu mahkemelere atanan müftülerden fetva almak zorunlulukları bulunmaktadır.

Şekil 3. 6. Kaynak, Tanzimat Dönemi Tek Dereceli Ve Çok Dereceli Mahkemelerin İkili Sistemi (Cin ve Akgündüz 1990: 172-173).

Tanzimat' döneminde tek dereceli ve tek hakimli Şer'i mahkemelerin görevleri kısıtlanmış etkinlik alanları daraltılmıştır. Yeni kurulan Ticaret mahkemeleri, nizamiye mahkemeleri ve karma mahkemelerle yargı sisteminde çok dereceli ve çoklu bir sisteme geçilmiştir. Yeni mahkemeler ve Şeri mahkemelerin ikili bir

sistemde var olmaları uygulamada sıkıntılara sebep olmuştur. Ticaret mahkemelerinde üyelerin çoğunun yabancı olması, nizamiye mahkemelerinde başkanlar dışındaki üyelerin İslam hukuk kurallarını bilmemeleri özellikle medeni kanunda sıkıntı oluşturarak yeni bir medeni kanunun oluşmasını zorunlu hale getirmiştir. Ayrıca Osmanlı klasik eğitim sisteminin bozulması hukuk alanında yetkin kişilerin yetişmemesine neden olmuştur. İslam hukuku/fıkıh alanında medreseler yeterli donanıma sahip hukukçu yetiştirememektedir. Sorunu aşmak üzere “Muallimhane-i Nüvvab” ve “Medreset’ul Kuzat” gibi hukuk okulları da yetersiz kalmış, şer’i mahkemelerin hâkim ihtiyaçları karşılanamamıştır (Cin ve Akgündüz 1990: 172-173).

Osmanlı son döneminde yapılan hukuk çalışmalarını oluşturduğu ortamdaki bağımsız değerlendirilemez. Osmanlı hukuku din temelli bir hukuk olması ana kanunların dini kurallara bağlı olması tali hukuk kanunlarının ona bağlı olmasını sağlıyordu. Hukuk alanındaki çalışmalar iki farklı düşünce kaynaklı sistemlere işlerlik kazandırmak zorluğunu yaşamıştır (Onar 1955: 58-61); Osmanlı medeni kanunu olarak göreceğimiz Mecellenin de bu ortamda yazıldığını dolayısıyla Avrupa hukukunda alınan ticaret, icra deniz hukuku gibi kanunların uygulamada sıkıntı oluşturduğunu belirtmiştir. Sorunların iki sınıflandırma yaparak; birincisinin Osmanlı medeni kanununun “codifier” olmamasına, ikinci nedenin Batı kanunlarını uygulayanların Arapça ve fıkıh ilmine ve tekniğine uzak olmalarına; şer’i kanunları nedenini Batı kanunlarının temellerinden ve hükümlerinden anlamamalarına bağlamaktadır. Cumhuriyet döneminde bu fikirler kurumlaşacak ve hukuki düzenlemelere kavuşacaktır.

Tanzimat Dönemi’nde halkın meclis şeklinde oluşturulan danışma kurulları yoluyla idari örgütlenme şeklinde de olsa temsiline temelleri atılmıştır. Yönetici sınıf ve yerel halktan (eşraf) seçilerek oluşturulan danışma meclisleri ile illerde valilerin yetkileri sınırlandırılmış mali düzen yeniden örgütlenmek istenmiştir. Danışma meclisleri ile seçim sistemi, seçmen, katılım, çoğulculuk ve eşitlik ilkeleri tecrübe edilmiştir. Osmanlı tebaasının kendi cemaatleri dışında bir çatı içerisinde temsil edildiği ilk idari yapılardır. Tanzimat Döneminde bakanlıklara ait danışma meclisleri oluşturulmuş bu meclisler daha sonraki süreçte karar alma yasama organı eğilimine

dönüşmüştür. Örneğin Meclis- Valay-ı Ahkam-ı Adliye hem yargı organı hem de görev alanı çerçevesinde bir yasama meclisi yapısındadır (Uluç ve Kaan, 2022: 9)

Osmanlı modernleşmesinde terakki sadece bir düşünce hareketi olarak kalmamış kurumsal yapılanmasına da sirayet etmiştir. Askeriye, eğitim kurumları, hukuk fakülteleri (Mekteb-i Hukuk) ve teknik mühendishaneler bu kurumlaşmanın taşıyıcı kurumları olurken; Osmanlı bürokrat ve aydınları taşıyıcı şahsiyetleri olacaktır. Bu bağlamda Jön Türk hareketi terakkiyi sadece ahlaki ve fikri bir ideal değil aynı zamanda akla dayalı toplumsal bir mühendislik olarak hareketin içinde olanlar tarafından savunulmuştur. Tezimizin konusu olan Tunalı Hilmi Bey'in de hutbelerinde elit taşıyıcı kurum ve grupların önemi ve toplumu düzeltme söylemlerine rastlanmaktadır. Taşıyıcı unsurlar olarak aydınlara, askeriye, ulemaya seslenir. Halkı hep yönlendirme ve düzeltme eğiliminde hitaplara yer verir. Jön Türklerin bu düşünceleri Erken Cumhuriyet döneminde kendine yer bulacak ve pozitif hukuk yeni devlette meşruiyet kaynağına kavuşacaktır.

Jön Türkler pozitivistin ilerleme yasalarını bilimsel ve hukuksal bir düzen olarak görmüşler, Sultan Abdülhamit döneminden itibaren terakki kavramını siyasal özgürlük, anayasal düzene geçiş isteklerinin zeminine yerleştirmişlerdir. Jön Türkler pozitif hukuku terakki düşüncesinin somut aracı olarak görmüşlerdir. Mardin (2008: 82-87); terakki kavramının Osmanlı aydınının zihnindeki sürekliliği belirtirken; Namık Kemal'in 'vatan, hürriyet, adalet' vurgularının akılcı bir düzen fikriyle birleştirmesini, Ahmet Rıza'nın Comte'un pozitivistini Osmanlı koşullarına uyarlamasını, Mizancı Murad'ın yasaların bilimselliğini benimsemesini örnek göstermektedir. Terakki Jön Türklerin düşünce dünyasında sadece teknik-ekonomik bir kalkınma değil pozitivistin öncülüğünde hukukun üstünlüğü ve anayasal siyasal bir düzeni ifade ettiği görülmektedir.

2. Terakki, Toplumsal İlerleme Aracı Olarak Bireycilik

Terakki/ilerleme fikrinin modern anlamını almasında aydınlanma fikri kaynaklık etmiştir. Önceki öğretilerin (Yunan felsefesi, doğu felsefeleri, dinler) etkilerinden uzaklaşma, maddi ve dünya hayatının önem kazanması, insanın temel ihtiyaçlarının bilginin hizmet etmesi ve doğa bilimlerindeki ilerlemelerle tabiat kanunlarının

değişmezliğine olan inanç ve bu inancı sosyal ve toplumsal bilimlere uygulama iddiaları 17. ve 18. yüzyıllara gelindiğinde modernleşmenin dinden önceki insanlık öğretilerinden uzaklaşmalarına ve daha laik bir düşünce sistemine doğru ilerlemesine neden olmuştur. Osmanlının Batı karşısında 17. Yüzyıldan itibaren daha çok belirleşen geri kalmışlık durumu Osmanlı aydınının düşünce dünyasında sorgulamalara neden olmuş, önceki aydınlara nazaran Batının üstünlüğü ve değerlerini kabullenişini kolaylaştırmıştır. Terakkinin (ilerleme) bir refah getireceği ve bir gelişme olduğu fikri genel olarak bütün çevrelerde hâkim olmaya başlamıştır. 19. yüzyıl Rönesans ve Reform hareketleriyle başlayan yeni bir yorum ve ulus devletlerin inşasının başladığı dönemdir (Delaloğlu,2021:51-52). Batı karşısında kabullenilen yeni sistemde sistem dışı kalmak istemeyen ulema da kendini tanımlamış modernlik etkisinde bir akıma dönüşerek (İslamcılık) terakkiyi modernleşme çerçevesinde yeniden yorumlamalara gitmişti. (Kara,1994:87-93). Ancak bu tutum Batıdaki aydınlanma sürecinin sorgulanmasından öte aydınlanmayı ilerleme olarak kabul etme, getirdiği sonuçlara çabuk ulaşma eğilimini yöneticilerde ve aydınlarda oluşturmuştur. Bilindiği üzere Batıdaki aydınlanma hareketi Rönesans ve Reform ardından Fransız İhtilali süreçlerini yaşatarak bir zihin, yapılar ve köklü kurumlar oluşturmuştur. Bu bağlamda Osmanlı aydın ve bürokratları İmparatorluğun sorunlarına kısa zamanda çözüm üretecek arayışlara girmişlerdir. Terakki ve pozitivism bu arayışın çözüm yolları olarak düşünülmüştür.

Pozitivizmin Osmanlı aydınlarına ulaşması sadece felsefi bir akımla değil çeşitli kanallarla olmuştur. Batı dünyasındaki düşünce akımları Osmanlıya tercümeler yoluyla daha çok gelmiş sansür uygulanmadan aydınlar arasında tartışılmaya başlanmış olsa da edebi akımlar, okul müfredatlarına konulan dersler, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler, okullara gelen yabancı uzmanlar ve bazı derneklerle de bu süreç oluşmuştur İlk çeviriler 1843 Münif Paşa, Şinasi, Yusuf Kâmil Paşa, Namık Kemal, Ziya Paşa pozitivism düşüncelerinin gelmelerinde etkili olmuşlardır. Namık Kemal ve Ziya Paşa pozitivism karşı olsalar da yaptıkları çeviriler etkili olmuştur. 19. yüzyılda tercümelerde yoğunluk artacak Teodor Kasap, Ahmet Mithat Efendi, Muallim Naci'nin tercümeleri eklenecektir (Korlaelçi,1985:1-4). Bu bağlamda Korlaelçi (1985:4-12); pozitivism Osmanlıya girişinde Yeni Osmanlılar ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin etkili olduğunu, Ahmet Rıza gibi İttihat ve Terakki

Cemiyeti'nde bulunan şahısların pozitvizmi savundukları ve yazdıklarıyla desteklediklerini belirtmektedir.

Osmanlı aydını Tanzimat döneminde terakki sorununa çözüm arayışını aydınlanma, pozitvizizm, rasyonalizm, Darwin'iz gibi akımlarla karşılaşmıştır. Terakkinin gerçekleşmesi için Ahmet Mithat Efendi, Mithat Paşa, Hoca Tahsin, Ahmet Rasim, Beşir Fuat, Abdullah Cevdet darvinizm, evrim nazariyesi ve sosyal darvinizmin çözüm olarak görmüşlerdir (İbanoğlu:27-39). Batı'nın Osmanlı aydını gözünde göstermiş olduğu bilim ve teknolojiadaki ilerlemeleri, şehirlerinin sosyo-kültürel ve refah seviyesinden etkilemiş bu terakkiye ulaşabilmek için Batıyı taklit etmenin gerekliliği kanaatine ulaşmışlardır. "Batı hangi yönleriyle alınacak nasıl bir yöntem uygulanacaktır; Terakki İslam ile mi olacak İslam dışında bir yolla mı devam edilecek?" tartışmaları günümüze kadar gelecektir (Hanioglu,1985:31-42).

Batı'daki fikir akımlarını çeviriler yoluyla eş zamanlı olarak imparatorluğun topraklarına da ulaşmış, Osmanlı aydını imparatorluğun parçalanmasını önlemek ve ilerlemesini sağlaması arayışıyla çevirilerden etkilenmişlerdir. Lewis (2022: 230-231); terakki/ilerleme için nizam gereklidir fikrinin Auguste Comte felsefesinin etkisiyle Osmanlı aydınında oluştuğunu belirtmektedir Ahmet Rıza Comte'dan; Prens Sabahattin Bey Le Play ve Demolins'ten; Ziya Gökalp Emile Durkheim'den etkilenmiştir. Zücher (2015: 378); Jön Türklerin Fransız Devrimi'nin getirdiği fikirleri savunduklarını, ideolojilerinin temellerini oluşturan 19. yüzyıl pozitvizminin Büchner'le temsil edilen materyalizm ve Gustave Le Bon'un felsefesi olduğunu ve İttihat ve Terakki Cemiyeti etrafında toplandıklarını belirtmektedir. Bu bağlamda şiddete dayalı devrimci değişimi reddettiklerini, "*kökü aydınlanmaya ve devrim ideallerine dayanan sekülerizm ve rasyonalizmi*" savunmaktadırlar. Yeni Osmanlılardan Şinasi, Münif Paşa, Ali Suavi ve Nâmık Kemal aydınlanmanın öncülüğünü yapmış, 19. yüzyılın sosyal bilimlerinden özellikle Comte ve onun positivist sosyolojisinden etkilenmişlerdir (Lewis, 2022: 230-231; Zücher, 2015: 378).

Batı Avrupa'daki aydınlanma hareketleri eşit zamanlı olarak ülkelerde görülmemiştir. 1789 Fransız İhtilali sonrası bireysel hak ve özgürlük kavramları öne

çıkımlı eşitlik, özgürlük, kardeşlik üzerine kurulu bir dünya tasavvur aydınlar arasında oluşmuştur. 19. yüzyılın yarısında yaşanan siyasi, ekonomik sıkıntılar sınıflar arasında dengesizlik oluşturarak çatışmacı akımların doğuşuna zemin hazırlamıştır. 1859 'da Chales Darwin "Türlerin Menşei" (Origin of Species) adlı eseri materyalizmi geniş halk kitlelerine ulaşmasını sağlarken, bilimin öne çıktığı bir yüzyılda evrim teorisini bilimsel bir yöntemle anlatması, teorinin birçok çevre tarafından benimsenmesine olanak sağlamıştır. Liberalizm ve Marksizmin meşrulaşmasını ve güçlenmesi desteklemiştir (Doğan, 2003: 5).

Sosyal Darwinizm Almanya'da ortaya çıkar, oradan diğer ülkelere ve Osmanlıya yayılır. Darwin'in "Türlerin Menşei" adlı eseri biyolojiden daha çok felsefe ve sosyal bilimlerde etkili olacak, tıpkı canlıların evrimleşmesi gibi toplumlarında da belli aşamalarla toplumsal ilerlemenin olabileceğini savunan bilim çevreleri olacaktır. Sosyal Darwinizm olarak adlandırılan bu düşünce doğal ayıklanma ilkesinin toplumlar içinde olabileceğine vurgu yaparak savaşların ve sömürgeleşme politikalarının meşrulaştırılmasında araç kavram olmuştur. Bu bağlamda modernleşme sürecinde toplumlar için ilerleme bir zorunluluk olarak görülmüştür. Osmanlı aydınının bu noktada tıpkı Batıdaki aydınlar gibi esasında pozitivizmden değil Sosyal Darwinizm'den etkilendiğini belirtmektedir. 19 yüzyıl Osmanlı aydınının Batı'nın üstünlüğünü kabul ettiği bir yüzyıl olması ve imparatorluğun kurtarılması için acil projelere ihtiyaç duymaları aydınların sosyal Darwinizm, materyalizm ve pozitivizmden etkilendiklerini sağlayacaktır. (Doğan, 2003: 6).

Osmanlı aydını imparatorluğun geri kalmışlığını "Tekâmül Felsefesi"yle (evrim teorisi) aşılabacağına inanmış Büchner'in "Madde ve Kuvvet" eseri dini çevrelerde tepkilere ve felsefi çevrelerinde etkili tartışmalara neden olmuştur Tekâmül Teorisi Osmanlı Batıcı aydınının gelenekten kopuşunu kolaylaştırmıştır. İslam düşünce dünyasının devamı olan Osmanlı düşünce tecrübesi yönünü Batıya çevirmiş Tekâmül Teorisi Osmanlı aydınlarının çoğunluğu için bir zemin oluşturmuştur (Doğan, 2003: 252). Ülken (1966: 275); Abdullah Cevdet'in Dr.Dozy'nin "İslamiyet Tarihi" eserin tercümesinin dini çevrelerde güçlü tepkilere neden olduğunu yine Büchner'in "Madde ve Kuvvet" eserinin de dini çevrelerde tepkilere neden olduğunu ancak bu eserin Osmanlı aydınının düşünce dünyasında

felsefi etkisinin daha derin olduğunu savunmaktadır. Eserin bilimsel açıklamalar ve materyalizmi savunduğu teori çerçevesinde kanıtlarla açıklamalar yapması felsefi çevrelerin esere olan ilgisinde etkili olmuştur (Ülken, 1966: 275). Batıda başlayan aydınlanma çerçevesindeki pozitivizm, materyalizm, darwinizm akımları hem batıda hem de Osmanlıda gelenekten kopuşa neden olmuştur. Ancak Batı kendi düşünce sistemi içerisinde karşı akımlar geliştirse de Osmanlı aydınının gelenekten kopuşunu yerine yenisini inşa etmesi kolay olmamıştır. Darwinizm bilimsel alanlardan çok sosyal bilim alanlarında etkili olmuş, Haeckel'in Sosyal Darwinizm'i inşa ettiğini, Darwinizmle başlayan gelenekten kopuş, Tanrı ve din inancının yıkılmasının yerine evrim teorisi üzerine kurduğu eseri Vahdet-i Mevcud (monism)' la dinden boşalan alanı doldurduğunu ve bunun Osmanlı Batıcı aydınları tarafından bir kurtarıcı olarak görülmüştür. Evrimci felsefeyi bir din olarak sunan Vahdet-i Mevcud (1892) eseri; Baba Tevfik ve Ahmet Nebil tarafından Büchner'in eserinden tercüme edilmiştir (Doğan (2003:253)

II. Meşrutiyet koşulları, basın faaliyetleri ve tercümeler gibi çeşitli kanalların çoğalması imparatorlukta birçok düşüncenin konuşulduğu bir ortam oluşturmıştır. Tercüme eserlerin yanında Osmanlı aydınları da bu dönemde çeşitli akımlar doğrultusunda eserler vermişlerdir. Doğan (2003:268-270); Osmanlı aydınının Batıdaki veya Rusya 'daki aydınlardan farklı bir seyir izlediklerini, Osmanlı aydınlarının ikilemlerde kaldığını savunmaktadır. Evrim Teorisinin doğal ayıklanma, güçlü olanın hayatta kalması vb. ilkeleri parçalanma sürecine girmiş imparatorluğun koşullarına uymazken; Osmanlı düşünce sisteminin kardeşlik, adalet, dayanışma vb. geleneksel düşünce sistemindeki ilkeleriyle çatışmakta, aydınları koşulların gerçekliğiyle yüz yüze bırakmaktadır. Osmanlı geleneksel düşünce yöntemlerini sorgulayan, mevcut sorunların sadece bilimin ışığında akıl yoluyla çözülebileceği inancına sahip bir kuşak Tanzimatla başlayan süreç içerisinde yetişmiş, kurtuluşu Batılılaşmada görmüşlerdir. Tunaya (1983; 239); II. Meşrutiyet döneminin önemli bir özelliği, bütün imparatorluk tarihi boyunca reformları destekleyen ya da engelleyen fikir hareketlerinin bu dönemde düzenli akımlar haline geldiğini belirterek Batıcılık, İslamcılık, Türkçülük, Meslekçilik ve Sosyalizm akımları imparatorluk yıkıldıktan sonra da sürdüğünü politik hayatı etkilediğini

belirtmektedir. Bu akımlar Cumhuriyet'i kuracak kadroların fikirlerinin beslendiği kaynaklar olmuşlardır.

II.Meşrutiyet döneminin düşünce hayatını etkileyen isimler arasında Prens Sebahattin; Le Play'den esinlenen Science Sociale ekolünden etkilenerek bireyci bir sosyoloji düşüncesini Osmanlı düşünce hayatına taşımıştır. Science Sociale ekolünün ilkeleri İlm-i İctima kavramı altında yayılmıştır. Prens Sebahattin modernleşmenin planlanması noktasında da fikirler belirtmiştir. Ademi-i merkeziyet ve teşebbüs-i şahsi ilkeleri Jön Türkler arasında etkili olmuştur (Özyurt,2012:2) Science Sociale Derneği'ne üye olan Prens Sebahattin ekolün takipçilerinden Demolis'in eserlerini benimseyip yayınlanmasına destek vermişti (Kansu, 2009:157) Prens Sebahattin ekolün tarihsel sosyolojik çözümlemelerinden etkilenmiş Adem-İ Merkeziyet ve teşebbüs-i şahsi kavramları Demolis'in bireyci toplum tipi görüşlerini temel almıştır. Adem-i Merkeziyet ve Teşebbüs-i Şahsi cemiyetlerinde kamucu toplumdan bireyci topluma geçmeyi savunmuşlardır. Bu cemiyetler ekol olarak meslek-i İctima-i akımı olarak adlandırılmıştır. Özel mülkiyetin yaygınlaşması ve girişimci bireyler yetiştirilmesi üzerinde durmuşlardır. Bireysel özgürlüklerin yanında kültürel özgürlüklerin olmasını da savunmuştur. Bu görüşlerinden dolayı siyasi ve bilimsel eleştiriler almıştır. Özellikle Adem-i Merkeziyet ilkesi azınlıkların ayrılıkçı fikirlerine destek olduğu, hatta dönemin devletlerinin merkezileşme eğilimine gittiğini Prens Sebahattin'in bu eğilimi göremediği eleştirileri almıştır. (Hanioğlu,1985:383). Prens Sebahattin mütareke yıllarında Meslek-i İctima-i Derneği'ni kurmuş akabinde Meslek-i İctimai-i ve Müşahade dergilerini yayınlamıştır. Cumhuriyet Dönemi Prens Sebahattin'in oluşturduğu ekol İhsan Sungu, Avni Başman, Nafi Atuf, Mehmet Ali Şevki tarafından temsil edilmiştir. (Hanioğlu,1985:384).

Osmanlının modernleşme sürecinde düşünce hayatındaki ayrılıkları Avrupa'daki Jön Türk kongrelerinde başlamış Ahmet Rıza ve Prens Sebahattin etraflarında oluşan kutuplaşma etkilerini uzun yıllar sürdürmüştür (Kuran,2000:191). Ziya Gökalp etrafında daha sonra oluşacak ekol (Emile Durkheim görüşleri doğrultusunda kolektivist yapılanma) Cumhuriyet ideolojisiyle paralel gidecek İttihat ve Terakki tarafından başta kabul gören fikirleri Erken Cumhuriyet 'in resmî ideolojisinin

beslendiği kaynaklardan olacaktır (Özyurt,2012:2). Prens Sebahattin'in bireylere, kùltùrlere, idareye özgùrlükler tanıyan fikirleri Cumhuriyet döneminde etkili olmamakla birlikte liberal akımların önem kazandığı dönemlerde tekrar gündeme gelecektir. Kuran (200:212); Sebahattin'in Osmanlı çok kùltürlü yapılanmasına uygun bir yapılanmayı önerdiğini; Sebahattin'in azınlıkları reddetmek yerine onların taleplerine sistem içerisinde cevap vermenin mümkün olacağına inandığını belirtir. Hâkim unsurun çıkarlarına ve söylemlerine uygun siyaset üretmek Osmanlının yıkılışını engelleyemeyecektir görüşündedir. Mardin (2015: 292) Prens Sebahattin'in Osmanlının sorunlarına derinlemesine sorgulama cesareti gösterdiğini ancak belki politik sebeplerden bazı çevrelerde anlaşılamadığını belirtir.

Abdullah Cevdet jön Türklerin öncü isimlerinden olup fikirleriyle yankı oluşturmuş eleştiriler almıştır. *İçtihat* dergisini çıkarmıştır. Mardin (2015: 170); derginin adının İçtihat olmasını Abdullah Cevdet'in dini yorumda İçtihat kapısını açma amacıyla verildiğini belirtmektedir. Abdullah Cevdet'in bireyci fikirleri geleneği eleştiren kadın erkek ilişkileri, evlilik, kadının tesettürü, eğitimi vb. geniş bir alanda dile getirmiş davranış kalıpları ve günlük hayattaki yaşayışların Avrupalı olmasını önemsemiş buna bireyin özgürleşmesi manasını yüklemiştir. Bireysel zihniyet ve hayat tarzının değişmesi bireyi özgürleştirecektir. Yeni insan tipinin inşası için "Mükemmel ve Resimli Adabı-ı Muaşeret" adlı kitabı yazmıştır. Bu kitapta Avrupalı gibi yaşamayı sabah kahvaltısından gün bitimine kadar bireyin tüm hareket kalıplarını dile getirmiş topluma uymayan bu yaşam tarzını zorunluluk olarak görmüştür.

"Sütlü pirinç çorbası, ince levhalar halinde kesilmiş tereyağı, tereyağında kızartılmış ve üzerine iki-üç tane yumurta kırılmış domuz eti, tereyağı, bal, çay veya kakao..." (Abdullah Cevdet, Teşrifat ve Adab-ı Muaşeret Rehberi, Matbaa-i İctihad, İstanbul 1329, s. 33, 34.; Aktaran, Vatandaş, Saniye ve Celalettin Vatandaş,2023:17).

Abdullah Cevdet Batı dışındaki toplumlarda kadının eğitim, eşitlik ve evlilik kurumlarında ikinci konumda olduğunu düşünmektedir. Bu durumun Batıdaki gibi düzenlemelere gidilmesini belirtmektedir.

“Şarkı garbın dününde bırakan mühim amillerden biri de şarkta kadının vaziyeti olmuştur”; Osmanlı toplumundaki kadının vaziyetini düzeltmek yapılması gerekenleri farz gibi zorunlu ve vazgeçilemez olarak uygulamak gerekir; *“kız ve erkek evlatlarımıza namaz kılmayı, abdest almayı öğretmek üzerinize ne kadar farz ise onları okur-yazar etmek, onlara ilim hüner tahsil ettirmek de o kadar farzdır”*. Kadının toplumdaki yerinin aile içerisinde de düzenlenmesinden yanadır. Osmanlı Şeri hukukunun şartları yerine getirildiğinde meşru gördüğü çok eşliliğin olmamasını belirtir; *“içinde birden ziyade ana, hanım bulunan hane, hane değildir. Hatta han bile olamaz”* diye savunmuştur (Abdullah Cevdet, 1926: 3989 aktaran Vatandaş, Saniye ve Celalettin Vatandaş, 2023: 19).

3. Yenileşme, İlerleme Dinamiği Olarak Ulus Dil Olgusu

Sanayi Devrimi (1760-1830) ve Fransız İhtilali (1789-1799) dünyada yeni bir düzenin inşasını başlatmış 18. ve 19. Yüzyılların belirleyici unsurları olmuştur. Batı Avrupa da başlayan süreçler dünyada var olan imparatorluklar dönemini bitirmiş, parçalanan topraklardan yeni bir yapılanma ve söylem inşasıyla ulus devletler dönemine geçilmiştir Ulus devlet üzerinden şekillenen düzen, toplumsal ve siyasal hayata yeni vatandaşlık olgularını getirmiştir. Ulus devlet süreci; düşünce tarihi açısından yeni bir akımın başlangıcını, *milliyetçiliği* ortaya çıkarmıştır. Milliyetçilik ulus devletlerin; devletlerine uygun vatandaş inşa etmelerinin felsefi söylemini kurmuştur. Modernleşme devletleri kurumsal ve teknik yönden yeniden bir yapılanma sürecini başlatırken aynı zamanda kültürel yapıları da kapsayan dönüşümler oluşturmuştur. Dil modernleşme süreçleri ile birlikte devletlerin belirleyici bir ögesi olmaya başlamış ulus devlet süreciyle birlikte toplum katmanlarını birleştirici ve devletin topluma yönelik politikalarında halka ulaştığı bir araç olmuştur. 18. ve 19. Yüzyılda ulus devlet oluşumları ve dolayısıyla iktidarların halk tabanlı meşruiyetlerinin önem kazanmaya başladığı görülmektedir. Ulus devletler meşruiyetlerini ve kurumsal yapılarını hanedan ailelerinden değil halktan almaları durumunda halkın konuştuğu ve iktidarın halkla iletişimde olacağı pratik ortak bir dilin oluşumunu başlatmışlardır (Aydın, 2018: 230-231). Ulus diller bu dönemde ulus devletlerin kimlik oluşturma ve aidiyet verme bakımından ideolojik

bir araca dönüşmüştür (Gülsine, 2022: 5). Modern ulus devletlerin yapılanmasında ulus diller devletin kimliği ve halkla iletişime geçtiği resmi dil konumuna gelir ve devletlerin meşruiyetini güçlendiren unsurlardan olmuştur Devletin resmi dili dilde standartlaşma oluşturmuş kanun düzenlemelerine ve kültürel dile etki etmiştir. Devletin resmi dili kurumlarının dili haline gelmiş okullar, kurumlar, yazışmalar ve matbaa aracılığıyla ulusal bir standartlaşma oluşturmuştur Türk modernleşmesinde de dil; birleştirici, meşrulaştırıcı, iktidar politika aracı olarak görülmüştür. (Akdoğan, 2010: 33-34).

Osmanlı modernleşmesinde matbaa yayıncılığının başlaması, devletin merkezileşme eğilimi, okullaşma ve daha sonraki dönemlerde bazı kurumların oluşumu dilde sadeleşme ve ulusal dilin oluşumuna yol açmıştır. Osmanlı modernleşmesinde dil çalışmaları 19. yüzyılda yoğunlaşmış imparatorluğun sorunlarına bir çare olarak politika üretilmişti. III. Selim, II. Mahmut ve yoğunluklu olarak Sultan Abdülhamit döneminde bu politikalar kurumsallaştırılmaya çalışılmıştır. Ulusal ve yerel yayınlara devlet kanalıyla destek verilmiş, okullaşma ve müfredat ders kitaplarıyla bir ulusal dil oluşum süreci başlatılmıştır. Bu süreçler dilde sadeleşme ve standart bir dil oluşumunu getirmiştir (Alkan, 2008: 4-5). Konuşma dili ve yazı dili birbirine yaklaşılarak İstanbul lehçesi yazı dilinde kabul görmüştür. Modernleşme çabalarında genel olarak ulusal dil temel kurucu unsur olarak diğer toplumlarda algılanmış ve sonucunda dil uluslar için siyasallaşmıştır. Uluslar dil çalışmalarıyla ulusal kimlikler kazanmıştır. Matbaa ile oluşan standart diller dini ve yerel topluluklar arasında birlik sağlamıştır (Hobsbawm 1996 aktaran Özyurt, 2004: 1-2). Özyurt (2004:2); dil ve kültürün uluslaşması kendiliğinden gelişen koşullarla bağlantılı olarak standartlaşma sürecinde olmuştur. Bu süreç kapitalizm, Protestanlık, laikleşme, modern devlet, merkezi monarşi, bürokrasi ve özgürleşme şeklinde olarak Fransız İhtilali'ne ulaştığını belirtmektedir.

Matbaanın yayınlaması sınırları belli topraklar üzerinde tek bir dilin oluşumunu sağlayarak o toprak üzerinde yaşayan topluluklara bir kimlik sunmuştur. Oluşan baskın kimlik hem birleştirici hem de ayrıştırıcı rol (ötekileştirme) oynamakla birlikte merkezi otoritenin işini kolaylaştırmış, denetimi pratikleştirmiştir (Özyurt,2004:3). 16.yüzyıldan itibaren devletlerde oluşan merkezi monarşiler, yönetimin merkezileşmesi merkez taşra iletişimini daha zorunlu hale getirmiş

herkesin anlayacağı bürokrasi dili ve vatandaşın okuryazar olarak bu bürokrasi dilini anlaması beklenmiş, bu süreçte devlet eliyle okullaşma çalışmalarını hızlandırmıştır. Merkezi yönetimler vatandaşa dönüşmeye başlayan halka ulaşma ve kendine bağlama yöntemi olmuştur (Hobsbawm 1996 aktaran Özyurt, 2004: 3).

Halkların ortak bir yazı diline kavuşmaları öncelikle dini içerikli, kitapların yazımı ile başlamış, herkesin anlayacağı dili oluşturmak için ortak bir lehçe kullanılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Dellaloğlu; Avrupa ‘da Reform hareketleri sonucu M. Luther’in Almancanın bir lehçesini ve dini hukuk dilini baz alarak yazdığı eserleri dilin standartlaşmasına örnek göstermektedir. Herder’e atıfla “*Bir şair çevresinde bir millet yaratır, ona görülecek bir dünya verir ve o milletin ruhunu bu dünyaya taşımak üzere elinde tutar*” sözünü baz alarak modernleşme çalışmalarında bir kültür inşa etmenin bir ulus inşa ettiğini belirtmektedir (Dellaloğlu, 2021: 225-230).

Dil çalışmaları Osmanlılık ulusçuluğu olarak başlayıp daha sonraları Türk ulusçuluğuna geçilmesine katkıda bulunmuştur. Bu çalışmalar dilde sadeleşmeyi de beraberinde getirmişti. Osmanlının son döneminde yapılan reformların temel hareket noktası devleti kurtarma üzerine inşa edilmiş bu amaçla dil çalışmalarında da bu pratikliği yakalama amacı olmuştur. Osmanlı ulusçuluk çalışmaları döneminin aksine çoğulculuğu ve birlikte yaşamayı kabul eden amaçlayan bir yön çizmiştir. Bu bağlamda Türkçe toplumu birbirine bağlayan bir araç olarak görülmüştür. Amacı Osmanlılık bir üst kimliği oluşturarak devletin birliğini ve dağılmasını önlemektir. Osmanlılık kimliği etnik bir kimliğe dayanmayarak tüm tebaayı kucaklayan eşitlik ve yurttaşlık oluşturma eğilimindedir (Smith 1995 aktaran Özyurt: 4).

Dilde sadeleşme çalışmaları ulus dil oluşumunda önemlidir. Osmanlıda 18. yüzyılda başlanılan dilde sadeleşme hareketleri Erken Dönem Cumhuriyet çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Matbaacılık, sözlük çalışmaları, bürokraside ortak sade dil kullanma eğilimi ve özellikle gazete yazı dilini günlük konuşma diline yaklaştırmış, ortak bir lehçenin konuşulmasını oluşturmuştur. Mardin (1996: 146-156)); dilde sadeleşme uluslaşmada devlet bürokratlarının “iletişim boşluklarını” gidermek için sözlük çalışmalarına başlanmasını ve İslam klasiklerinin Türkçe ’ye çevrilerek Türkçe’nin ‘eğitim dili’ olma sürecine saymaktadır. Ayrıca imparatorluk yapısının coğrafi küçülmelerle birlikte tebaasının değişmesi bürokraside idari kadroların Türkleşmesine etki etmiştir. Devlet yönetiminde devşirmelerin yerini Türk kökenli

idareciler almaya başlamasıyla ulusçu kararlar ve dilde değişime uğramıştır. Nüfustaki değişim ve tekleşmeye doğru giden süreç edebiyat yazı dili, bürokrasi ve eğitim dilini etkilemiştir. Ortaylı bu faktörlerin bilinçli bir ulusçuluk çalışmaları olmadığını ancak kültürel yönden güçlü bir Türkleşme sürecini başlattığını belirtmektedir (Ortaylı, 2001: 71-73).

Ulus dillerinin oluşumunu etkileyen önemli faktör gazetedir. Diğer ulus dillerde olduğu gibi Türk dilinin kitleleşmesi ve lehçe birliğinin oluşmasında da süreci hızlandıran gazete faaliyetleri olmuştur. Yüzyılın getirdiği doğal süreçlerinin yanında devletin eğitim kanalı ve müfredat ders kitaplarıyla uyguladığı politikalarda yön çizmiştir (Tanpınar, 2021:110). Yazı dili ve konuşma dilinin yakınlaşması kitaptan çok gazetenin başardığı bir süreç olmuştur. Gazete konuşma diline daha yakın ve kısa süreli ve düzenli olarak halka ulaşmakta, standartlaşan dilin yayılmasını sağlamıştır. Doğal olarak başlayan dil süreçleri yönetimler tarafından faydacı bir şekilde kullanılmaya dönüşmüştür (Özyurt, 2004: 3). *Takvim ve Ceride-i Havadis* (1840) gazeteleri ardından 1861 *Tercüman-ı Ahval* gazeteleri yazı dili ile konuşma dili arasındaki yakınlaşmayı basında başlatmışlardır. Tanpınar (2021: 251-253); gazetenin toplum üzerindeki etkisinin önemini belirterek, “ *Hiçbir yerde gazete bizdeki role benzer bir rol oynamamıştır...; kalabalık onun etrafında toplanır. Okumayı o yayar. Mekteplerin uzak bir gelecek için hazırladığı ocağı o tutuşturur.*”, demektedir. Dilin gazeteden sonra genişlediğini ve II. Mahmut’la başlayan ilk mektepleşmeyi gazetenin tamamladığını, edebiyatın tiyatro, tercüme eserler, roman türleriyle okuyucuyu tanıştırdığı yine gazete ile günlük hayatımıza giren makale, tenkit deneme türleriyle topluma fikir tartışmaları öğrettiğini belirtir. Ayrıca şiiri var olan okuyucu şair özelinden çıkararak kitleye hitap öden bir yöne çevirdiğini belirtmektedir.

Osmanlı modernleşmesi devlet eliyle padişah ve bürokratları ile başlatılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Hanedanı yönetimindeki devleti yeniden tanımlama ihtiyacı ortaya çıkmış yazı dili kanalıyla Türklükle bağ kurmuştur. Bir imparatorluk olması hasebiyle ulusal kimliğini Osmanlılık olarak tanımlayacaktır. Tanzimat Fermanıyla Osmanlılık devlet politikasına dönüşecek, Islahat Fermanı ve Kanuni Esasi ile pekiştirilecektir. Alkan (2008: 7); Meşrutiyet döneminde açılan İdadi ve sultani

okullarıyla devletin resmî ideolojisi haline gelen Osmanlıcılık fikrinin aktarıldığı kurumlar olduğunu belirtmektedir. Dönemin farklı cemaatlerinin açtığı okulların katkısıyla da ortak vatan, yurttaşlık ve ulus kavramları oluşmaya başlamıştır. Ulusal dilin oluşmasında matbaa, lügat çalışmaları, kitap, gazete ve resmi yazışmalarda sadeleşmeye gidilmesinin yanında, dilde uluslaşmaya bazı kurumların oluşumu da katkıda bulunmuştur (Zorunlu eğitimlerin başlaması, ilkokul, ortaokullar, lise ve meslek liseleri gibi okullaşma çalışmaları yanında eğitim kurumlarının revize edilmeleri örgün yaygın eğitim kurumları vb.). Eğitimde 1824 yılından itibaren II. Mahmut döneminde başlayan zorunlu ilköğretim ulusal eğitimin başlangıcı sayılmıştır. Tanzimat döneminde açılan Rüştîyelerle ulusal eğitim kurumlarının oluşumu devam etmiştir. 1846 yılında kurulan Meclis-i Maarif-i Umumiye'nin kurulmasıyla eğitimde birlik ve yenileşmeyi hedeflemiş modern manada üniversite kurulması hedeflemiştir. Bu süreç geleneksel eğitim kadrolarının ve kurumlarının yanına modern eğitim kurumlarını getirmiş bu yeni kurumlarda Türkçe daha hâkim bir dil konumuna gelmiştir (Mardin, 1996: 253-4).

Dilin ulusallaşması, ortak sade bir eğitim dilin oluşması ve kurumlaşma hareketinin devamlığında Tanzimatçı devlet adamlarının da etkisi vardır. Özellikle Ahmet Cevdet Paşa İlk Öğretmen Okulu (Darülmuallimin)'nu kurmuş, bilim ve sanat akademisi kabul edilen Encümen-i Daniş'in kuruluşunu sağlamıştır. Cevdet Paşa, öğretmen okulundaki derslerle ilgili Türkçe ağırlıklı bir program yapmış, Fuat Paşa'yla birlikte bir Osmanlıca gramer (Kavaid-i Osmaniye) hazırlamıştır (Mardin 1996: 254). Bu dönemde Tarih-i Cevdet de tamamlanarak basılmıştır. Yapılan çalışmalar Osmanlı'nı ulus dil politikalarına doğru yöneldiğini göstermektedir (Tanpınar, 2021: 166-174).

Osmanlı hariciyesinin devletlerarası iletişim memurları Rum, Ermeni tebaadan karşılanmıştır. Ancak 1820 de Yunan isyanları ve Osmanlı Rus savaşları bu zümreye olan itibarı azaltmış ve yeni eğitim kurumları ile desteklenen dil bilen Müslüman veya Türk kökenli tercümanlar tercih edilmeye başlanmıştır. Tercüme Odası bu amaca yönelik açılan kurumdur. Bilindiği üzere bu kurum yetiştirdiği devlet adamları ve dil bilen memur ihtiyacını karşılaması hasebiyle önemlidir (Findley 1996:46). 1832 yılında Tercüme Odası topluma yeni fikirlerin öğrenildiği ve topluma yayılmasına sağlayan bir kurum özelliğine dönüşmüştür. Düşüncedeki farklılıklar

daha sonraki süreçlerde Yeni Osmanlılar hareketi olarak siyasete etki edecektir (Tanpınar, 2021:143; Lewis, 2022: 464-466).

Osmanlı tebaasını çeşitliliği bazı mesleklerin süregelen bir şekilde bazı tebaalarda kalması meslek haline gelmesini adeta bir iş bölümü doğal bir iş bölümü gibi dağılımını doğurmuştur. Ticaret, hariciye memurluğu, tıp, askeriye, kalemiye... gibi. Modernleşme çalışmaları ve kurumları eğitimi tüm tebaaya yayılmasına dünyadaki gelişmelere de paralel olarak okuma yazma oranının artmasına, eğitimin yaygınlaşmasına ve meslek guruplarının geçişkenliğini başlatmıştır. Özellikle eğitim ve ders kitapları ortak bir lisanda diyalogu ve o dili öğrenmeyi zorunlu hale getirmiştir. Anayasacılık hareketinin ürünü olan; ‘Kanun-u Esasi’nin 18. maddesinde Türkçe Osmanlı’nın ‘resmi dili’ olarak ilan edilmiştir. Yerel meclislerin akabinde, Meclisi Mebusanın oluşması farklı bölgelerden ve dini gruplardan gelen mebusların ortak kararlar alabilmesi için iletişim dilinin belirlenmesini gerektiriyordu. Osmanlı İmparatorluğunda her ne kadar halkın eğitim almış veya ileri gelen kişilerin birkaç dil bilmesi doğal bir durum olsa da üniter yapıya doğru giden ve coğrafyası daralan bir dönemde ulusal dil politikalarının alınmasını kolaylaştıran bir etki olmuştur. Sultan Abdülhamit döneminin eğitim kurumlarının yaygınlaşması ve matbaa, gazete etkileri dilin ortak bir lehçede bütünleşmesini ve standartlaşmasının devamını sağlamıştır (Karal, 1985: 317; Özyurt,2004: 9).

Ulus dillerin oluşması dönemi Osmanlı İmparatorluğunun devlet eliyle İmparatorluğun kurumlar olarak değişimini zorunlu görmesi ve bunu devlet politikası yapması döneme paralel olarak ilerlemiştir. Bununla beraber sivil çevrelerinde etkileri önemlidir. Türk ulusçuluğu fikirlerini daha çok dil üzerinden savunmuş, fikir adamları matbaanın ve gazetenin aracılığıyla standart dil ve sadeleşmeyi savunan ürünler vermişlerdir. Dilde sadeleşme, gündelik dile yaklaşım devlet kanalıyla öncelikle çıkarılan gazeteler; Takvim-i Vakayı ve Ceride-i Havadis gibi gazetelerin yanında birçok sivil gazete ve dergi neşriyatı, kitaplar, tiyatrolar tarafından da yaygınlaştırılmıştır. Ulusçuluk fikrini savunan aydınlar komşu akraba gruplara olan ilgilerini ve Türk dili üzerine olan araştırmalarını artırmıştır. Daha sonraları Erken Cumhuriyet döneminde ulus dil oluşturma çalışmaları devlet politikası haline

gelecektir (Lewis, 2022: 467-476). Osmanlı modernleşmesi pragmatiktir. Önceliği imparatorluğun çözülme dönemine girdiğini görerek kurumlarını revize eden devlet adamlarıyla başlatılan süreçler, daha sonra bu kurumlarda yetişen bürokrat ve fikir adamlarının matbaa ve gazete aracılığıyla sistemi dönüştürme çabaları ve nihayetinde meşruti siyasal bir sisteme geçtiği görülmektedir. Jön Türkler bu ortamda ortaya çıkar, modernleşme söylemi ve özlemi geliştirerek idareye muhalefet edip iktidara gelmişlerdir. Jön Türkler anayasalı ve parlamentolu bir sistemi savunmuşlardır. İmparatorluk merkezli düşünce sistemleri mevcuttur. Ancak girilen savaşlar ve çözülme sonucunda cumhuriyet ve ulus devlet oluşumunu oluşturmuştur. Osmanlı modernleşmesi siyasi bir bütünlük sağlama zorunluluğu ve ekonomik kalkınma gerekliliğinin birleşimi olarak görülebilir (Alkan, 2008: 4-5). Tanzimat modernleşmesinde ikili kurumsallaşma görülmüş değişim süreci bırakılmıştır. Cumhuriyet döneminde bu ikili kurumsallaşmaya son verilmek istenmiş keskin politikalar uygulama eğiliminde olmuşlardır.

D. Tunalı Hilmi Bey'in Toplumsal İlerleme Düşüncesinin Araç ve Aşamaları

Jön Türkler Avrupa'da bulundukları dönemde çeşitli gazete ve dergiler aracılığıyla propaganda yöntemleri kullanmışlardır. Gazete ve dergiler bu bağlamda sık kullandıkları yoldur. Muhbir, Hürriyet, Meşveret, Ezan, Mizan, Şuray-ı Ümmet gazetelerinin yanında siyasi ve siyasi mizah özelliği taşıyan dergilerde fikirlerini yayınlamışlardır. Genel olarak Paris, Londra, Cenevre şehirlerinde yayın faaliyetleri yapmış Ulum, Mizan, İttihat, Osmanlı, Beberuhi, Davul, Dolap, Tokmak ve Lak dergilerini çıkarmışlardır (Tiken, 2015: 4). 1895'de Ahmet Rıza'nın çıkardığı Meşveret Gazete'si Paris'te Fransızca ve Türkçe olarak basılmıştır. İttihat ve Terakki'nin yayın organı olan Meşveret on beş günde bir yayınlanmaktadır (Mardin, 2015: 177-223). Tunalı Hilmi Bey'in hutbeleri Meşveret Gazetesi'nde yayınlandığı gibi müstakil metinler olarak da cemiyet tarafından dağıtılmıştır. Hutbeler Cenevre ve Cenova'da 1313-1318 yılları arasında basılmıştır. Hutbelere ait içerik, konu ve yazıldığı sosyal mesleki sınıfa dair aşağıdaki tabloda bilgiler verilmiştir. Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerdeki hedef kitlesi halktır. Hutbelerde bu bağlamda sade bir dil kullanılmış İslami bilgi ve ilkelere referans verilmiş, coşturucu, müheyyic üslupla

kaleme alınmıştır. Halkı ikna eden ezilen, haksızlığa uğrayan biri olarak konuşan metinlerdir.

Tunalı Hilmi Bey hutbelerinde halka ulaşmak ister. Siyasi söylemini ve hutbelerin dilini halkın anlayacağı şekilde düzenler. Aynı zamanda bazı hutbelerini halkın içerisinde öncü rol alabileceğini ve halkı harekete geçireceğini düşündüğü sınıfları yönelik yazmıştır. Bu bağlamda hutbelerden 4 numaralı subaylara, 5 ve 8 numaralı askerlere hitap ederek onların yaygın teşkilatlanasından ellerindeki müdahale gücünden (silahlar) 2 numaralı ulemaya yönelik yazmıştır. Ulema da yaygın ve teşkilatlı kalabalık bir topluluktur. Ayrıca ulemanın halkı ikana etme halkın taşra ve merkezde yaşayan kalabalığına ulaşmada belki en önemlisi fikirlerinin meşruiyeti için önemli görmektedir. Tunalı Hilmi Bey'in diğer hutbelerinin umuma dönük propaganda ve halkı yine harekete geçirmeye yönelik metinler olduğu anlaşılmaktadır. 1, 6, 7, 9 ve 10 numaralı hutbelerde belli bir sınıfa yönelik hitap yoktur (Kara, 1999: 3, 5 no'lu dipnot). Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerinin içerisinde yer alan 11. Hutbe diğerlerinden ayrı olarak bir kongre tonlanmasına yönelik çağrı ve nasıl yapılacağına yönelik bir planlama özelliği taşımaktadır. Şerif Mardin, Ahmet Bedevi Kuran'a da atıfta bulunarak şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

“Tunalı Hilmi Bey 1896'da Cenevre'de Osmanlı İhtilal Fırkası'nı kurmuştu. O tarihten itibaren yazdığı on bir kadar Hutbe'sinde iki ana tema görülmektedir. Bunlardan biri basit halka, köylüye, nefere seslenme çabasıdır. İkincisi de seslendiği kütleleri ayaklandırmaya yönelmiş olmasıdır. Bu bakımdan Hilmi Bey gerçek bir 'ihtilalci' niteliğini taşıyan birkaç Jöntürkten biridir. Burada şunu da eklemek gerekir ki Tunalı Hilmi Bey'in yazdığı Hutbe'lerin 1896 yılı sonbaharından itibaren Cemiyet namına dağıtılmış olması, bu dağıtmayı sağlayan Şerafeddin Mağmumi gibi kimseler Tunalı Hilmi Bey'in Hutbe'leri fikrî değerden tamamen yoksundur, fakat üslubun heyecanı ve ateşi Mağmumi'nin onları niçin Cemiyet namına bastırıldığını anlatıyordu” (Mardin, 2015: 107).

Risâleler dizisinin hutbe adını verilmesinde bilinçli bir tercih olarak kullanılmıştır. Din kaynaklı propaganda araçları kullanarak halk nazarında meşruiyet kazanma ve

toplumsal hareketlilik hedeflenmiştir (Kara, 1999: 3). Dönemin siyasi propaganda yönteminde dini materyallerin kullanılması hem saray tarafından hem de İttihat ve Terakki tarafından uygulanmaktadır.

1895'ten sonra Jön Türk hareketi çözüm bulmak istedikleri sorunlara özgün fikirler üretmeye başlamıştır. Yeni Osmanlılar birinci kuşak adalet, hürriyet, eşitlik kavramları üzerinde fikirler üretmişlerdir. İkinci kuşak olan Jön Türkler Avrupa bulundukları dönemde yeni fikir akımlarıyla karşılaşmış ve seçkin kuramları benimsemişlerdir. Seçkin kuramları önceki düşünceleri ve halkın düşünce yapısıyla bağdaştırmak ve esas sorun devleti kurtarmak çerçevesinde Tunalı Hilmi Bey'de fikirler üretmiştir. Hutbeleri düşünce bakımından derinlikli olmamakla beraber halkın anlayacağı dilde yazılmıştır. Tunalı Hilmi Bey'in düşünce alanının en yüksek en son eseri 'devlet modeli' ürünüdür. (Hanioğlu, t.y.: 1-4). Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey düşünce dünyasının seçkin bir yönetim ve elitist bir halkçılık çerçevesinde oluştuğu görülmektedir.

Tunalı Hilmi Bey toplumun farklı kesimlerine hitap ederek toplumsal bir hareketlilik uyandırmak istemiştir. 5. ve 8. hutbe asker ve gaziler, 4. Hutbe subaylara, 2. Hutbe de ulemaya yönelik yazmıştır. 11. Hutbe Jön Türk kongresinin toplanması için çağrı niteliği taşımakta, kalan hutbelerin umuma yönelik yazılmış olduğu görülmektedir. Bu çalışmada da yer yer bunlara örnekler verilmiştir. Halkın anlayacağı bir dil kullanılmış, halkın bildiği atasözlerin çokça yer verilmiş bazı hutbelerde şiirler eklenmişti. Her hutbede Halkın gözünde fikirlerinin meşruiyetini güçlendirmek için kuran-ı kerimden ayet ve hadislere çokça yer vermiştir. Hutbeler 1314-1318 yılları arasında Tunalı Hilmi Bey Avrupa bulunduğu dönemde yazıldığı bilinmektedir. Hutbelerin kapaklarında basım yerleri Cenevre ve Cenova olarak yazılmıştır. Ancak arşivlerde 10. Hutbenin hem Türkçe hem Arapça basımı bulunmaktadır. Arapça basımı (1317 ve 1326 tarihli nüshalar) ve basım yeri Kahire yazılmış olan nüshası Tunalı Hilmi Bey'in Kahire'de bulunduğu dönemde basılmış olmalıdır.

“Danışan dağlar aştı, danışmayan düz ovada yoldan şaştı. Kimi gideceği yere uz, düz gitti, ulaştı, kimi size sataştı, hem yol aldı hem de sizi ezmeye uğraştı. Siz ise hâlâ “ne idik ne olduk” demiyorsunuz, “ne olacağız” deyip hâlâ bir doğru yoldan gidemiyorsunuz. ” (10. Hutbe, 1316: 3).

“Cenâb-ı Hakk’a şükür ve senâ, peygamberlerine salât u selâm olsun ki şu dünyada yalnız (Te’âvenu ale’l-birri ve’t-takvâ) (İyilik ve takva hususunda yardımlaşın. (Maide suresi 2. Ayet) emrine göre bir yol tutulsa hoş gitmeyecek haller ne ortada kalır, ne de meydana gelir. Hele bu devirlerde biz, Muhammed Mustafa (sa) hazretlerinin “Şehedtü fî dâri Abdullah bin Cud‘an hulfen ilâ mislihi fi’l-islâmi liecebet” hadîs-i şerîfînden bir hisse kapsak ne selâmet yakasına ermemiz güç olur, ne de bir daha uygunsuzluğa uğramamızdan korkulur.” (9.Hutbe, 1315: 2); “... Gözler affedilmiş olanlara, parmaklar asılanlara dikilir. Bir ses iştilir: İnnallâhe ye’muru bi’l-adl “ (9. Hutbe, 1315: 39).

“Kim iyi bir iş yaparsa kendi lehine, kim de kötü iş yaparsa kendi aleyhinedir; sonra Rabbinize döndürüleceksiniz” (Câsiye, 45/15).

“Herkesin kazandığı ancak kendi boynuna geçer, günah işleyen/cezaya müstahak olan başkasının günahını/cezasını çekmez” (Enâm, 6/164).

“Nereye kaçmalı?”. “Hayır, hayır yok bir sığınılacak siper!” (Kıyamet, 75/10-11)

“Kalpler o gün kaygı içinde, gözleri haşyet içinde” (Nâziât, 79/8-9).

“Nice yüzler o gün ekşir/asılır, belini kıran felâkete dûçar olduğunu anlar” (Kıyamet, 75/24). (2. Hutbe, 1314 aktaran Kara, 1999: 77).

Tablo 3.1 Hutbeler; 1313-1318 (1895-1900) yılları arasındaki Cenevre’de yayınlanan hutbeler.

HUTBELER	HİTAP
1. Hutbe (1313, Cenova)	Umuma
2. Hutbe (1314, Cenevre)	Ulemaya
3. Hutbe (1314, Cenevre)	Umuma
4. Hutbe (1314, Cenevre)	Subaylara
5. Hutbe (1314, Cenevre)	Askerlere
6. Hutbe (1315, Cenova)	Umuma
7. Hutbe (1315, Cenova)	Umuma
8. Hutbe (1315, Cenova)	Askerlere
9. Hutbe (1315, Cenova)	Umuma
10. Hutbe (1316, Cenova)	Umuma
11. Hutbe (1318, Cenova)	Kongre çağrısı

Tunalı Hilmi Bey 8. Hutbe de gazilere seslenir. Onların vatan için büyük fedakârlık yaptığını ve dahi onların evlatlarının da vatana faydalı olacaklarına belirtmektedir.

“... bizdeki Osmanlılık damarları hep kavrulmuş, içlerinde kan değil, irin dolaşıyor, of biz ölmüşüz. Korkuyoruz ki bizden gelecek evlâdlar da bizim gibi olacaktır. Öyle ya: Anası ne ise danası da odur. Lâkin siz, sizin torunlarınız bile sağlam olur, merd olur, insan olur, Müslüman olur, omsl olur, Osmanlı oğlu Osmanlı olur, yaşayınız, yaşasın Osmanlı yüreği taşıyanlar, yaşasın gâzîlerimiz...”; “... Hakkın istediğine göre cihâd ederseniz, iyi biliniz ki Tanrı birliği hakkı için, dünyamız cennete dönecek, arkamız yere gelmeyecek, hiçbir din kardaşımız el pençesinde ezilmeyecek, hiçbir hemşehrimiz haksızlığa uğramayacak, bitip tükenmeyen vergiler altında hiçbir kimse inlemeyecek, ağlamayacak...”(8.Hutbe, 1315: 4).

“Ey Gaziler: Bilirsiniz ki bu millet asker oğlu asker bir millettir. Bu millet askerlik sayesinde büyümüştür”(8.Hutbe, 1315: 4).

“Asker! Ey Gaziler...Arş...Hükümet konaklarına dolunuz, Yıldız’ın altını

üstüne getiriniz. Ondan yanasıçan yürekleri öldürünüz. Münafıkları, casusları, rüşvetçi memurları hep gebertiniz. ’’ (8.Hutbe, 1315: 4).

Tunalı Hilmi Bey 8. Hutbede gazilere eleştiri yaparak Sultan Abdülhamit’e olan bağlılıklarını sorgular.

’Söylemeye diliniz varmıyor. Öyle ya: Niçün kendi bildiğinize gitmediniz de o “hâ’in”in emirlerine karşı yine boynu bükük durdunuz? Dikkat buyrulur mu? “yine” diyoruz! Hepsinden vazgeçtik, “93”de Moskof alt olmuşken, ondan yana çıkarcasına, telgrafla uzakdan uzağa kumanda vermek gibi firavunluklarla askerimizi kırdıran, düşmanı da ta İstanbul’a getiren yine o “hâ’in” değil mi idi ki geçmişden pay biçerek “arş” demeyi hayırlı görmediniz? ’’ (8.Hutbe, 1315: 8).

9. hutbe umuna yönelik yazdığı hutbelerden olup kapağı Osmanlılar olarak adlandırılmıştır. Osmanlı tebaasının birlik olması çağrısı vardır. Diğer hutbelerde görüldüğü gibi bu birliği isteğinin ana teması halkı kalkışmaya teşviktir.

’Dikkat edelim: “Osmanlılar” diyoruz, hepimize söylüyoruz! Hemşehriler, siz, Yahudiler, Hristiyanlar! Bu sözlere siz de kulak veriniz. “Anlamayız, pek Müslümanca, işimize gelmez” demeyiniz. “Te’âvenû” ayeti Müslümanların birbirlerine yardım etmelerini emretmekle sizin bu yardımdan mahrum kalmanız lazım gelmez. Çünkü: Hep Osmanlıyız, Müslümanlıkça: Bir İslâm hükûmeti ahâlîsinden olanların hepsi birdir. Hiçbiri öbürlerinden ayrı gayrı değildir. Bu şeriatı tanıyan biz Müslümanlarca da böyledir. “Bu Müslümandır, o değildir ”(9. Hutbe, 1315: 2)

’Herkes hükûmet konaklarına dolmuş, her hükûmet konağı bir siyaset meydanı olmuş. “Asmalı, asmalı” narası dünya tutmuş. Hükûmet dizüstü düşer, ahaliden aman diler. Affedilecekler edilir. Edilmeyecekler için de “Yılanın başı yavru iken ezilmeli” denir. Ahali emreder, hükûmet boyun eğer, darğaçlarını kurar, kendi adamlarını kendi eliyle âsâr!’’ (9. Hutbe, 1315: 38).

Tunalı Hilmi Bey 4. Hutbede zabitlerden fiili bir kalkışma, müdahale ile Yıldız Sarayına ve Hükümet Konağına basmalarını beklemektedir.

“...Ey kâbil-i hitâb olan Osmanlı zâbitleri! Bu canavarları doğrayacak zamândır! Arş! İsti'fâ! Bu, bir! Fakat buna biz kanâ'at etmeyeceğiz gibi, siz de tenezzül etmeyerek bulunduğunuz mevki'lerin size verdiği iktidâr ile mütenâsib “türlü türlü” işler görmeye başlayınız! Bu iktidâr, mesleğiniz i'tibâriyle, ölüme kadar dayanınız! İşte bu nokta-i nazardan size de göğsümüzü gere gere söyleyeceğimiz söz, “evet ölünüz”den ‘ibâretidir!’” (4.Hutbe,1314:8), “...Öyle ise buyurunuz, arş! Bölüklerinizin, taburlarınızın hattâ alaylarınızın, ordularınızın başına geçiniz. Hükümet konaklarını, o Yıldız'ı kuşatınız...” (4.Hutbe, 1314: 9].

9. hutbe umuma yönelik yazdığı hutbelerden olup kapağı Osmanlılar olarak adlandırılmıştır. Osmanlı tebaasının birlik olması çağrısı vardır. Diğer hutbelerde görüldüğü gibi bu birliği isteğinin ana teması halkı kalkışmaya teşviktir. ‘Dikkat edelim:

“Osmanlılar” diyoruz, hepimize söylüyoruz! Hemşehriler, siz, Yahudiler, Hristiyanlar! Bu sözlere siz de kulak veriniz. “Anlamayız, pek Müslümanca, işimize gelmez” demeyiniz. “Te'âvenû” ayeti Müslümanların birbirlerine yardım etmelerini emretmekle sizin bu yardımdan mahrum kalmanız lazım gelmez. Çünkü: Hep Osmanlıyız, Müslümanlıkça: Bir İslâm hükûmeti ahâlîsinden olanların hepsi birdir. Hiçbiri öbürlerinden ayrı gayrı değildir. Bu şeriatı tanıyan biz Müslümanlarca da böyledir. “Bu Müslümandır, o değildir” (9. Hutbe, 1315: 2)

“Herkes hükûmet konaklarına dolmuş, her hükûmet konağı bir siyaset meydanı olmuş. “Asmalı, asmalı” narası dünya tutmuş. Hükûmet dizüstü düşer, ahaliden aman diler. Affedilecekler edilir. Edilmeyecekler için de “Yılanın başı yavru iken ezilmeli” denir. Ahali emreder, hükûmet boyun eğer, darğaçlarını kurar, kendi adamlarını kendi eliyle âsâr!” (9. Hutbe, 1315: 38).

10. hutbenin temasında diğer umama dönük konular tekrar edilir. Osmanlılık, birlik, halkı harekete geçirme konuları işlenmiştir. Ancak Türklerin devletin önayakları olduğu vurgusu Tunalı Hilmi Bey'in Türkçülük yönünün görüldüğü bölümlerdir.

“Bizde kıyam önayakları, Türkler olmalıdır. Her cemaat lisanındaki neşriyat ve telkînât, öteki cemaatler lisanına tercüme olunmalıdır.

Öz Osmanlılar Türklerdir. Bir Türkün yazdığını her Osmanlı okumalıdır.

Türkçe Osmanlı demektir. Ne faide, her Osmanlı bunu anlamaz. Anlamazsa, anlattırılmaz mı?

Uğasaacağım, bu hutbeyi Arnavutçaya, Ermeniceye, Ulahçaya, Bulgarçaya, Rumçaya, Arapçaya, Acemceye, Sırpçaya, Kürtçeye, Yahudiceye tercüme ettirmeye çalışacağım.” (10. Hutbe, 1316: 2).

Sultan Abdülhamit Osmanlı-Rus savaşları vesilesiyle açılan Meclis-Mebusan'ı kapatılacaktır. Muhalif gruplar meclisin açılması ve sultanın siyaseti noktasında fikri olarak birleşecektir. Hutbelerinde hep birlik/ittifak olunmasını istemektedir. Ancak Tunalı Hilmi Bey fiili silahlı müdahaleden yanadır ve silahlı kuvvet araçlarını elinde bulunduran asker ve zabıtlara sultanı sarayını hedef göstermektedir.

“...Meclis-i Meb'ûsân kapularını açmak için bunu silâh-ı ittihâd ile kaldırmamız farzdır, başka çâre yokdur, varsa da yoksa da ittihâd, Osmanlılar, ittihâd, el birliği, ittifâk!...”; “... Osmanlılar, ittihâd, el birliği, ittifâk! İşte bizim, rûhumuz budur, buna emîn olalım, nifâk şikâk ölümdür! İttihâd ve ittifâk hayâtdır, ittihâd etmeliyiz ki canlanalım, ta ki bizi bu hâle koyan, bıçakla, sopa ile, tüfenkle, dinamitle bizi birbirimizden ayıran, birbirimize girişdiren münâfıkın, o Abdülhamid canavarının da kellesi vücûdundan ayrılınsın, avenesi de havada sallandırılınsın, zîrâ: (intikâm intikâm) feryâdları yeri göğü tutdu, dağları taşları inletiyor! Cesâret, ileri!...’ (3. Hutbe, 1314: 31).

Tunalı Hilmi Bey'in 11. Hutbesi Jön Türk kongresine çağrı özelliği taşımaktadır. Hutbe 1318 (1901)'de yayınlanacaktır. I. Jön Türk Kongresi 4 Şubat 1902'de (Osmanlı Hürriyetpervaren Kongresi) Paris'te Institut de France üyesi Germain Antoin 47 üyenin katılımıyla yapılmıştır (Hanioğlu: 2001: 586).

Jön Türk Kongresi 4 Şubat 1902 de Paris'te çeşitli zorluklarla da olsa toplanmıştır. Jön Türkler Avrupa da dağınık halde farklı fikir akımları içerisinde faaliyetlerde bulunuyorlardı. Prens Sebahattin'in Avrupa'ya gelmesi Jön Türk hareketini canlandırmış ve bir kongre ile dağınık haldeki üyelerin birleşmesi, ortak hareket edilmesi gündeme gelmiştir. Prens Sebahattin'in maddi manevi destekleriyle kongre Osmanlı unsurlarının hemen hemen bütününün katılımı ile gerçekleşmiştir. Yetmiş kişiye varan katılımcılar Abdulhamit'e muhalifliğiyle bilinen Jön Türklerden oluşmaktadır. Kongreye Mısır, Kıbrıs ve Balkanlardan da katılım olmuştur. Ancak birleşim ve ortak hareket amacıyla toplanan kongre toplantıda ikiye ayrılacaktır. Müzakerelerde iki nokta üzerinde durulmuş ve yine bu konular üzerinde ayrılık yaşanmıştır. Birincisi yalnız propaganda ve yayınlara inkılap yapılamaz, askeri kuvvetlerinde ihtilal hareketine katılmaları sağlanmalıdır. İkinci konu; yabancı hükümetlerin müdahalesine ve davet yoluyla memlekete ıslahat icrasına izin verilmelidir. Özellikle ikinci mevzu Ermeniler tarafından savunulmuş, Prens Sebahattin orta bir yol belirterek uygun bulunursa bu yola başvurulabileceğini belirtmiştir. Birinci mevzu ise İsmail Kemal Bey tarafından savunulmuş. Bu iki mevzular tartışmalara sebep olup kongreden iki görüş ve grup ortaya çıkarmıştır. Müdahaleci grup ve Adem-i Merkeziyetçi gruplar (Kuran: 2000:189-193). Kuran (2000:193); esasında ikiye ayrılan kongre üyelerinin düşünce bakımından birbirlerinden farklı olmadıklarını ancak bazılarının benlik davalarının kongreyi ikiye ayırdığını belirtmiştir. Müdahaleci grup Ahmet Rıza etrafında, Adem-i Merkeziyetçi grup Prens Sebahattin etrafında birleşecektir. Dış güçlerin müdahalesi konusu kongrede en çok tartışmalara neden olan konudur. Prens Sebahattin dış müdahalenin gerekli olduğunda uygulanabileceği ve devletin yararına olacağını düşüncesindedir. (Kaan, 2019: 10).

“Biz memleketimizde bir ihtilal yapmak amacıyla toplanıyoruz. Fakat, içeride ihtilal çıkarmayı başardığımız takdirde bu hareketin iyi şekilde sonuçlanacağı kesin değildir. Kargaşalık sırasında herhangi yabancı bir hükümetin kendi çıkarı adına, işlerimize müdahale etmesi muhtemeldir. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için çıkarı çıkarımıza uygun bir hükümetle daha önceden anlaşmış olmalıyız. Yani içeride bir hareket oluşturduğumuz zaman

bundan yararlanmak emeline düşecek hükümetlerin müdahalesini bertaraf edecek hür ve demokrat hükümetlerle şimdiden uyuşmalıyız ve bundan sonra ihtilal harekâtına geçmeliyiz.” (Kuran, 2000: 191).

Tunalı Hilmi Bey müdahaleci grup içerisinde yer alır hutbelerinde bu bağlamda söylemler olduğu görülmektedir. Jön Türkler I. Kongreden sonra yaşanan başarısızlık ve ayrılıklara son vermek amacıyla ikinci Kongreyi düzenleme kararı alacaklardır. 27-29 Aralık 1907 ‘de Cenevre’de bulunan Ermeni Taşnaksütyan Cemiyeti hem Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’ne hem de İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne bir toplantı talebinde bulunması üzerine toplanabilmiştir. Kongrenin gündemini oluşturmak için bir heyet kurulacaktır. Heyette, Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti’nden Doktor Nihad Reşad ve Fazlı Beyler İttihat ve Terakki Cemiyeti’nden de Doktor Bahaattin Şakir ve Hüsrev Sami Beyler ile Ermenilerde Malumyan Efendi katılmışlardır (Kuran, 2000: 288). Kongre başkanlığına Prens Sebahattin getirilmiştir, kongreden önce İttihat ve Terakki Cemiyetinin ikici defa başarısız bir kongre olmaması için bazı talepleri olduğunu belirtmektedir. Bunlar; Osmanlı vesayet usulü (en yaşlı hanedan üyesinin padişah olması) değiştirilmemesi, örgütlü cemiyetlerin kongreye katılması, yabancı devletlerin müdahalesinin kabul edilmemesi, yine yabancı devletlerin eylem alanlarının sınırlandırılması ve müdahaleye sebep olacak eylemlerden kaçınılmasıdır (Kaan, 2019: 12-13).

Tunalı Hilmi Bey 11. Hutbede I. Jön Türk kongresinin nasıl ve neden gerekliliği üzerinde durur. Kimlerin bunu bir görev olarak görmesi gerektiği uzak yakın katılımcıların iştiraklerine değinir. Hutbe kongreye yönelik yazıldığı kanaati oluşturmaktadır. Madrid Sefâret-i Seniyyesi Başkâtibi Tunalı Hilmi Bey olarak imzasını belirtir ve tarih olarak Hicri 1318 yazmıştır. Türkiyelilik Osmanlılıktır, Osmanlılık Türkiyeliliktir başlığını atarak Osmanlılık ve Türkiyelilik kavramlarını açıklar.

“Ben, bir Osmanlıyım. Zîrâ Türkiyeliyim!

Her Türkiyeli Osmanlıdır.

Bundan bahsedelim: “Ben Türkiyeli” ile “siz Türkiyeliler” arasında ne arsa onun üzerine konuşalım. Bu da: “Türkiyelilik” yani: “Osmanlılık”dır. Bu,ey Türkiyeliler beni sizden hiçbirinizden ayıramaz. Belki size birleşdirmir

sizinle“bir” eder. Nasıl bir miyiz? Kendime dediğim gibi size de “Osmanlılar” diyebiliyor muyum?’’[11.Hutbe, 1318: 10].

“Birleşdirir. Bizi birbirimizle “bir” eder bir “Osmanlılık”, bir “Osmanlılık Bağı” görebiliyor musunuz? Şu dakıkada hiçbirimiz “Türkiyeli değilim” diyemez. Öyle ise “Osmanlı değilim” de diyemez. Kezâ: Hiçbirimizin hiçbir “Türkiyeli”ye “Türkiyeli değilsin” demeye dili varamayacağı gibi “Osmanlı değilsin” demeye de asla haddi olamaz! İşte hiç olmazsa şunu düşünerek candan gönülen kardaşça Osmanlıca birkaç laf etmek birbirimizi anlayub dinleyebilmek üzere muvakkaten olsun hepimiz birden bir “Osmanlılık” takınabiliyor muyuz?’’(11.Hutbe, 1318: 11).

Tunalı Hilmi Bey birleşmek ve Bir araya gelinecek bir kongre düzenlenmesini gerekli görmektedir. ‘ ‘Bir olamazsak bile acabâ maksadca, arzuca olsun bir olamaz mıyız? Hele bir uğraşalım, deneyelim. Bir şey gâ’ib edecek değiliz a. Belki de kazanacağız. En azdan birbirimizi ta göbekden tanıyacağız ki: Bu da bir kârdır. Bu da şöylece dört koldan olabilir:

Maksadlarımızı birleştirmeye uğraşmak. Bir! Bir olacak maksadlarımıza vermek istediğimiz şekilleri birleştirmeye uğraşmak. İki!

Bir olacak şekli maksadımıza vermek çârelerini birleştirmeye uğraşmak. Üç!

Bir olacak çârelerin bulundukları yolları birleştirmeye uğraşmak, dört!

Burada hepimizce yâhûd bugün ayrı gayrı görünen birçoklarımızca: Dördüncü olamazsa bile üçüncü üçüncü de olamazsa ikinci, hele birinci mutlakâ olacaktır. Birinci oldu mu, bunlarca da iş yeni başdan (11. Hutbe, 1318: 14).

Dördüncüye kadar uzatılacak. İhtimâldir: Dört nokta üzerinde birleşemeyecekler. Birbirinden ayrılacaklar. Fakat herhâlde bütün o dört nokta üzerinde birleşenler bulunacak. Belki de birçok Osmanlılar onlara katılacaktır. O katılanların da fikirleri istekleri az çok kabûl edilmiş olacaktır. Herhâlde bugünkü yarım ittihâdlardan daha sağlam daha kuvvetli daha etrâflı bir ittihâd husûl bulacaktır. Bu da: Uzakdan uzağa mektûblaşma ile açıktan açığa gazetelerle kalem ile birkaçımızın bir araya

gelmesiyle hattâ her takımın ayrı ayrı yâhûd ikişer üçer buluşarak anlaşub dinleşmesiyle olamaz. Ve illâ: Hep yüz yüze gelinmeli toplanılmalı. Bir meclis bir kongre yapılmalıdır!

Tunalı Hilmi Bey kongreye Osmanlı tebaasından herkesin temsiliyetini istemektedir. Komiteler, cemiyetler, her köy ve şehirden, erdin ve cinsten delegeler gelmelidir. Ayıca memurların katılmasını beklemektedir.

Bu kongre yapılsın ki: Bütün Osmanlılar için olsun bütün Osmanlılara açık bulundurulsun ta ki: Her Osmanlı gele, her Osmanlının fikri biline, her Osmanlının fikrine göre bir fikir edinile. Bu fikre göre de hareket edile. Bu fikre (11. Hutbe, 1318: 15).

Hele komiteler, cem'iyetler bir kaçır vekîl göndermek yoluyla – fakat zâhiren komite, cem'iyet nâmına olmamak şartıyla- gelmeyi vazîfe bilmelidirler.

Mâdem ki nefisler halkın selâmetine çalışmakla muvazzaf biliniyor, mâdem ki şu kongre halkın selâmeti içündür buna iştirâk de vazîfedir. Bu vazîfenin îfâsı ba'zı hemşehrilerimizce de komiteler, cem'iyetlerce olduğu kadar farz bilinmelidir. Yani: (11. Hutbe, 1318: 16).

Türkiye'nin her köyüne köşesine her şehrine, vilâyetine göre ileri gelen, yâhûd iş bilir sayılanlar kongreye gelmeye diğer Türkiyelilerden diğer Osmanlılardan ziyâde uğraşmalıdır.

Her dinden, her cins Osmanlıdan, lâkin Türkiye'nin yalnız bir yâhûd birkaç noktasından gelmişlerin bulunması elvermez, Türkiye'nin ortasından, kıyısından, köşesinden, bucağından da her yakasından da gelinmelidir''(11. Hutbe, 1318: 14-17).

''Kongreye geçüb büyük me'mûrlardan gelmişler bulunmalıdır...''

Ne diyorsunuz, arkadaşlar. Ey me'mûrlar!

Şu bîtarafılık temelini atan şarta göre hiçbirimiz için: Bir me'mûr ahâlî işine ahâlî içine karışamaz te'viline sapmak mecâli kalmıyor. Hattâ biz bunu bu mecâlsizliği hissederek şu işe teşebbüs mecbûriyetini de hissetdik.

Bu mecbûriyet sâ'ikasıyla ki: Yine bu mecbûriyete (11. Hutbe, 1318: 18).

Tunalı Hilmi Bey kongreye memurların katılmasını istemekte ve padişahın da davet edileceğini belirtmektedir. Bir saltanat kürsüsünün kongrede yer alacağını padişahın

“...Zât-ı şâhâne ahâlî ile hükûmetin –cedd-i fâzılı, vâsıtası, vekîli- bir oluşunun timsâlidir...”olduğunu belirtecektir.

“ Mes’elenin esâsı: kongreye me’mûrların gelmeye ‘âdetâ mecbûr olduklarını göstermekdir. Buna da hükûmetimiz candan gönülden müsâ‘ade edecektir. ‘Aksi takdîrde: Ahâlîye bir dedikodu sermâyesi daha vermiş hattâ bir me’mûrları bile incitmiş gücendirmiş olur. Hülâsa bunca hukûk-ı devlet, bunca hukûk-ı me’mûrîn izhâra, muhâfazaya, müdâfa‘aya muhtâc iken şu kongre mes’elesinde ne hükûmetimizce müsâ‘adesiz, ne de (11. Hutbe, 1318: 21).

Kongreye zât-ı şâhâne teşrîf buyuracaktır. Hattâ kongrede zât-ı şâhânenin fazlaca müstesnâ olarak hükümdârlıkları sıfatları tanınacaktır. Çünkü: Zât-ı şâhâne ahâlî ile hükûmetin –cedd-i fâzılı, vâsıtası, vekîli- bir oluşunun timsâlidir. Bâhusûs kongrece ahâlî nâmına hükûmete, hükûmet nâmına ahâlîye karârlar, talebler tebliği lâzım geleceği ihtimâli muhakkaktır. Bu bâbda vâsıta ancak zât-ı şâhâne olabilir. Binaenaleyh:

Kongrede bir saltanat kürsisi bulundurulacaktır. (11. Hutbe, 1318: 21-22).

Kongrenin yapılmasının bir milad olarak gören Tunalı Hilmi Bey kongrenin ilk meclis olacağını belirtmektedir

Mes’ele ‘âdetâ resmîleşecektir:

A‘zâsı ahâlîsin ihtihâbı hükûmetin nasbı ile olamayacağı için “gayr-i resmî” fakat ahâlî ile hükûmet, hükûmet ve ahâlî ile cem‘iyetler, birbirine karşı da cem‘iyetler yani bütün Türkiyeliler arasında yapılacağı için “resmî” sayılacak bir “meclis” bugün kurulmalıdır. Yarın görülmesi kurulması istenen meclisin “Osmanlılar Meclisi”nin temeli, numûnesi işte budur: Kongredir! (11. Hutbe, 1318: 23).

Kongre yeri ve katılacakların durumu, yine dipnot olarak kongrenin dilinin Türkçe olacağını ve bütün Türkiye’ye her kesimden davet olduğunu belirtir.

” Kongre açılışından kapanışına kadar¹ ‘âdetâ bir “mütâreke” hâli hüküm sürecektir ne hükûmete ne de iki Türkiyeli tarafından birbirine eğri gözle bakılmayacaktır.

Pekâlâ kongre nerede yapılacaktır?

Bize kalırsa: Bîtaraf olmağla berâber dışarıda da hemşehrilerimiz bulunduğu için – meselâ: İtalya’nın “Birendizi” (11. Hutbe, 1318: 24).

Şehri gibi –Türkiye Avrupa şimalî Afrika ortasına düşer bir yerde yapılmalıdır.² Vâkı‘a Amerika’da “geçinir” birçok hemşehrilerimiz var. Ne çâre ki: Onlar için de yolu kısa düşecek bir yer bulamamaktayız. Yol uzaklığını ancak bu derece azaltabiliyoruz. Herhâlde buna bakılmayub gelmeye çalışılmalıdır. Gelen gelmeyen tarafından da “maksad ve şeklini, çâreleri bulundukları yollar” gösterilmek üzere: Kongreye bir lâyiha gönderilmelidir.³ (11. Hutbe, 1318: 24-25).

Tunalı Hilmi Bey dönemin koşullarında kongrede bütün Osmanlı tebaasının katılımını beklemektedir, çağrı herkesedir. Tunalı Hilmi Bey Cumhuriyet öncesi Osmanlılık fikri doğrultusunda söylemlerini belirtmiştir.

“...A‘zâlar” arasında her cins her dinden “Osmanlı” bulunmak lâzımdır. Binaenaleyh: “Yeni Osmanlı Fırkası” bugün olduğu maa‘t-teessüf ismi bile bozulduğu⁴ vechile hakikat-i hâlde “Yeni Türk” genç Türk fırkası olup kalmakdan kurtarılmalıdır. “Yeni Osmanlı”nın bozulmuş yâhûd çürük atılmış temeli değiştirilmeli yenileştirilmelidir: buna yeniden bir temel atılmalıdır. Bu elzem!..” (11. Hutbe, 1318: 29).

“...Hakîkî” bir yeni Osmanlı fırkası her cins her sınıf Osmanlı ile olur. Bu da bütün Türkiyelilere açık⁵ bir kongre yapılmakla olabilir. Kongrede, me‘mûrdan ahâliden yeni Osmanlı’dan her cins, her dinden, her yakadan birçok Osmanlı’nın gelmesiyle etrâflı netîceler verebilir. Binaenaleyh bir

daha söylüyoruz: Kendisinin ahâlîsinin menfa'atini, devletin selâmetini isteyen her Osmanlı, her Türkiyeli kongreye gelmeye uğraşmalıdır!'' (11. Hutbe, 1318: 29).

Kongreye gelmeye imkânı olamayanlar için maddi imkânlar oluşturulması ve gelmelerinin sağlanması da istenmektedir.

'' Birbirimize haber verelim: Hayrımız için bir kongre bir ictimâ'bir cem'iyet, bir meclis yapılacak diyelim: Eli değenler bir araya toplanacak, bunu herkese her köşeye duyuralım, yazalım, yayalım, ortalığa bildirelim. Mümkün değilse imkânını bulalım: Akın akın geelim, toplanalım: Gelebilecekleri tergîb, teşvîk edelim. Gelemeyecek olanlardan gelmesi lâzım gelenlerin ihtiyâcları ne ise giderelim, hemân gönderilmeleri çâresine bakalım: Paramız servetimiz elveriyorsa bu hayrı birini şu kongreye göndermek hayrını tek başımıza yapalım, tek başımıza yapamayacak isek i'âneeler toplayalım⁶ (11. Hutbe, 1318: 33).

I'âneeler toplayalım da kongreye gelmesi lâzım gelenlere verelim.''[11.Hutbe, 1318: 33].

Tunalı Hilmi Bey toplumun her kesimini harekete geçirerek İttihat ve Terakki'nin yanında olmalarını istemekle beraber halk nazarında da her alandan meşruiyet sahasını genişletmek istemektedir. 2. Hutbe de ulemaya seslenerek halk nazarındaki ulemanın etkisinden faydalanmak ve siyasetlerine meşruiyet alanı bulma hedefi görülmektedir. Bu bağlamda hutbede her sayfaya denk gelen ayet ve hadisler kullanılmış, ulemadan ayet ve hadislerle bağlantı kurularak destek istenmiştir. Ayrıca ulemanın halk üzerindeki öncü rolleri ve geçmişten gelen halka yönelik eğitim faaliyetlerinden dolayı geniş bir tabanda kabul görmeleri, İttihat ve Terakkinin ulemayı halkı harekete geçirecek grup olarak görmelerinin sebebidir. 2. Hutbede Tunalı Hilmi Bey ulemanın halkı harekete geçirmesini beklemektedir.

Modernleşme süreçlerinde matbaa basın neşriyatlarındaki kolaylaşma ve çeşitlilik iktidarın ve muhalefetin siyasetlerinin propagandasında faydalanmalarını sağladı. Kara (1999: 1-5);

” Siyasi metinler kitap, propaganda risâlesi, broşür, hatta tek sayfalık beyanname ve el ilanları hutbe, vaaz, mevize, mevâz, davet, irşad gibi başlıklar altında basılmış ve camiler, tekkeler başta olmak üzere her tarafa dağıtılmıştır. Böyle bir tercihin, sırf bir adlandırma kalıbının dinî ve sosyal çağrışım avantajlarından istifade etmekle sınırlı olmadığını da bilmek gerekiyor, çünkü bu metinler, zikredilen âyet ve hadis sayısı, dili ve üslubu itibarıyla de vaaz ve hutbeyi andıracak tarzda yazılmış, düzenlenmiştir. Basın-yayın organları ve araçları bir tür vaaz kürsüsüne ve minbere dönüşmüş gibidir.”

Ulemanın halkın içerisinde yaygın bir şekilde teşkilatlanmış olmaları, halka olan yakınlıkları, halkın güveni ve fikirlerin halk nazında meşruiyet görmesi gibi nedenlerle halka ulaşma kanallarının dönem itibarıyla hutbede kullanılmıştır. Tunalı Hilmi Bey ulemayı topluma karşı sorumlu tutmakta üzerine düşen görevi almasını beklemektedir.

“Sultan kimlere tesmiye olunur, bu tesmiyenin mebniyyun aleyhi nedir, bilmiyor musunuz? Biliyorsanız niçün bildiklerinizi herkese bildirmiyorsunuz? Vâkıa, padişahımız halîmdir, mütevazıdır; o vechile ki yılandan hiç farkı yokdur! Zelîlâne yerlerde sürünmek hilkat-i redîesi muktezıyâtındandır; hele azıcık dokunulmasın, insana bir sarılır, çatır çatır kemiklerini kırar, kanını emer, kaldırır atar! Ve hele milletin en can alacak noktasına zehrini dökmek için ötede bir ecnebinin önüne pâ-bûs-ı temelluk olmak kendisince hiç de işden değildir”! (2. Hutbe, 1314: 17 aktaran Kara, 1999: 101-102)

“Halbuki siz ey mücahidler! Şu küstahın hiçbir müteşerri’a danışmaksızın kapattığı o Meclis-i Şûra’nın iade-i küşadı talebinde ısrar edeydiniz, ne mesuliyet altında kalırdınız ne de bu musibetler zuhur ederdi. Fakat düşünülemedi! siz ulemamız için mukabele-i reddiyede bulunmak var iken ya seyyiât, hasenât şeklinde gösterilircesine lüzumlu lüzumsuz yerlerde de‘avât-ı padişahî vird-i zebân edildi yahut dini bir şâkinin hudud-ı keyfiyesi dahiline almak demek olan **program** dahilinde vaaz etmek gibi düşüncesizliklerle **huzur mukarrirliği** ve **muhataplar** sırasına geçmek kavgası edildi.”..(2.Hutbe, 1314: 29 aktaran Kara, 1999: 112).

“Halk ‘ulemamız var ya’ diyerek ümide kapılıyor ve muhalefete katılmıyor” (s. 22). “Hep acz hep meskenet. Çünkü alet-i müdafaamız yok. Çünkü bir milletin eli ve muharrik-hissiyâtı yani hakiki vasıta-ı tahaffuziyyesi ulemadır” (2.Hutbe, 1314: 26).

‘Ey kâbil-i hitâb olan Osmanlı zâbitleri! Bu canavarları doğrayacak zamândır! Arş! İsti‘fâ! Bu, bir! Fakat buna biz kanâ‘at etmeyeceğiz gibi, siz de tenezzül etmeyerek bulunduğunuz mevki‘lerin size verdiği iktidâr ile mütenâsib “türlü türlü” işler görmeye başlayınız! Bu iktidâr, mesleğiniz i‘tibâriyle, ölüme kadar dayanınız! İşte bu nokta-i nazardan size de göğsümüzü gere gere söyleyeceğimiz söz, “evet ölünüz”den ‘ibâretidir!’ (4. Hutbe,1314:8). ‘...Öyle ise buyurunuz, arş! Bölüklerinizin, taburlarınızın hattâ alaylarınızın, ordularınızın başına geçiniz. Hükûmet konaklarını, o Yıldız’ı kuşatınız...’ (4. Hutbe, 1314: 9)

1. Türkçülük Düşüncesi

Osmanlı modernleşmesinde muhalefet oluşumunu Yeni Osmanlılardan sonra 1889’dan itibaren meşrutiyet taraftarı “İttihat ve Terakki Cemiyeti’ni kuran Jön Türkler devam ettirmiştir. Jön Türkler anayasal sistem ve parlamenter düzeninin kurulmasıyla imparatorluğun dağılma sürecine ve toprak kayıplarına çözüm olacağına inanmaktadırlar. Sultan Abdülhamit’in meclisi işlevsiz hale getirip anayasayı uygulanamaz kılması farklı görüş ve tabandaki kişileri Abdulhamit muhalifliğinde birleştirmiştir. 1905 sonrası Jön Türklerin örgütlü faaliyetleri ve oluşan muhalefet 1908 ‘de II. Meşrutiyet’in ilanını sağlayacaktır. İttihat ve Terakki bu süreçte siyasi parti olarak meclise girecektir (Zürcher, 2005: 141-142).

Osmanlı siyasi yapılanmasında on dokuzuncu yüzyıldan önce siyasi ve toplumsal hiyerarşi yapısında Müslüman Türk’ün millet-i hâkime olarak ayrıcalıkları vardır. Islahat Fermanı ile müslim gayrı müslim tebaa Osmanlı padişahının halkı olarak tanımlanmış ve padişahın şahsı etrafında bir Osmanlı kimliği oluşturulmak istenmiştir. Osmanlı Devleti’nin bu dönemde devletin bütünlüğünü sağlamak ve

unsurundaki milliyetçilik akımlarını durdurmaya yönelik kapsayıcı politikalar üretmek amacıyla Osmanlılık üs kimliği inşa etmek istemiştir. (Aydoğdu, 2020: 22). Bu bağlamda Tanzimat bürokratlarını başlattığı *Osmanlı Kimliği* oluşturma politikaları II. Meşrutiyet sonrasında İttihat ve Terakki Fırkası (1908) iktidarında da devam edilmiştir. Fırka; “vatanın bütünlüğü”, “Osmanlılık” kavramlarını cemiyetin resmî ideolojisi haline gelerek, siyasal programında devletin bütünlüğünü korumak amacıyla eşitlikçi ve ayrılıkçı hareketleri engellemek istemişlerdir. İttihat Terakki Cemiyeti iktidara geldikten sonra toplumsal tabanını genişletmek amacıyla Anadolu’da da örgütlenmiş bu örgütlenme siyasi gelişmelerde Cemiyete hızlı hareket imkânı sağlamıştır (Aydoğdu, 2021: 3).

Osmanlı modernleşmesi sürecinde Türk aydınları Batıcılar ve Gelenekçiler olarak ayrılırken bu oluşum içerisinde çeşitli gruplar çıkarak üç akımın oluşmasına zemin oluşturmuştur. Batıcılık, İslamcılık ve Türkçülük akımları içerisinde Türkçülük İmparatorluğun dağılma koşulları ve yeni ulus devlet yapılanmasında öne çıkan akım olmuştur. Georgeon (2006: 25) bu bağlamda Jön Türklerin Türkçülüğü temel alan ulusalcı anlayışta olduğunu belirtmektedir. Türkçülük yeni kurulan devletin ulusunu inşa eden kaynak olacaktır.

Türkçülük akımının Osmanlı aydınında güçlenmesinde Kırım-Kafkas havzasından gelen Kafkas, Kırım, Tatar kökenli aydınlar ve Balkan Savaşı etkili olmuştur. Dış etkenler Osmanlı aydınlarında Türkçülük fikrinin benimsemesini hızlandırmıştır. İsmail Gaspıralı, Hüseyinzade Ali başta kimliklerini koruma ve modernleşmenin etkisiyle Osmanlı aydınından önce fikri arayışlara girmiş ve Osmanlı aydını bu yönde etkilemişlerdir. Ahmet Mithat, Mehmet Emin, Ahmet Hikmet, Yusuf Akçura 1908’de Türk Derneği’ni kurarak Türk Yurdu dergisini çıkarmaya başlamışlardır. 1914’te Türk Ocakları kurulacaktır. Türkçülük fikrinin sistemleşmesinde önemli katkıları olan Hüseyinzade Ali ve Ziya Gökalp Osmanlıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikirlerinden bir uzlaşma oluşturma arayışına girmişlerdir. Türk Ocaklarında İttihat ve Terakkinin etkisi bu iki isim üzerinden olacaktır (Kemaleddin – Göksüçukur, 2019: 19-21). Yusuf Akçura Üç Tarz-ı Siyaset eserinde Türkçülüğü zorunlu bir tercih olarak görür ve akımları uzlaştırma çabasına girmektedir. (Ülken, 1966: 163-165). Akçura bu eserle Türkçülük akımını ve diğer akımlar Osmanlıcılık ve

İslamcılık akımlarını tespit etme yoluna gitmiştir. Türkçülüğün gidilmesi gereken zorunlu yol olarak gören ilk isimlerden olmuştur.

Ziya Gökalp'in Türkçülüğü uzlaşmacı bir yol izleyerek Müslümanların kendi medeniyetlerini kaybetmeden Batı medeniyetinin getirdiklerini birlikte harmanlamak istemektedir. Türk milletini dil, din, ahlak yönünden yükseltmek ve Türk toplumuna bu yüksek niteliklerle inşa etmek (Türkdoğan, 1996: 145-146). Hars ve medeniyet kavramlarını ayırarak harsın milli, medeniyetin uluslararası kültür ve birikimleri oluşturduğunu belirtir. Milletler medeniyetlerini değiştirirken harslarını değiştiremeyeceklerini savunarak doğu ve batı, önceki ve sonraki arasında bir uzlaşma çözüm üretmek istemektedir (Ülken, 1998: 312). Gökalp'te Akçura gibi çağın ulus devletler çağı olacağı ulusçuluğun devlet yapılanmalarını etkileyeceğini ve yeni ulus devletlerde ulus vatandaşı inşa etmenin gerekliliğini görmüştür. Ulus devleti oluşturan katmanlar zümrelerden oluşmaktadır. Sosyal zümreler, ailevi zümreler, siyasi zümreler ve mesleki zümrelerden oluşmaktadır. Siyasi zümreler devlet yapılanmasını temsil ettiği ve tek başına varlığını sürdürebildiği için en önemli zümredir. (Türkdoğan, 1988:28 -29).

Jön Türkler devleti bir arada tutma amacı pratiğinde Osmanlıcılık akımı etkisinde olmuşlardır. Ancak yaşanan koşullar milliyetçilik akımını güçlendirmiştir. Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerinde bir uzlaşma aradığı görülmektedir. Osmanlılığı Türkleşmek olarak yani Osmanlı imparatorluğu içerisindeki diğer milli unsurların kimliklerini kaybetmek olmadığı görüşündedir. Ancak bazı hutbelerinde Türklerin ana unsur olduğuna dair söylemleri vardır. Tunalı Hilmi Bey Cumhuriyet sonrası Türkçülük söylemlerini daha net dile getirecektir.

“Öz Osmanlılar Türklerdir. Bir Türkün yazdığını her Osmanlı okumalıdır.

Türkçe Osmanlı demektir. Ne faide, her Osmanlı bunu anlamaz. Anlamazsa, anlattırılmaz mı?

Uğşaacağım, bu hutbeyi Arnavutçaya, Ermeniceye, Ulahçaya, Bulgarçaya, Rumçaya, Arapçaya, Acemceye, Sırpçaya, Kürtçeye, Yahudiceye tercüme ettirmeye çalışacağım.” (10. Hutbe, 1316: 2).

“Türkleşmek” demek olmayan “Osmanlılaşma”nın ez-cümle “Ruslaşmak”dan aslı muhâfaza etmekle etmemek beynindeki nisbet kadar farklı olduğunu i’tirâf edelim, o mahkûmiyeti cana minnet bilelim, ayrı, gayrı bir Ermenistan tasavvurundan vazgeçelim (3. Hutbe, 1314: 26).

Osmanlı geçmişten getirdiği devlet tecrübe ile unsurunda yer alan milletlerin kimliklerini korumuş cemaatlerine özgürlükler tanımıştır. Son döneminde yaşana ayrılıkçı hareketler dış kaynaklı olmakla beraber Sultan Abdülhamit’in siyaseti ve Kanun-i Esasinin yürürlüğe girmemesi gibi nedenlerden kaynaklandığı görüşündedir. Eşitlik, adalet, özgürlük koşulları oluşturulduğunda birlik ittihadın sağlanacağı inancındadır. Hâkimiyetin adil bir yönetimi olduğunu, Osmanlı ile olan ittihadı bozulmamasını bu ittihat olduğunda birçok sorunun kalmayacağını savunmaktadır.

Şark mes’elesi! Bu iki kelimeyi birleştirsek: İttihâdsızlık olur! Bu da ittihâda tahavvül edince “Şark mes’elesi” kapanır! Bu hâlde ittihâdsızlığı intâc eden esbâbı araştıralım: Hükûmet-i Osmâniye’nin ‘âdilâne meslek-i siyâsîsi! (3. Hutbe, 1314: 26).

Osmanlı Devleti Mithat Paşa’nın da gayretleriyle Kanun-i Esasiyi ilan edilmesi azınlıkların haklarını güvence altına almıştır. Osmanlı devlet tecrübesinin bağlı olduğu hukuk kaynağı İslam dinidir. Kardeşlik ve hürriyeti benimseyen bir din ve kişisel hakları korunan düzenler inşa etmiştir. Osmanlı unsurundaki cemaatler bu özgürlük ortamında yüzyıllardır birlikte yaşamışlardır. Son dönemde çıkan ayrılıkçı hareketlerin çözümü için kanunlarında yeniden düzenlemeler çıkararak azınlık cemaatlerinin kaygılarını ve ayrılıkçı hareketlerinin önüne geçmek istemektedir.

İslâmiyet, müsâvât ve hürriyet üzerine mü’essesdir, hükûmet-i Osmâniye’nin esâsı dahi bu asla muvâfık olub bundan dahi kâffe-i teb’a-i Osmâniye’nin huzûr-ı kânûnda müsâvâtı hâsıldır.) İşte bu esâsa mebnîdir ki memâlik-i Osmâniye’de her din, her vakit ta’arruzdan masûn kalarak, ashâbı gerek icrâ-yı âyînleri için ve gerek cemâ’at-i müşterekeleri menâfi’ini istediklerine göre idâre eylemeleri için hürriyet-i kâmileye mâlik olmuşlardır (3. Hutbe, 1314: 27).

Tunalı Hilmi Bey Osmanlılık fikrinin bütün tebaa tarafından benimsenmesini kendi aidiyetlerini kalplerinde taşımlarını niye birleşmelerini Kuran-ı Kerimden ayetler ve

peygamberden hadislerle destekleyerek açıklamaktadır. Esas sorunun Kanun-i Esasi'nin yeniden ilan edilmesi ve Sultan Abdülhamit'in istibdat yönetimi olduğunu belirtir.

Osmanlılık, bir libâsdir ki setrettiği vücûd-ı millîyi sıkmaz, bi'l-'akis ruhlandırır, besler, büyütür, canlandırır, Türklüğü, Araplığı, Kürtlüğü, Ermeniliği kalbimizde saklayalım ki tecâvûze, bundan dolayı da münâza'a ve ittifâksızlığın zuhûruna meydan vermiş olmayalım! Hele Yahudiliği havrâda, Hristiyanlığı kilisede, Müslümanlığı da câmi'de bırakmışız gibi olmalıyız, Osmanlı olalım, Osmanlılık için çalışalım, düşünelim: Âhir zamân peygamberinin (s) huzûruna çıkan bir a'râbînin (birisi bir kavmi seviyor ama onunla berâber bulunamıyor) su'âline verilen (insan sevdiği ile berâberdir) cevâb-ı ma'nîdârını hâtırlayalım, bu kadarı kâfi görmeyelim, "Arayan belâsını da bulur Mevlâsını da sözüne tatbîk-i hareket edelim, bâhusus her vakit söylüyoruz: "Âşîka Bağdad yakındır" bâ-husus (Yedullâhu me'a'l-cemâ'at); ve bâ-husûs "el ele verilince dağlar yerinden kaldırılır, ve bâ-husûs, bu kadar zamândır Abdülhamid zâliminden merhamet bekledik, adâlet umduk, ... gelir dedik, hepsi boşa gitti, öldük bitdik, hâlâ zulüm bitmedi(3. Hutbe, 1314: 29).

23 Aralık 1876'da toplanan bu konferansına Prusya, İngiltere, Rusya, Fransa ve Osmanlı Devleti katılmıştır. Tersane Konferansı'nın toplanmasına sebep olan olaylar aynı zamanda Kanun-i Esasi'nin oluşumunu ve ilanını etkilemiş süreci hızlandırmıştır. Meşrutiyet ilan edilmiştir. 1876 yılında Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı'ya savaş ilan etmeleri ve neticesinde Osmanlı ordusunun yenilgisi Çarlık Rusya'nın müdahalesine yol açarak Bab-ı Ali'yi mütareke yapmaya zorlamasına sebep olmuştur. Osmanlı Devleti'nin zayıflaması ve Balkanlardaki büyük toprak kayıpları Rusya'nın Panisvalist politikalarının uygulama faaliyetleri Batılı devletlerin talebiyle İstanbul 'da bir konferans toplanmasını sağladı. Konferansta Osmanlının ıslahat hareketleri ve Balkan sorunlarının görüşülmesi amaçlanmıştır. Mithat Paşa 1876 Kanun-i Esas-i'nin böyle bir süreçte ilan edilmesinin devlet yararına olacağını padişaha ve kamuoyunu ikna etmiştir (Özgüldür, 1994: 34). Mithat Paşanın sonraki siyasi süreçlerde sürgünleri ve idamı ittihatçılar arasında muhalefetin Sultan Abdülhamit muhalifliğini etkileyen faktörlerden olmuştur.

Kanun-i Esasi ile temsili bir yönetime geçilmiştir. Kanunun ilanından önce yürürlüğe giren Talimat-ı Muvakkate gereğince 1877 de genel seçimler yapılır ve neticesinde Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan olmak üzere çift meclisli bir sistem oluşur. Meclis-i Mebusana 130 milletvekili seçilir. Vekillerde 80 üye Müslüman, 50 üye gayr-i müslim olup halk tarafından seçilmiştir. Meclis-i Ayan padişah tarafından 26 üyenin seçilmesiyle oluşmuş, seçilenler basın yoluyla yayınlanmıştır. Meclisi Mebusan 1877-1878 yılları arasında altı ay kadar görev yapmış, toplamda iki farklı seçim dönemlerinde 80 kez toplanabilmiştir. Meclisin çalışmalarına 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı (93 Harbi) bahane edilerek Sultan Abdülhamit tarafından 30 yıl sürecek bir ara verecektir. Sultan Abdülhamit meclisi geçici olarak tatil ettiğini belirtmiş ancak Osmanlı Devleti'nin son yılına kadar açılmamıştır. Meclis-i Mebusan üyeleri memleketlerine gönderilir ve hayatlarının sonuna kadar maaşlarını alırlar ve yine Meclis-i Mebusan hukuki varlığını yayınlanan Salname'lerde korumuştur (Tunaya, 1962: 27-33). 30 yıllık sürecek meclisin tatil edilmesi Jön Türklerin meşruti temsili yönetim söylemlerinde meclisin yeniden açılması için hep gündemde olacaktır. Bu bağlamda Sultan Abdülhamit muhalifliği sürecektir. Tunalı Hilmi Bey hem Mithat Paşa'ya olan muhabbeti hem de savunduğu ideallerden dolayı meclisin açılmamasını Sultan Abdülhamit yönetimine bağlayacak hutbelerinde ağır ithamlarda bulunacaktır. Asker, subay ve halkı kalkışmaya (kıyam) teşvik edecektir.

Meclisin açılması ve Kanuni Esasinin yeniden yürürlüğe girmesi için bütün unsurları birliğin yanında harekete geçmeye Tunalı Hilmi Bey çağırmaktadır. Bunu adeta bir kalkışma olarak yapılacakları şevkli bir üslup kullanarak belirtir. Hepimizin düşmanı birdir diyerek Sultan Abdülhamit'tir diyecektir.''...*Meclis-i Meb'ûsân kapularını açmak için bunu silâh-ı ittihâd ile kaldırmamız farzdır, başka çâre yokdur, varsa da yoksa da ittihâd...*''diyecektir. Sultan Abdülhamit'e karşı ittihatla birleşmeye tüm Osmanlı tebaasını çağırır,

'',... ittihâd etmeliyiz ki canlanalım, ta ki bizi bu hâle koyan, bıçakla, sopa ile, tüfenkle, dinamitle bizi birbirimizden ayıran, birbirimize girişdiren münâfıkın, o Abdülhamid canavarının da kellesi vücûdundan ayrılınsın, avenesi de havada sallandırılınsın, zîrâ: (intikâm intikâm) feryâdları yeri göğü tutdu, dağları taşları inletiyor! Cesâret, ileri! Osmanlılar, şu tarafa doğru, Yıldız'a, Bâbîâli'ye haber verelim, hükûmet konaklarına hücûm

edelim! İleri! O vechile ki: dün boğazlarımıza saldırdığımız elleri şu dakıkada yakındaki ellere uzatalım, o vechile ki, kucaklaşalım. Yekvücûd olalım, o vechile ki: bizi Kürtler, Osmanlıların ‘azamet-i sâbıkası hâlâ bâkî imiş gibi tek bir Osmanlı şeklinde tecessüm etmiş zannetsin, o vechile ki alacağımız heybet-i pelengâneyi gören ve atacağımız nara-i şîrâneği işiden zaleme-i hâ’îfenin ödleri patlasın, kanları dökülerek şu mübârek vatan üzerinde bir vakit leke gibi kalmasın, bu da me’mûldür...’ (3. Hutbe, 1314: 31).

‘...hepimizin düşmanı birdir, o da işte o meclisde bundan böyle kâffe-i teb’amız vatanın evlâdı olarak.. hânedân-ı saltanatımızın ‘unvânı bulunan nâm ile (yani Osmanlı) yâd olunacaklardır deyüp de, herkesin Osmanlı olmasıçün Meclis-i Meb’ûsân’ın lüzûmu olduğunu bildiği hâlde encâmın nereye varacağını düşünmeksizin onu mu’attal eden: Abdülhamid’dir. Fakat yalnız değildir, müttehidleri vardır, evet böyle bir ittihâd vardır. Bu bir mâni’adır ki Meclis-i Meb’ûsân kapularını açmak için bunu silâh-ı ittihâd ile kaldırmamız farzdır, başka çâre yokdur, varsa da yoksa da ittihâd, Osmanlılar, ittihâd, el birliği, ittifâk! İşte bizim, rûhumuz budur, buna emîn olalım, nifâk şikâk ölümdür! İttihâd ve ittifâk hayâtdır, ittihâd etmeliyiz ki canlanalım, ta ki bizi bu hâle koyan, bıçakla, sopa ile, tüfenkle, dinamitle bizi birbirimizden ayıran, birbirimize girişdiren münâfıkın, o Abdülhamid canavarının da kellesi vücûdundan ayrılsın, avenesi de havada sallandırılsın, zîrâ: (intikâm intikâm) feryâdları yeri göğü tutdu, dağları taşları inletiyor! Cesâret, ileri! Osmanlılar, şu tarafa doğru, Yıldız’a, Bâbüâlî’ye haber verelim, hükûmet konaklarına hücûm edelim! İleri! O vechile ki: dün boğazlarımıza saldırdığımız elleri şu dakıkada yakındaki ellere uzatalım, o vechile ki, kucaklaşalım. Yekvücûd olalım, o vechile ki: bizi Kürtler, Osmanlıların ‘azamet-i sâbıkası hâlâ bâkî imiş gibi tek bir Osmanlı şeklinde tecessüm etmiş zannetsin, o vechile ki alacağımız heybet-i pelengâneyi gören ve atacağımız nara-i şîrâneği işiden zaleme-i hâ’îfenin ödleri patlasın, kanları dökülerek şu mübârek vatan üzerinde bir vakit leke gibi kalmasın, bu da me’mûldür. Zîrâ ittihâd, silâhsız bir kuvvettir, ba’zı

ittihâd ise her türlü maddî kuvvetlere münkalib olduğu hâlde hiçbir işe yaramaz! Meğer ki hakka muvâfık ola! Binaenaleyh bizim için de vesîle-i muvaffakiyet, Osmanlıcasına ta'yîn olunmuş bir nokta-i ittihâda ictimâ' etmekdir. Zîrâ: biz bir heyetiz ki resmen hâ'iz olduğumuz veya olacağımız Osmanlı sıfatına yakışmayacak herhangi birhareketde herhangi bir bulunacak olursak Osmanlılıkdan evvel kendi unsurumuza kendi milliyetimize, milletimize, kendi hayâtımıza, her türlü varımıza, varlığımıza sû-i kasd etmiş oluruz...' ittihâd edelim ki zâlimler münkariz olsun. Zîrâ, hak onlarda değildir. Zîrâ, zâten onlar hakkı tanımazlar (3. Hutbe, 1314: 31).

Âl-i Osman Devleti de batacak. Müslümanlık da batacak. Öyle ise baş başa verelim de bunun önünü alalım (5 Hutbe,1314:12). Bu da nasıl olur. Evvelâ padişahlarımız kendi kendilerine iş görmekten vazgeçmelidirler. Zîrâ onlar da bizim gibi 'âciz kuldur. Olmasalar bile peygamberimiz peygamber iken şuna buna danıştıktan sonra bunların millete 'akıl sormaları neden pâdişâhlıklarına yakışmasın. Hâşâ, bunlar Allah değil a! İnsan beşerdir şaşar derler. Böyle olunca 'ibâdullâhın işine bakmak için millet uluları 'ulemâ vüzerâ vükelâ toplanır. Bir meclis kurulur. Bunlar ne derlerse sen de ben de pâdişâh da onu yapar.'; '...meclisimiz vardı. Bu pâdişâh bakdı ki keyfi nasıl isterse öylece işler beceremeyecek. Muhârebe patırtısı kapanmadan o aralık bu meclisi (birkaç ay sonra yine açarım) diyerek hemân dağıtdı. Milletin parasını kendisine doğru çekdi. Yıgdi, yıgdi. Derken saçmaya başladı. Evvelâ 'askerleri) kandırdı...' (5. Hutbe,1314: 13; '.... Ama nasıl. Bizde hâ'in paşalar çok. Bunları elde ederek ordulara taburlara gönderdi. (bu pâdişâh şöyle iyi böyle güzel) iye hepsine para ile tellallık etdirdi. Başı sarıklı olduğu için hoca sanılan birçok zındıklar da altuncukları görünce bunlara kuyruk oldular...' (5 Hutbe, 1314: 4).

'Osmanlı Devleti'nin dini resmen Müslümanlıktır, Müslümanlıksa meşveret ve hürriyet temelleri üzerine kurulmuştur. İşte bu noktaya ve bir de ihtiyac-ı zamana göre vaktiyle bir (Meclis-i Mebusân) açılmıştı; Emel-i istibdad-kâriyesine[!] uygun gelmedi, hemen kapattı! Âsâr-ı hayriyesinden başlıcası bu mudur? Allah'ın, peygamberin emriyle hâsıl ve (icma-i ümmetin)

kararıyla hallolmuş bu gibi mesâil-i şer'îyyenin netâyic-i hayriyesini ortadan kaldırmak bizim devlete mahsus âdilâne bir meslek-i siyasiye mi addolunuyor?'' (1.Hutbe, 1313: 17).

Tunalı Hilmi Bey üçüncü hutbenin sonunda Osmanlı düşüncesine Osmanlılar olarak sarılmadığında neler olacağını sıralar. Osmanlı unsurunu oluşturan cemaatler ittifakta birleşirlerse adaletinde sağlanarak herkesin yararına olan bir birlik sağlanacağı aksi takdirde devletin dağılacağı oluşan zararın herkes için bir zulüm olacağını belirtmektedir

- varlığımıza sû-i kasd etmiş oluruz, zîrâ, ittifâksızlık da zulümdür
- ittihâd rehber-i 'adâletdir, zîrâ, 'adâlet ayn-ı hakdır.
- Hak da adâlet de ittihâd da bâkîdir
- ittifâk! Zîrâ, inkırâzın önünü, bu alacaktır. Zîrâ, zulmün intihâsı inkırâzdır!; (3. Hutbe, 1314: 32).

''Ben, bir Osmanlıyım. Zîrâ Türkiyeliyim!

Her Türkiyeli Osmanlıdır.

Bundan bahsedelim: "Ben Türkiyeli" ile "siz Türkiyeliler" arasında ne varsa onun üzerine konuşalım. Bu da: "Türkiyelilik" yani: "Osmanlılık"dır. Bu, ey Türkiyeliler beni sizden hiçbirinizden ayıramaz. Belki size birleştirebilir sizinle "bir" eder. Nasıl bir miyiz? Kendime dediğim gibi size de "Osmanlılar" diyebiliyor muyum?'' (11.Hutbe, 1318: 10).

''Birleştirebilir. Bizi birbirimizle "bir" eder bir "Osmanlılık", bir "Osmanlılık Bağı" görebiliyor musunuz? Şu dakikada hiç birimiz "Türkiyeli değilim" diyemez. Öyle ise "Osmanlı değilim" de diyemez. Kezâ: Hiçbirimizin hiçbir "Türkiyeli"ye "Türkiyeli değilsin" demeye dili varamayacağı gibi "Osmanlı değilsin" demeye de asla haddi olamaz! İşte hiç olmazsa şunu düşünerek candan gönülen kardaşça Osmanlıca birkaç laf etmek birbirimizi anlayub dinleyebilmek üzere muvakkaten olsun hepimiz birden bir "Osmanlılık" takınabiliyor muyuz?''(11.Hutbe, 1318: 11).

Ez cümle garbın neresinde ki şark mes'eleleri bahisleri açılır, ağızlardan "Hıristiyanlar ve Hıristiyanlık" sözleri dökülür. Mükâlemeler,

mübâhaseler, ictimâ'lar hep Hristiyanların asılub kesildiğine ve Hristiyanlığın da tedennîsine dâ'irdir. Bu mazlûmların başlarına musallat olmuş zâlimler ise güyâ biziz, Müslümanlar. Hâlbuki bir mü'minin ağzından bi'l-hâssa merkez-i hilâfetde hak sözü çıkamaz. Artık düşünölsün ki asıl ezilen kimlerdir ve hükmünü gâ'ib etmekde olan din de hangi dindir? Ah, bu acı hakîkati biz bilmemezlikden gelersen beri tarafda bir ecnebî bilmek isteyecek? İşte şöylece pireler deve, develer pire yapılır, her köşeye ehl-i salîb kokuları yayıldıkça yayılır. Her Hristiyan'ın ta'assub damarları kızışır, ilk işi cebe saldırmak olur: Binlerle, hattâ yüz binlerce lira i'âne toplanur ve mazlûmlar değil, Hristiyan kardaşlar nâmına verilir [6. Hutbe, 1315: 16-27)

Osmanlının bu gidişatının sonunu getireceği görüşündedir; 'El-hâsıl, haberimiz olsun ki bugün garbda şark mes'elesinin büründüğü politika kisvesi üzerine bir de libâs-ı ictimâ'î 'ilâve olunmaktadır. Ortalık kızışdıkça kızışıyor. Kurûn-ı vustâyâ İstanbul'un fethi mebde'-i târîh ittihâz olunduğu gibi gâlibâ şu 'asra da Osmanlıların 'ömrüne nihâyet [6. Hutbe,1315:28).verilerek bir başka devr-i ahîr açılacaktır. Dikkat edelim: Biz Osmanlıların mukâsesini siyâset beceremedi. Fakat arzu-yı 'umûmiye inkıyâda mahkûm bulunan düvel-i 'Arabiye "ahâlînin" kendilerine doğru saldırışlarını zâhirde bir mecbûriyet-i müsâlemet-perestânesini gösterecekler, hakikat-i hâlde ise matlûb olan ictimâ'î hazırlığın kıvâma geldiğini görerek şarka bir savlet âyine ile bir esâret-i mutlaka zulmeti çökdüreceklerdir [6. Hutbe, 1315: 29).

'Ayıbdır, bize 'âid bir mes'ele ile zararımıza olarak, garbda ahâlî bile meşgûl oluyor. Şarkda ise bunca müslüma var da "Ya hu, halîfe ve hilâfet 'aleyhine bu hücûmlar nedir?" diyerek Müslümancasına bir merâk ile olsun taharrî-i hakîkate meyil eden birisi görölmüyor. İşin künhüne zâten vâkıf olmuşlar görölse de ya kayıdsızlığı iltizâm ediyor, yâhûd "hilâfet"e karşı edinmiş olduğı hissiyâtına mağlûb olarak bunca felâkete sebebiyet vermiş bir ezlamü'z-zâlimînin "halîfe" sıfatını hâ'iz bulunması hasebiyle hemân işden el çekiyor? Daha doğrusu: Cihâd-ı fî sebîlillâhdan çekiniyor! Hâlbuki, daha ilk na'ramızla anlatmak istemişdik: Kudsiyet, halîfede değil,

makâm-ı hilâfetededir, halîfe ise bu kudsiyetden ancak hizmeti nisbetinde hissedâr olabilir! [6. Hutbe, 1315: 29).

Hilafet İslam ümmeti için bağlayıcı bir unsurlardan olduğundan Tunalı Hilmi Bey önemine vurgu yapar ve makama hizmet etmekle şereflenileceğini dile getirir. Esasında Jöntürklerin genel İmparatorluğu bir arada tutma eğilimi ve bu birliği koruyan unsurlara ana kaynaklara gitme eğilimi görülmektedir.

Tunalı Hilmi Bey Osmanlı Devleti'nin ana unsurunu Türkler olduğunu düşünmekte tarihten gelen hizmetleriyle Türklerin İslam birliğinin korunmasında geçmişte olduğu gibi şimdi ve sonrasında da Türklerin bu birliğin teminatı olduğunu İslam toplumlarına hatırlatmaktadır.

“Siz, ey ‘âlem-i İslâmiyetin fa‘âl ve terakkîperver ashâb-ı hamiyeti, ey cem‘iyât-ı İslâmiye a‘zâ-yı kirâmı! Bilirsiniz ki o istikbâlin eli bir Osmanlıların hayâtına metbûtdur. Binaenaleyh siz bari garba ma‘tûf o enzâr-ı basîretinizle her noktada tecemmu‘ etmiş ahâlîyi bir kere sözünüz, bir kere de bunları başına toplayan her bir hatîbin sözlerine kulak veriniz ki “eser-i medeniyet-perverine” teba‘iyet etdiğiniz Avrupa’nın şu “Mazlûm-nüvâzlığına” da nazîreler tertîb ederek noksân iktibâsdan kurtulabilesiniz!” [6. Hutbe, 1315: 30).

Nerede o Mısırlılar, Hindliler ve sâ‘ire ki hâricî bir felâketimizi gidermek maksadıyla ardı arası kesilmeksizin mu‘âvenete koşuşurlar, nerede o Osmanlılar ki bir son dakîkanın dehşetle hulûl etmesi üzerine başdan başa fedâî kesiliverirler. Hani ya, hâriciden bir devlet üzerimize saldırınca karı, kızan, bi’l-cümle efrâd-ı ümmet her dürlü varını, varlığını fedâ ediyor da babanın ‘âileye, daha doğrusu uşağın efendiye ihâneti kabîlinden olan yolsuzluk sebebiyle devlet ve millet arasında peydâ olmuş bir husûmeti ve bu vesîle ile [6. Hutbe, 1315: 30).tezâyüd edüb duran Avrupa müdâhalesini izâleye niçün çalışmıyoruz?

Tunalı Hilmi Bey halkın çeşitli kesimlerini bir uyanış içerisinde olmalarını istemekle beraber hutbelerinde devletin bulunduğu sıkıntılarını, iktidara padişaha bağlamaktadır. Padişahın devleti Moskof tehlikesine sürüklediğini söylemektedir. Diğer Müslüman tebaanın da padişaha muhalefet göstermesini din kaynaklı hadis ve

ayetleri hatırlatarak beklemektedir. Padişahın Jön Türkleri her zaman düşman gördüğünü belirtmektedir... “devletimiz” –o müstebid, o zâlim, o hâ’in, o canavar bizi dâ’imâ Moskof pençesine doğru yaklaşıdırıyor- bizi her vakit tedennîye, cehâlete, gaflete, nifâkla sevk ediyor! Hep kal’a-i istibâdını tahkîm ile uğraşıyor!

Söyleyiniz, bunca yıllık, belki de ‘asırlık, bir binâ-yı esâreti –hem de hiç denilecek bir mu’âvenet-i maddiye ile, bâhusus az vakit zarfında- istenildiği gibi yıkmak mümkün olabilir mi? Soruyoruz, ey te’vîlcûyân buhlperestân! Cevâb?

Ey hakikat-i hilâfete yabancı kalmışlar! Ey perestîşkârân-ı halîfe! Anlatabiliyor muyuz? Tahta çıktığı günden i’tibâren bizi bir düşman gibi kabûl etmiş olan o hâ’inin de en birinci düşmanı biz olmalıyız, biz! Bu hâlde yine bağıırıyoruz: Cihâd, Müslümanlar cihâd! O nameşrû’ halîfe ‘aleyhine cihâd!

Söyledik: Geri çekilmeyelim, ayıbdır, bu teklîfin ucunda meşâkk-ı seferiye yok. Yalnız şu hadîs-i şerîfe tatbîk-i hareket eylemek kâfidir: (Men cehheze gâziyân fek ad gazâ) Evet, hâl-i hazerî ve seferîde ihtiyârımızla fî sebîlillâh bâlen cihâd edişimizden ziyâde bi’l-mecbûriye “bedel-i ‘askerî” verişlerimizden kıyâs ederek düşünmeliyiz ki bu husûsda da “bedel-i hamiyet” i ‘tâsıyla vazîfe-i cihâdî îfâ eyleyebileceğiz’ (6. Hutbe, 1315: 31).

‘Müslümanlar! Gafleti, kayıtsızlığı bırakalım. Böyle bir cemiyete girmemekle Hakk’a, peygambere uymamış olacağımızı, bu yüzden sonumuzun nasıl olacağını düşünelim. Bari bu düşünce ile aklımızı başımıza alalım, yarının korkusuyla olsun hemen canlanalım, akın akın bu cemiyete katılalım. Bir kere de bu az gayretle ne doyulmaz bir ömre kavuşacağımızı göz önüne getirelim. Gayretimizi, şevkimizi arttıralım.’’ (9. Hutbe, 1315: 37).

‘Osmanlılar! Her gün her saat bir başka türlüünü çektiğimiz bunca haksızlığı ancak birleşmekle, Yahudi, Hristiyan, Dürzü, Müslüman hep bir noktaya bağlanmakla, hep bir cemiyetten olmakla meydana kaldırabileceğimizi iyice kestirelim, vakitlerimizi boş yere, hır gürle, takım takım olmakla geçirmeyelim, bir takım olalım, biz olalım, birleşelim, bu

birliğe bu el birliğine üç buçuk zalim demek olan şu hükûmet değil dağlar bile karşı gelemmez. Bizden birine, göze görünmeyen şeytan bile dokunamaz. Nereye gitsek yalnız kalmayız. Nerede bulunsak pek çok kafadarla buluşuruz. Olan biten işlerden birbirimize haber veririz. Hükûmetin gidişinden, biçiminden, o yakınlarda ne yapılacağından söz açarız, her gün her dakika dertleşiriz. Kırk günlük uzaktaki hemşehrilerin halinden her gün, her dakika kırk haber alırız. Birbirimize talimat (9. Hutbe, 1315: 37).

Veririz. Bir gün gelir, farz olur, ayaklanma lâzım gelir. Sanki dağlar, dereler bizi birbirimizden ayırmamış, birbirimize bağlamış. Öteden ön ayaklar daha kımıldanmadan, köyden köye, köylerden kasabalara, şehirlere, şehirlerden İstanbul'a "Hazır olun" demeye kalmamış, dünya silaha sarılmış, ortalık sel gibi, harıl harıl bir akıntıya tutulmuş gidiyor. Hükûmet tek bir köylüye dokunmuş, bir köylüye can vermek için bir vilâyet halkı can almaya koyulmuş, hiç soluk aldırıyor, hükûmetlilere ve yere sille vuruyor...'' (9. Hutbe, 1315: 39).

Tunalı Hilmi Bey 1911 yılında Osmanlı Gazetesi'inde yazdığı bir metinde Osmanlılığı Türklüğün önüne koyarak "*Osmanlılık Türklük demek değildir... Ne kimseye zarar verir, ne de bir milliyete dokunur! Böyle olunca Osmanlı olmayacak kim bulunur? Geliniz... hep birden Osmanlı olunuz... Bu ayrılıklardan belalardan kurtulunuz*" sözleriyle Osmanlı milliyetçiliğini savunmaktadır. Abdullah Cevdet, Ahmed Rıza, Tunalı Hilmi Bey ve başka Jön Türkler, Osmanlı unsurları içinde ballayan milliyetçi ayrılıkçı hareketlerin önüne geçmek için Osmanlı kimliği kavramını idealize etmişlerdir. Hatta Milleti hâkime olarak görülen Müslüman Türk'e karşı da Osmanlılığı Türk milliyetçiliğinin önünde "ön" milliyetçilik olarak kurgulamışlardır (Aydoğdu, 2021: 6; Kara, 2019: 32).

Terakki kavramı Osmanlı modernleşmesinde hem devlet politikalarını etkilemiş hem de oluşan tüm akımların aydınları tarafında hedeflenen bir amaç olmuştur. Modernleşme ıslah meşrutiyet hükûmetlerinin ortak politikacı olarak devam etmiştir. Ancak yenileşme hareketlerinin Müslüman tebaanın kabullenmediği yönleri vardır. Bu durum iktidarlara Müslüman tebaanın ilişkilerini olumsuz yönde etkilemiştir. Müslüman tebaa tarafından tüm Osmanlı tebaasının eşit sayılması rahatsızlığı bilirse de Tanzimat'ın eşitlik politikaları, İttihat ve Terakki Fırkası tarafından da

sürdürülmüştür. Fırka Osmanlılık kimliğinin önceleyerek İslamcılık aidiyetini ikinci plana atan politikalar izlemiştir. Jön Türk yayınlarında, Türklük ile İslâmlığın aynı manaya geldiği, iç içe geçen anlamlar taşıdığı pek çok metinde belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nin dağılma süreci Türk unsurun asıl ve temel unsur olarak görülmeye başlanmıştır. Aydoğdu (2021: 7); Türk Milliyetçiliğinin güçlenmesinde Balkan savaşlarının etkili olduğunu, Arnavutluk ve Makedonların Osmanlıdan kopmasıyla Osmanlı devletinin Balkanlardaki hakimiyetini kaybetmesiyle ilişkili olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda Osmanlı fikir hayatında Kırım-Kafkas etkisinden sonra Balkan kökenli aydınlar milliyetçilik akımlarının güçlenmesinde etkili olmuştur.

2. Halkçılık Düşüncesi

1760 Sanayileşme ve 1789 Fransız İhtilali devletlerin siyasi yapılarında değişim sürecini başlatmıştır. Düşünce tarihi bağlamında dini kaynaklı bilim ve kanunların din dışı seküler akımlarla yeniden oluşturulduğu dönemdir. Ulusçuluk akımı etkisiyle devletler kendilerini revize ederek kimlik oluşturma inşasına girmiş, Osmanlı Devleti yaşadığı ekonomik sorunlar ve bu akımların unsurunda yer alan cemaatleri etkisi ne girmesiyle dış müdahaleleri daha çok hissetmiştir. Devletin bulunduğu bu duruma çözüm bulmak isteyen bürokrat ve aydınlarının arayışlarıyla çeşitli akımların etkileri görülmüştür. Türk düşünce tarihinde bu dönemlerden sonra II. Meşrutiyet'in oluşturduğu ortam, akımların imparatorluğa çeşitli kanallarla girmesi neticesinde *Halkçılık* akımı aydınlar arasında taraftar bulmuş, İmparatorluğun büyük toprak kayıpları, I. Dünya Savaşı sonucu İmparatorluğun yıkılışı sonrası kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucu kadroları ve partisi tarafından savunulan ilkelerden olmuştur. Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın halkçılık düşünceleri sonraki yönetim ve takipçilerine etki etmiştir. Halkçılık akımında üçüncü önemli etki *Halka Doğru Cemiyeti*'dir. Cemiyet; halkçılık düşüncesinde önemli bir yer tutarak Cumhuriyet dönemi halkçılığını inşa etmede katkısı olmuştur. Türk halkçılığı Rus Narodnik halkçılığından etkilenmiştir. İmparatorluğun toprak kayıplarıyla özellikle Balkan ve Rusya dan gelen aydınlar yine Ermeni sosyalist Hınçak teşkilatlanması Rus Narodnik akımından etkilenerek faaliyetlerini İmparatorluk topraklarında sürdürmüş ve

birebirlerini etkilemişlerdir. Ortak etkilenmenin merkezinde Abdülhamid muhalifliği vardır. Halkçılık Meşrutiyet aydınının çözüm arayışlarının cevaplarından olmuştur. Meşrutiyet aydını imparatorluğun yıkılışına şahit olmakta çeşitli akımlardan çözüm üretmek istemektedir. Aynı zamanda Sultan Abdülhamit'e karşı bir güç elde etmek için halkı yanına almak istemişlerdir. Meşrutiyet aydını elistist bir zümredir. Okullaşma sonrasında bu elit zümreye taşradan gelen aydınlarda katılmış bürokrasi ve düşünce hayatına girmişlerdi. Geldikleri taban itibariyle halka daha yakın ve halkın dilini anlamakta, nasıl hitap edeceklerine dair tecrübeleri fazladır (Kılıçbay, 1985:57-60; Mardin, 1985: 1699-1703). Tezimizin konusu olan Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerinde halka hitap ettiğini, halkın çektiği sıkıntılardan yola çıkarak kalkışma yapmaya teşvik ettiğini belirlenmiştir. Tunalı Hilmi Bey taşralıdır ve halkın içinden gelerek onların sıkıntılarını bildiği iddiasındadır. İlgili düşünceleri ilerleyen bölümlerde verilmiştir.

Meşrutiyet aydını halka gitmek halkı yanına alarak devleti kurtaracakları inancındadırlar. Balkanlardaki toprak kayıpları Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının toprak kayıplarını durduramayacağı ve İmparatorluğu oluşturan unsurların milliyetçilik akımıyla teşkilatlanarak devlet kurma talepleri; Meşrutiyet aydınının önüne *halkçılığı* ve devamında *milliyetçilik*'i çözüm olarak sunmuştur. (Berkes: 2002:81-82). Berkes (2002: 86-87) Türk Düşünce hayatında halkçılığın milliyetçiliğe ve Türkçülüğe zemin hazırladığını belirtmektedir. Türk halkçılığı zaman içerisinde milliyetçiliğe, Türkçülüğe kayarak Batıcı bir tavır almıştır.

Türk Halkçıları; Osmanlıcılık ve İslamcılığın İmparatorluğun toprak kayıplarına çare olamayacağını, kurtuluşun halk ile birlikte halka dayanarak olacağını düşünmüşlerdir. Türk Halkçıları, Türk Ocağı, Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti vb. teşkilatlanmalar kanalıyla halka ulaşmaya başlamışlardır. Basın yolu kanalları olarak Köylü, Türk Yurdu, Halka Doğru dergilerini kullanmışlardır. Cumhuriyet 'in kurulmasıyla İmparatorluk yapılanması yerini ulus devlet ve bu ulus devletin yeni vatandaşının inşası süreci başlamıştır. Halkçılığa dayana Türk milliyetçiliği Anadolu'ya ve halka ve Türklüğün uzak tarihine (orta Asya, Orhun abideleri vb.) doğru araştırmalar yapıp bu dili kullanan bilimsel ve edebi eserler oluşturmaya başlamıştır. Bu bağlamda Ziya Gökalp insanın teorisyenlerinden olmuştur. Gökalp'e

göre; tanzimatla başlayan yasal düzenlemelerle halkı oluşturan unsurlar arasında ayrılıkların kalktığını ve avam ve ayanın eşitlenerek halkçı bir toplum olduğu görüşündedir (Haspolat, 2011: 12-14). Akçura ulusçuluğun önem kazacağını Osmanlıcılık ve İslamcılık akımlarının İmparatorluk için çözüm olamayacağını görmüş devletin ayakta kalabilmesi için ulusal bir yapıya geçmesini belirtmiştir. İzlenecek yol Türkçülük ve ulusal sermayenin oluşturulmasıdır. Akçura Türklerin haklarının korunması için ulusal bir yapılanmaya gidilmesini gerekli görür (Berkes, 2002: 194). Yusuf Akçura'nın Halkçılığı; iki sınıfın etkinliğini yitirmesine (feodaller ve yobazlar); iki sınıfında sistemde etkinliğini artırmasına (köylüler ve ulusal burjuvazi) dayanır. Halka dayalı bir yönetim kurulabilmesi için köylülerin ve ulusal burjuvazinin güçlenerek burjuvanın öncülüğünde demokratik bir sistem kurmasıyla olacağını belirtir (Toprak, 1995: 43). Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerinde belirgin özelliklerde halkçılık vurgusu önemlidir. Öncelikle halkın anlayacağı bir dille yazmıştır ve bu sade dili korumuştur. Halkın sıkıntıları tasvir ederek halkın yanında olduğunu belirtmiş, onları harekete geçirecek sınıfları yönlendirerek halktan yana bir söylem kurmuştur.

Türk Halkçılığında Halka Doğru Cemiyeti halkçılık akımının yayıldığı kanallardan olmuştur. Cemiyet ezilen halk kesimleriyle yerel eşrafın (burjuvanın) ittifakını savunarak İttihat ve Terakki'nin Anadolu eşrafiyla iş birliği yaparak bir sistem inşa etmek üzerine kuruludur (Tunaya, 1998: 443-444). Cemiyetin kurucuları; iki eski bürokrat Tevfik Bey ve Rahmi Bey, Dr. Nazım Bey ve Celal Bey'dir. Cemiyet görüşlerini Halka Doğru Dergisi ile Dört sayı yayınlamıştır. Siyasi bir amaçla kurulmadıklarını orta sınıfa milli benlik ve içtimai varlığını duyurmak amacıyla olduklarını ilk sayılarında belirtirler. Orta sınıf milli benlik kazandırmayı halkın siyasi değerlerine kültürüne inmede görürler (Toprak; 1995: 49-51).

Türk Halkçılık akımını oluşturan Gökalp, Akçura, Halka Doğru Cemiyeti Jön Türk hareketi ve İttihat Terakki ile bağlantısı olan hareketin içerisinde bulunan kişilerdir. Dolayısıyla Türk halkçılık akımının İttihat ve Terakkinin iktidarı ele geçirme aynı zamanda halkı bir güç olarak yanına alma yöntemi olarak siyasi yönde kullandığı söylenebilir. Bu bağlamda kendisi de İttihat ve Terakki'nin kurucuları arasında olan Tunalı Hilmi Bey Halkçılığı hutbelerinde kendi halkçı görüşüyle belirtmiştir. Ancak

bu halkçılığın halk için halka rağmen bir elitist bakış açısıyla mı yoksa kendisi de halktan gelen bir aydın olarak halkın taleplerini önceleyen bir duruşta mıdır anlaşılamamaktadır. Jön Türklerin iki akım olarak Ahmet Rıza ve Prens Sebahattin önderliğinde oluşan gruplarda Tunalı Hilmi Bey’i müdahaleci ve elitist bir konumda daha çok görmekteyiz.

Tunalı Hilmi Bey 4. Hutbede askerlere (subaylara) seslenerek onların Jön Türklere destek vermediğini istibdat yönetimine yardım ettiklerini, idareye karşı mücadele edenleri yakalamak cezalandırmak için uğraştıklarını belirterek Sultan Abdülhamit’e olan muhalefetini, onun subaylar tarafından kellesinin alınmasını, Kanuni Esasi’nin yeniden ilan edilmesi, meclisin açılması ve kıymetli gördüğü Mithat Paşa gibi bürokratların korunmayarak adam kıtlığını devlete yaşattıklarını belirtir. Askerlerin Müslim Gayr-ı müslim halkı istibdat yönetiminin altında mahpuslara tıktıklarını halkı bu yöntemlerle susturduklarını savunmaktadır.

“...bu böyle olmacakdı ama, ne fâ’ide! Böyle olacağını keşfetmişçesine hemân kellesini koltuğuna alarak Çırağan’a fırlayan fedâ’îyi henüz bir işini göremediğimiz o Suavi’yi süngülediniz. Güyâ ki Kânûn-ı Esâsî’yi güft, Meclis-i Meb’ûsânı da mezâr yaptınız. Üzerine “bir” şeytan oturtdunuz. Biraz ‘ubûdiyete koyuldunuz. Hep onu “bermurâd”, halkı da “nâmurâd” etmeyi düşündünüz! Doğru değil mi, düşününüz: Siz o ‘asker kılıklı cellâdlarsınız ki yine eşi bulunmayacak olan milletimiz ulusunu, o koca Midhat Paşa’yı boğarken azıcık titremediniz. Evet, evet (4.Hutbe, 1314: 6) Süleyman Paşa gibi “asker” olan askerlerimizi, daha nice büyüklerimizi mahva âlet olarak bii “adam kıtlığına” uğratan hep sizsiniz. Sizsiniz o zâlim yavaşmaları ki bizim gibi bir heyet aksâm ve efrâdının birbirine düşmesi içün mu’tedil bir istibdâd kâfî iken bu yaptıklarınızı yine az gördünüz. Câsûsluğu “san’at” edindiniz. Müslim, Gayrimüslim bi’l-cümle evlâd-ı vatan o “dev zulüm”ün avurduna tikişdirdiniz. Onu böylece bildiniz. Kanlı “av”ların nerede bulunduğunu keşfetmekte gecikmediniz: Ecdâdımız, ‘asker oğlu ‘asker değil mi idi ya! O “acûz”e de ‘asker-perver süsü vermek üzere mekteblerin mülkü olanlarını da idâreniz altına aldınız. Halkı bu

mehd-i istikbâlleri içindeki birçok nûr-ı dîde-i ümmeti, püskürdüğünüz, ez-cümle ahlâksızlık zehriyle öldürdünüz (4.Hutbe, 1314: 7).

Tunalı Hilmi Bey Halkın çocuklarının imparatorluğun değişik yerlerine ordan oraya sürüldüğüne ve yine halkın vergilerle ezildiğini belirtir. “...Siz o ölü soyucu evlâdlarsınız ki vergi diye ananızın, babanızın derisini yüzdünüz...” (4.Hutbe, 1314: 7). “...açlıkla yere serilmiş olan halkdan artık bir şey koparamayacaksınız...” (4.Hutbe, 1314: 8) .

Tunalı Hilmi Bey askerleri, halkın önündeki engel gördüğü istibdat rejimi ve Sultan Abdülhamit’i, meclisin kapalı olması gibi kaldıracabilecek kudrette görür ve onları harekete geçmeye halkın yanında durmaya çağırır.

‘Ey kâbil-i hitâb olan Osmanlı zâbitleri! Bu canavarları doğrayacak zamândır! Arş! İsti‘fâ! Bu, bir! Fakat buna biz kanâ‘at etmeyeceğiz gibi, siz de tenezzül etmeyerek bulunduğunuz mevki‘lerin size verdiği iktidâr ile mütenâsib “türlü türlü” işler görmeye başlayınız! Bu iktidâr, mesleğiniz i‘tibâriyle, ölüme kadar dayanınız! İşte bu nokta-i nazardan size de göğsümüzü gere gere söyleyeceğimiz söz, “evet ölünüz”den ‘ibâretdir!’ (4.Hutbe, 1314: 8), “...Öyle ise buyurunuz, arş! Bölüklerinizin, taburlarınızın hattâ alaylarınızın, ordularınızın başına geçiniz. Hükûmet konaklarını, o Yıldız’ı kuşatınız...” (4.Hutbe, 1314: 9).

İstibdat rejimine karşı askerleri yüreklendirirken nasıl yapmaları gerektiğine karşı yolda gösterir Tunalı Hilmi Bey.

”... Bu kadar vakittir, yanında bulunuyorsunuz da henüz bir kılına dokunamadığınız o nâmerdin canı el-ân avucunuzdan bir yumrukda gebertemiyor musunuz? Bâ-husûs nöbetleşe kendisini selâmlamak şerefine de “nâ‘il” oluyorsunuz ki, ha Abdülhamid hâ‘in hâ‘ifinin bir na‘rada son nefesini çıkarmak üzere, kalbini patlamak, cıvılamasına hasret çektiğimiz bir kurşuncukla delivermek, hattâ kellesini gövdesinden ayırmak da mümkün olamıyor mu? Fesühbânallâh, nerede olursanız olunuz, na‘ra atınız! “, “...“Abdülhamidlileri” doğrayınız! O belde-i Tayyibe fâtihleri şehîd olan dîn kardaşlarının ecsâd-ı mübârekesini yıkarak kal‘a dîvârlarını aşdıkları gibi siz de fethi zor sandığınız Yıldız’a değil, o “İç Kal‘a”ya –

şehîd vermeniz ihtimâlden pek uzak olduğu için- yere sereceğiniz hâ'in-i dîn devlet leşleri üzerine basarak burc-ı zafere çıkmışsınız gibi ümîdler verecek tedâbîr-i şîrâneye tevessül ediniz!...'' (4.Hutbe, 1314: 13). Tunalı Hilmi Bey askerlerin başlatacağı bu kalkışmayı kendileri başaramazsa da onlardan sonra gelenlere kılavuz olacaklarını belirtir.''... Evet, o Firavun'un ilk hamlede canı çıkarılamasa da sizden cesâret alacak olan sizin gibi dîn ve millet sevdâlı, tecrübeli, tecrübesiz nice silâh arkadaşlarınızın ta'kîb etmesi muhakkaktır, hele önlerinde rehber görünen bakan yüz binlerce mazlûm, hemân kükreycelik, "artık siz bize bırakın" dercesine bir savletle, her taraftaki, zâlimler görmesini, 'ibretün li's-sâ'irîn ve ber-mûceb-i dîn-i mübîn dağıtacak, yâhûd da bir yığın hâline getiriverecektir.''' (4.Hutbe, 314: 14). Tunalı Hilmi Bey devlet savaş tecrübesinde fetihlerde kullanılan kavramları hitap ettiği sınıf askerler olduğunda dolayı şehitlik, gazilik kavramlarını kullanarak düşüncelerini aktarmayı tercih etmektedir. Osmanlı askeri dini inançlarının etkisiyle motive edilerek de fetihlere gönderilmiştir. Savaş sonunda şehitlik ve gazilik bir unvan sayılmış dini bir mertebenin olacağı inancı yerleşmiştir. Tunalı Hilmi Bey kalkışmayı tıpkı bir fetihe gider gibi görmelerini, bir şehitlik gazilik mertebesi kabul etmelerini askerlerden beklemektedir.

Hutbelerinde toplumsal hareketlilik oluşturmak istemekte toplumun tüm katmanlarına yönelik seslenişlerde bulunur

'Arş!! Ey râsıdîn[!]-i alem-i milliyet! Muharrik bozuldu. Her necm-i ümit birbirine karıştı, yekdiğeriyle çarpışıyor, kıyamet kopacak!.. Mesleği düzeltelim!.. Hatt-ı hareketi tayin etmek gerekti! Bir dakikanın fevti asırlarca sonra gelecek izmihlalin aynen zuhurunu intaç edebilir!

Arş!! Ey meslek-perverân-ı hamiyet!! Arş!.. Hiç olmazsa ...lara pîr[!] olalım. Onlara biz eğer istinadgâh olmazsak netice yalnız şanlı şanlı muhataraya uğramalarından, bizim de en nihayet istibdad ve inkıraz kargaşalığı arasında mahvolmamızdan ibaret kalır!

Arş!! Ey şecaat-fıkr-i ahrarâne!.. İttihad, hafif, latîf, câzib-i nazar bir zerre-i metîndir![!] taşıyamayız zannetmeyelim; Vücudumuzu ezer fikrinde

bulunmayalım; birçoklarımız onu erinmeyecek ve böylelikle ise yarım kalacaktır korkusuna mağlup olmayalım. Zira: Bu mağlubiyet-i meşrutiyet idareyi millete kazandıracak olan saadet-bahş olan bir galebeyi bize kaybettirecektir. Bunun da sonu inkıraz-ı milliye dayanacaktır! ‘’(1.hutbe, 1313: 29).

Tunalı Hilmi Bey hutbelerinde yer yer istediği etkiyi kuvvetlendirmek için din kaynaklı söylemlerden faydalanır. Ayrıca halkın onların harekete geçmelerini hasretle beklediğini belirtir. Askerlerin yapacağı kalkışmayı dini bir fetih gibi görmelerini beklemekte, bu harekete katılmamalarını askerler için verilen dini müjdelere mahrum kalmak gibi olacağını, bu orduyu peygamber ordusuna benzetmektedir. Tunalı Hilmi Bey askerleri harekete geçirmek isterken din kaynaklı söylemleri çokça kullanmaktadır.

“... Elverir, arş. Arkasındakilerin yılgınlıklarını izâle için ateşe atılmak vâcibe-i askeriyesini bilen bir askerın, bir zâbitin bir paşanın, bir müşîrin ibrâz-ı şecâ‘at eylemesine hasret çeken bu halk enîn-i tahkîrini nidâ-yı takdîse tebdîl etmek istiyor! İleri, imdâd, geriliyoruz. Mahvoluyoruz. Ey asâkir-i ilâhiyeden olmak isti‘dâdını gâ‘ib etmemiş.” (4.Hutbe, 1314: 14).

“... Osmanlı askerleri! İmdâd yetişiniz, işidiniz: İşte halkın iniltisi, islâmiyetin vedâ‘ını andırıyor, yeri göğü titretiyor. Arşı Ka‘beyi merkad-ı nebevîyi sarsıyor, enbiyâ ve evliyâyı Allah’a, hocalarla berâber en evvel sizden şikâyet etdiriyor. Ecdâdımızı mezarlarından fırlatacak derecede rahatsız ediyor. Şühedâımızın ruhlarını bi’l-cümle mü‘minîn ve mü‘minâtı, melekleri hattâ yabancıları bile ağlatıyor. Geliniz, bu akan yaşları, şu kanları dindiriniz. Evet kan dökünüz kan! Sıyırınız şu kılıçları sallayınız. Paratınız o berk-i intikâm ile hâ’inleri gündüze kalmış yarasaya döndürünüz...”, “ Arş ileri! Ellerinizdekileri o çirkâp-ı ihânate boğulmuş pis yüreklere saplayınız ki ortalık temizlensin! Ve “inne ebvâbe’l-cenneti tahte zılâli’s-suyûf” hikmet-i ulviyesi tecellî ederek şu arz-ı akdes-i cennete, sâkinleri de cennetlilere benzesin. Yani: şimdiden, bu vechile icrâ-yı adâlet edilmiş olsun. Zîrâ: İnnallâhe ye‘murı bi’l-‘adl.” (4.Hutbe, 1314: 15).

Cesâret, cesâret! Telgraf-nâme şeklindeki o uzun uzun feryâdlara da kulak asmayan ve zâten hükûmetden ‘ibâret olan birisi var ki her kıyâmet onun başından koyuyor, haydi bakalım, onun da –değil kâr getirir bir “mal” olmadığı- lâ-yünkâtı ‘ zehir saçar bir “metâ” olduğu açığa vuruluversin!

Anlaşıldı, evet, bilmiyorsak iyice bilmiş olalım ki –ey ihvân-ı dîn- çehresine verdiği safvet- ca’liye ile bütün dünyâyı aldatmış, o zümre gaflet gibi çökmüş, sinirlerimizi, meskenet gibi uyuşturmuş, en saf hissiyâtı, mefsedet gibi bozmuş, rast geldiğini dalâlet gibi azdırmış, azdıramadığını da vahşet gibi paralayub atmış, kâffe-i ma’neviyâtı, şekâvet gibi berbâd etmiş, en ziyâde karın doyuracak maddiyâtı da isrâf gibi sefâhet gibi, zulüm gibi kül edüb bitirmiş, esâtîri bir yılan gibi hepimizin boynuna sarılmış ve nice kahramânımızın kanını emmiş, el-hâsıl Moskof’dan beş beter hak-nâşinâsî-i zâlimâne ile başımıza musallat olmuş emsâlsiz bir düşman-ı İslâmiyet varsa, o da: şeytancasına hîleleriyle, iblisi hayretde bırakacak şeytanlıklarıyla, zulmüyle, hırs-ı hınzırânesiyle, o tahammül-şiken sıklet istibdâdıyla anlı şanlı koskoca bir Osmanlı tahtını ‘âdetâ çökertmiş, makâm-ı akdes-i hilâfeti e bin dürlü fezâyih-i zelilâne ile lekelemiş, binaenaleyh: ahkâm-ı şer’-i şerîfe hattâ bi’l-cümle kavânîn-i mukaddese-i insâniyeye göre hüküm ve nüfûzunun yalnız üzerimizden değil her ne sûretle olursa olsun vücûdunun bile dünyâ yüzünden kaldırılması sâbit olmuş olan pâdişâh ve halîfemiz(!) efendimiz hazretleridir. Yani asrın belki de mâzînin müstakbelin zâlim-i ekberi o cebbâr Abdülhamid!’’(6.Hutbe, 1315: 6-7).

Hükûmet halkın iniltisini iştîmemezlikden geliyorsa sermest-i i’tisâf böyle bir hey’et-i bâğiyenin kulağı zarını bir na’ra-i hamiyetde patlatıvermek icâb etmez mi idi? İstirhâmlar hâkimiyet millete yakışır evâmîr-i kat’iyye niçün tebdîl edilmedi? Niçün ihtiyâr-ı sükût edildi? Çünkü.... Çünkü tüccârımız, ağniyâmız, eşrâf ve hânedânımız, güyâ kendi çıkarlarına bakdılar, yani şu açlıktan inleyen ‘ibâdullâhın hukûku üzerine yaslanıverdiler. Evet, o bîçâre ırgadlar, köylüler, çiftçiler, bir fabrika amelesi gibi, ancak şunu bunu yapub yetiştirmeyi bilirler. (6.Hutbe, 1315: 7).

Evet, kendimizi ıslâh etmeliyiz, Âl-i Osman devletini hak yola getirmek için hepimiz çalışmalıyız, hepimizin takdîskârâne tevcîh-i enzâr etdiği o makâm-ı

akdesdeki halîfeleri, ma'iyetleri halkıyla berâber, hilâfete yaraşır evsâf ile muttasıf görmez isek "icmâ'-i ümmet" in matlûbunu hemân yerine getirmeliyiz (6.Hutbe, 1315: 11).

Demek oluyor ki hükûmet, bir isrâf kapusudur açmış, kapatmak mümkün olmuyor! Acabâ? "Aldıklarını ne yapıyorsın" dediğimiz var mı? Hayır! Bu hâlde isrâf ve sefâheti tekrâr men'eden Cenâb-ı Hak huzûrunda o, ne mâhiyetde ise biz de öyleyiz, arada bir fark varsa bizim ondan daha ziyâde mes'ûl bulunmamızdır. Evet, bugün şu hükûmete para vermek, din ve millet düşmanına silâh vermeye benzer (6. Hutbe, 1315: 14).

Tunalı Hilmi Bey halkın yokluklar içerisinde olduğunu ama fedakarlığın yine halktan beklendiğini, ancak halifenin çevresinde olupta fedakârlık yapmayan zenginler olduğunu belirterek eleştirmektedir.

" Vergisini bir türlü ödemeyen halk, açlığını, susuzluğunu gidermek için kan içecektir kan! Bunun sonu fenâyâ varır! Bir an evvel şu tenbîh-i ilâhîye tevîk-i a'mâl eyleyelim: (Herkes ancak verildiği nisbetde vermesi teklîf olunur) (6. Hutbe, 1315: 35). Ah, öyle zenginler vardır ki yalnız bir tânesi kesesinin ağzını şu hükm-i celîle tatbîkan açsa milletin parasına fazlasıyla yetişecek bir merhem hâsıl etmiş olabilir! Heyhât ki daha sağığında dînine, memleketine bahş her mevcûdiyet eyleyen nice Karun-ı zamân arasında bir tek mü'min-i bi'l-hak göremiyoruz. Hattâ halîfe uğrunda her türlü fedâkârlığı ihtiyâr edeceğimizi iddi'â ettiğimiz hâlde harb zamânlarında milyonlarının birkaçından vazgeçen hanım fitratlara da tesâdüf edemiyoruz! Yine var olsun fukarâ-yı sâbirîn ki hem hırkalarını verirler hem canlarını! Mukâbeleten bir yer sâhibsiz kalıyor, ey ashâb-ı servet! Ağniyâ-yı şâkirîn makâmını da bunlar mı işgâl etsinler? Durmayınız, bu bâbda hissedilecek ezvâk-ı ebediyenin lezzetini hele bir kere tadınız da görünüz ki bir insânın koskoca bir millete sâye bân oluşu ne doyulmaz bir vicdânî hâsıl eyliyormuş? (6. Hutbe, 1315: 36).

"Kâh bin mazlum bir zalimin başına üşer, kâh bir hançere, bir kurşuna, bir kargıya, bir mızrağa, baltaya, bir sapana, çırpına, bir tek palaya, belki de bir çürük sopaya, bin hâ'in bin fasık, bin hükûmetli münafık düşer, nice bin kanlı düşe, bir kanlı kıyamettir kopar, güya ki her zaimin ödû, bir naraya

kopar, zira: bin can bir anda çıkar. Güya ki zalimlere doğru mazlumlara seli akar. Zira: Bir insan, bin hükûmetliye karşı gider. Binlerce haksızın işi bir anda biter! Nice (10. Hutbe, 1316: 96).

Bin gaddar, canavar, horuldar. Hırlar, hortlar. Milyonlarca halk, bu çıkmadık canları bir tepmede cehenneme yollar!

Bu sırada, karı, kızan ağlaşır, fakat dünya birdenbire başkalaşır: Mazlumlara kucaklaşır, her Osmanlı her Osmanlı ile kardaşlaşır! Elhâsıl: Her iğrenç zulüm, hattâ en küçük haksızlık bile yerin dibine batar! Nihâyet öteden, arslan gibi kükreymiş bir Osmanlı zalim leşkeri üzerine fırlar. Hemşehrilerini muştular. Bir nara atar. Der ki: Danışan, dağları aşdı, danışmayan, düz ovada yoldan şaşdı!’’ (10. Hutbe, 1316: 97).

8. Hutbe de Tunalı Hilmi Bey gazileri Sultan Abdülhamit’in emirlerine uymakla devlete ve halka zarar verdiğini belirtirken; Sultan Abdülhamit’e bağlı olan zabıt ve memurları da eleştirir. “...Baksanız a, zâbitleriniz, kabâhati yalnız o “hâ’in”in üzerine atmayı biliyorlar. Emirlerini dinlememenin, cezâsını da vermenin yolunu ise dâ’imâ bilmemezlikten geliyorlar, hâlbuki o, öyle bir hâ’indir ki daha yirmi yıl evvel gebertilmek fırsat idi...” (8. Hutbe, 1315: 8). Kaybedilen topraklar Filibe, Bulgar, Mısır, Tunus, vb. Sultan Abdülhamit’in keyfi yönetiminin sonucu olduğunu belirtir. Paşalara ve Zabıtlara başarısızlıkları yükleyerek onları sürgün ettiğini, görevlerinden aldığını ve bu kararlarının devletin toprak kayıplarına sebep olduğunu ve imparatorluk bünyesindeki tebaaların ayaklanmalarına yol açtığına inanmaktadır (8. Hutbe, 1315: 9-10).

“...Millet babası o koca Mithat Paşa’yı boğduruncaya kadar uğraşdı. Hattâ bu mübârek adamı ele geçirmek için – ah ah! Rüşvetçi hâ’in!- Frenklerin kucağına koskoca Tunus’u armağan gibi atıverdi! Of! Elhâsıl, şöyle yaptı, böyle etdi: Devletin hazînesini boşaltdı, milletin en zengin sayılanları ekmek parasına muhtâc etdi. Nihâyet Yemenliler, Dürzü kardaşlar ve en nihâyet Ermeni vatandaşlar ayaklandılar! (8. Hutbe, 1315: 10).

‘Ah, daha dündü; Kemâller, Sadiler bir taraf/bertaraf; meydana bir (Midhat Paşa)dır atıldı. Ortalık iyice değişir gibi oldu. Çok sürmedi bir rakip çıktı. Yüzüne âriyet bir peçe koymuş, kendini güzel tanıttı. Ne yaptıysa güzel

göründü. İşte o koca Midhat'dan başladı. Güya katil imiş!! İtham etti. Hayatına bir son çekti. Artık atını istediği gibi oynatabiliyordu. Paralar saçtı, tuzaklar kurdu, dolaplar düzdü, milletin ciğerine pençesini attı, Bu bi rokşayış yerine geçti. Çünkü: Bu sırada herkes kıyamete kadar kapanmayacak olan muharebesinin açtığı yarayı sarmakla meşguldü. O halde ki baştan ayağa kadar sersem kesildi. Bir taraftan da paraya tapar, tellallar meddahlıkla geçinir gazeteler istediği gibi bağırıldılar, şânı göklere çıkarıldı. Peygamberden Ah, daha düdü; Kemâller, Sadiler bir taraf/bertaraf; meydana bir (Midhat Paşa)dır atıldı. Ortalık iyice değişir gibi oldu. Çok sürmedi bir rakip çıktı. Yüzüne âriyet bir peçe koymuş, kendini güzel tanıttı. Ne yaptıysa güzel göründü. İşte o koca Midhat'dan başladı. Güya katil imiş!! İtham etti. Hayatına bir son çekti. Artık atını istediği gibi oynatabiliyordu. Paralar saçtı, tuzaklar kurdu, dolaplar düzdü, milletin ciğerine pençesini attı, Bu bi rokşayış yerine geçti. Çünkü: Bu sırada herkes kıyamete kadar kapanmayacak olan (93) muharebesinin açtığı yarayı sarmakla meşguldü. O halde ki baştan ayağa kadar sersem kesildi. Bir taraftan da paraya tapar, tellallar meddahlıkla geçinir gazeteler istediği gibi bağırıldılar, şânı göklere çıkarıldı. Peygamberden üst tutuldu; uluhiyetle bile hem-rütbe edildi. Bu bir küfürdü. '' (1. Hutbe, 1313: 5).

Mithat Paşa Meşrutiyet'in kurucularından sayılan devlet adamlarındandır. 1839 Tanzimat (Gülhane Hattı Hümayun) da Mustafa Reşit Paşa, 1856 Islahat Fermanı'nda Ali ve Fuat Paşalar önemi ve fermanların onların eseri olduğu gibi, 1876 Kanun-i Esasi'nin de Mithat Paşa 'nın eseri olduğu kabul edilir (Baysal,1964:91). Anayasa çalışmalarında Mithat Paşa Ziya Paşa ve Namık Kemal'in çalışmasını sağlamış, Yeni Osmanlıların ve devlet kademesinde bazı grupların desteğini kazanmıştır. Abdülaziz'in yönetiminden bunalan gruplar Mithat Paşa'yı lider olarak görmüşlerdir. Mithat Paşa Sultan Abdülaziz'e padişahın isteği üzerine bir layiha sunarak, devletin yaşadığı sıkıntıları açıklamış, Osmanlı'nın bünyesindeki bütün görmüşlerdir. Mithat Paşa Osmanlı unsuru tüm vatandaşların kanunlar önünde eşit kılınması devlet adamlarının yetki sorumluluklarının kanunlarla belirlenmesini önermiştir. Çözüm yolu olarak yeni kanunların çıkarılmasını önermiştir (Özgüldür, 1994: 15). Mithat Paşa *"bir kurucu meclis kurulsun, diyelim mesela doğrudan halk tarafından seçilmiş bir meclis toplansın; Anayasayı hazırlama görevi ona verilsin"* diyerek anayasanın halkında anayasanın hazırlanmasına vekiller aracılığıyla ortak olmasını istemiştir (Gürsoy,1988 aktaran Özgüldür, 1994: 26). Yeni Osmanlılar İngiltere ve Fransa 'da olduğu gibi meşruti yönetime geçilmesini İmparatorluğun kötü gidişini durduracağına ve gayr-i Müslim tebaanın bağılıklarını artıracığına inanıyorlardı. Bu noktada isteklerini gerçekleştirecek Mithat Paşa'yı lider olarak görüyorlardı. Abdülaziz'in tahtan inip anayasayı kabul etmesi koşuluyla Sultan Abdülhamit Mithat Paşa'nın da gayretleriyle tahta geçer. 1876 Kanun-i Esas-i ilan edilir (Tanör, 1985: 18).

Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerde değerli devlet adamlarının kıymetini Sultan Abdülhamit'in bilmediği ve Mithat Paşa övgülerini bu bağlamda değerlendirilebilir. Tunalı Hilmi Bey Sultan Abdülhamit'in devletin kasasını boşa harcadığını da belirtmektedir.

Tunalı Hilmi Bey 5. Hutbe de halkın evlatları askerlere seslenir onların emir aldıklarını ve nereye emredilişe onu yerine getirdiklerini belirtir. Ancak onların elindeki süngü ve silahlarla halkın yanında olabileceğini, rejime ve bürokratlarına karşı bir kalkışma yapabileceklerini söylemektedir.

‘Belindeki süngü gibisin. Ok gibisin. Hangi yaya konulur ve hangi tarafa atılırsan gidiverirsin.’ ‘... Anlıyor musun? Nasıl kuruluşunu söylediğim o

devlet işte bugün askeri olduğun devlettir. İşte elden gidiyor. Buna da sebep olanları göstereyim, en küçük bir kasabadaki hükûmet konağını süpüren hizmetçiden tut da sadr-ı a‘zama varıncaya dek hepsi başı ezilecek hâ’indir. Daha serasker korkağı ile kapudan paşa hırsızından aşağı ine ine nihâyet nizâmiyeli tersâneli neferlere geliriz ki bunlardan birisi de sensin. Sen de bu devletin düşmanısın. Seni de kurşuna dizmek nizâmca lâzımdır. Demek oluyor ki bu devletin düşmanı yine kendisidir. Sakın devlet deyince yalnız pâdişâh anlama. Şu saydıklarımın hepsine birden devlet denir. Bunların bir de başları vardır ki o da pâdişâhdır...’’(5. Hutbe, 1314: 7).

Sultan Abdülhamit’in tahta geldikten sonra halkın ve askerın önüne isteyerek Moskof belasın getirdiğini onları bu sorunla meşgul edip iktidarda kalmayı sağladığını belirtir. Sultan Abdülhamit’in Yıldız Sarayı’na kapanarak telgraf ve hafiye sistemleriyle Kars’tan Tuna’ya kadar orduyu ve askerleri idare ettiğini söyler. Alanda bulunan asker ve komutanların pasifleştirdiğini veya azl ettiğini söylemektedir. Sultan Abdülhamit’in askere yönelik kararları yüzünden birçok vatan toprağının kaybedildiğini belirtecektir (5.Hutbe, 1314: 9-12).

‘‘...Yeni usûlde asker düzen pâdişâh Sultân Mahmud’du. Bunun devrinde Moralılar ayaklandılar. Şimdi karşısında titrediğimiz Yunan devletini yaptılar. Sultân Abdülhamid devri de şöyle böyle geçti. Abdülaziz vakti bizim için epeyce korkunç idi. Bereket versin ki Sultân Murad tahta çıktı. Ortalık düzelmeye yüz tutdu. Ah ne yaparsın ki felek Mustafa’ya yâr olmadı. Ulemâ (biraz hastadır. Böyle olunca dînimizce tahta oturması câ’iz olamaz. Hekimler eyleyecek diyorlar. Şimdi insin. Yarın yine çıkar) dediler. Dikkat ediyor musun. Dînimiz ne kadar derin. Ne kadar ince derken sultân Abdülhamid Efendimiz tahta çıkarıldı. Yirmi yıl oluyor. Peygamber postunda oturuyor. Şimdi sana yaptığı (iyiliklerden) birkaç danesini söyleyeyim. (5.Hutbe, 1314: 9) Tahta çıktığı günler Sultân Murad sâyesinde ahâlînin gözü iyice açılmışdı. Ba‘zı hâ’in krallar pâdişâhlar böyle zamânlarda ne yaparlar biliyor musun? Dinle hemân bir iş bulurlar. Ahâlînin önüne sürerler. Herkesi onunla oyalarlar ki başkaldırmaya vakit bulamasınlar. İşte bizimki de (haydi bakalım kavga var) dedi. Bizi

Moskof'la tutuşduruyordu...'; 'Eski pâdişâhlar gibi önümüze düşeceğine ne yapsa beğenirsin? Allah'ın gazab kılıcına uğrayayım ki doğru söylüyorum. Yıldız'a kapandı. Kâşki orada yan gelüb keyfine baksaydı. Hayır. Telgraf makinesinin başına geçdi. Ta Kars'daki Tuna yakasındaki ordulara kumanda etmeye başladı. Söyle dînini seversen doğrusunu söyle bu bile bile hâ'inlik etmek demek değil midir be adam! Kumandanlığa (5. Hutb, 1314: 10) hevesin varsa karı gibi saraya neden kapanıyorsun. İşte ne oldu. İler tutar yerimiz kalmadı. O da murâdına erdi. Dinle (vay sen o taburu niçün falan tabyaya götürdün. Yahud niçün Moskof üzerine sürdürdün) diye paşaları birer birer 'azletmeye başladı. Kardaşım düşman karşısında kumanda veren bir zâbiti 'azletmek neye benzer. Koluna bir sicim bağlarım. Bir ucundan tutarım. Seni bir tepenin eteğine yollarım. Sen tam nişan almaya başlarsın. Ben de ipi vere sarsarım. Seni çağırırım. Başkasını gönderirim. Yine böyle yaparım. Söyle. Bir kuş vurabilir misin...'; '...Âl-i Osman ülkesi yabancı ellere yarı yarıya geçiverdi. Ulah, Sırp, Karadağ beylikleri krallık oldu. Başımıza bir de Bulgar beyliği çıkdı. Karılar Dobriceler Tunalar Balkanlar Bosna-Hersekler Yenişehir ovaları Cezayirler Tunuslar (5. Hutbe, 1314: 11) Kıbrıs gibi adalar hattâ Nil-i Mübârek'in bulunduğu Mısır ile Şab Denizi kıyılarındaki birçok güzelim şehirler kasabalar elden gitdi.' (5. Hutbe, 1314: 12).

Tunalı Hilmi Bey Sultan Abdülhamit'in istibdat rejiminin oluşturduğu ortam kurduğu sistem askerleri, yetişmiş devlet adamlarını pasifleştirdiğini, meclisi kapattığı, meşveret, danışma yollarını kullanmadığı, hain paşalarla ve alimlerle iş birliği yaptığı ve milletin parasını heba ettiği gibi uygulamalarının devletin başındaki sıkıntıları artırdığını ve sonu olacağını vurgulamaktadır.

Sultan Abdülhamit'in hain devlet adamları askerler ve alimlerle kurduğu düzende halkın ekonomik olarak da ezildiğini ancak kalkışma yapmayı bilmediğini güçsüz kaldığını belirtir. Hatta Gayr-ı Müslimlerin ayrılıkçı hareketlerine bu ortamda hak vermektedir. İslam dini müslim gayr-i müslim herkese adil davranılmasını emrettiği halde bozulan sistemin memurları dahi hem Müslümanın hem de gayr-ü müslimin haklarını yemektedir. Birliğin bozulma sebeplerinde bu haksızlıkları göstermektedir.

” Bu adam böyle yapa yapa kendisi gibi me’ûrlar yaşarlar. Vergi diyerek bilmem ne yaparak köylüyü falanı soydular soğana çevirdiler. Bilir misin ki bir İslâm devletine sığınanlar arasında Müslüman olmayanlara da Müslümanlara nasıl güzel bakmak lâzımsa öylece bakmayı dînimiz pâdişâhlara ve iş başında olanlara emreyler. Hâlbuki bu yezîd herifler bizim bile kanımızı emdiler. Bunun üzerine Ermeniler de (ey, artık elverir, ya ölelim yâhûd insan gibi yaşayalım) dediler. Ayaklandılar. Onların da ayaklanmanın yolunu bilmedikleri için kabâhatleri çoksa da biz daha ziyâde kabâhatliyiz. Bir kere hayvân gibi başımızı hep aşağı indiriyoruz. Bir de Hristiyanlar bizim gibi yapmıyorlar diye mi nedir? Başkaldıracak oldular mı hemân yumrukluyoruz... ”(5. Hutbe, 1314: 16).

8. Hutbede gazilere seslenir halkın bulunduğu hali tasvir eder. Gazilerin görevlerini yaptığını ama mücadeleyi cihadı sürdürmeleri gerektiğini belirtir. Halk hem düşman elinden hem de yoksulluk yönlerinden zorluklar yaşamaktadır.

“...hiçbir köylü tahsildâr kırbacı yemeyecek, ağalara, beylere cabadan hizmet etmeyecek, kul kurbân olmayacak, malını mülkünü pâdişâha bile kapdırmayacak, devletimiz Osmanlıya yakışır bir devlet, milletimiz de Osmanlılığa yaraşır bir millet olacak. Yoksa millet süründürülür, devlet batırılır, bugünkü me’ûrlara rahmet okutacak derecede canavar olan Moskoflar başımıza çökdürülür. Kazaklara derimiz soydurulur. Evet bugün cehennem gibi ovalarda yalınayak bir soluk alınınca çeneleri kilitleyen o karlı dağlarda çırıl çıplak dolaşmakla olsun çalı çırpı toplayarak ekmek parası edinebilen anaların saçları, bağıri yanık babaların sakalları yolunur. Yine bugün bunlarla berâber açlık belâsı canlarına tak dediği için sözde güle oynaya bir dereden bir tepeye sekerek yaban yemişi devşirebilen bacıların, kardaşların zorla ırzlarına geçilir, biraz daha çabalayacak olurlarsa bacaklarının birisine basılır, öbürüne yapışılır, gövdeleri ikiye bölünür, biri bir duvara çarpılır, öteki, bir ağaca asılır, derken, ana kuzusunu bilir, arar, koklar, gelir orada bulur. Ağlar, sızlar, dövünür, çırpınız, bu sırada insan kılıklı bir zebânî, sırta sırta dört nala koşar, o garîb darağacının yanı başına yıldırım gibi damlar, o derdli ananın bir bakıma imdâdına erişmişcesine, beynine bir çizme ökçesidir indirir, bir

daha! Oh, böyleleri öldürmek acımak demektir. Fakat bundan öyle bir fâ'ide gelmez, bunun üzerine güya ki bir merhamete gelir, yarılır (8.Hutbe, 1315: 5).

Zavallı koca nine, oracağa düşer bayılır! Neden sonra biraz ayılır, hemân tüyleri dimdik olur: Bir mezâr içindedir! Fazla olarak bir de ne görsün: can acısıyla toprağı kazdığı zamân kapalı kalmış olan avucunda bir kemik duruyor! Allah! Bir çılgıktır koparır, bir güler, bir ağlar, gök gibi gürleyerek bir kahkaha daha koyuverir. Allah'ın bir delisi oluverir! Bu sırada ise öteden üç beş zabtiye ile bir kızıl canavar belirir. Evlâd kâtili imiş gibi yaka paça edilmiş olan baba da yanındadır. Karı kocasını görür görmez üzerine saldırır da der ki: Budur! Fesühânallâh, ne hikmet? Evet, şaşmayalım, elbette anlarız, artık şübheye, hele Kazak'ın iftirâsına mahal kalmaz: Evlâd kurbân, ana şâhid, baba da kâtildir! Aman Allah'im!

Daha var: Üçünün de nereye götürüldüğü bilinmez, bari ikisinden biri mezarlığa, öbürü de bir tımarhaneye götürülürse ne olur? Ne olacak – baba haklı haksız bir zindana atılmadığı gibi ötekiler de “yer”lerine yerleştirilmezler, çünkü- uluları gömseler, “çukur”ları üzerinde bitecek otları yiyecek olanlara Osmanlılık bulaşır kuruntusu var. Hastaları, delileri iyi etmek değil a, sağlamları bile sakatlayarak, bilmem ne yaparak öldürseler “döl” verirler korkusu var. El-hâsıl dünyâda Türk yaradılışlı bir mahlûk, Müslüman i'tikâdlı hiçbir insan kalmasın deniyor. İşte bu fikir ile, şu üç kurbân da kim bilir, hangi bucağa fırlatılmak üzere götürülürken ana, avucundaki kemiği (8.Hutbe, 1315: 6)

3. Din ve Ulema Düşüncesi

Türk modernleşmesinde oluşan sorunlara çözüm bulmak isteyen toplumun farklı katmanları (bürokrat, aydın, askeriye) yenilikçiler ve gelenekçiler olarak gruplandırılabilir. Bu grupların çözüm arayışları içerisinde Batıcılık, İslamcılık ve Milliyetçilik akımları belirginleşmiştir. Bu akımları genel olarak Batının ulaştığı teknoloji ve ulaşılabilecek medeniyet seviyesi algısı etkilemiş örnek alınması kanaati oluşmuştur. İslamcılık Türk aydınları arasında ilk tartışanlar Ali Suavi ve Namık

Kemal olmuştur. İslam'ın modernleşme sürecinde kendini koruyarak yeniden yorumlaması amacıyla olunmuştur. Sultan Abdülhamit'in Panislamizin siyaseti fikrin devlet tarafından meşruiyetini sağlamıştır (Karakaş, 2008: 72). Osmanlı uleması devletin ıslah ve modernleşme sürecinde kendi konumunu korumak ve yeni bir söylem geliştirmek eğilimi göstermiştir. İslamcılık Meşrutiyet döneminde siyasi bir akım olarak belirmiş İmparatorluğun Hindistan Mısır gibi uzak topraklarında gelişerek 1870 'den itibaren imparatorluğun merkezinde güçlenen bir akım olmuştur. İslamcılar Tanzimatla birlikte İslamiyet'ten uzaklaşıldığı kaybolan İslami değerlere tekrar geri dönülmesini, Batının bir medeniyet olarak teknolojisinin alınmasını ancak kendi değerlerimizi korumamızı savunmuşlardır (Mardin, 1991: 11-12-17).

“İslamcılık; on dokuzuncu-yirminci yüzyılda, İslam'ı bir bütün olarak (inanç, ibadet, ahlak, felsefe, siyaset, hukuk, eğitim...) “yeniden” hayata hakim kılmak ve akılcı bir metotla Müslümanları, İslam dünyasını Batı sömürsünden, kötü yöneticilerden, esaretten, taklitten, hurafelerden... kurtarmak; medenileştirmek, birleştirmek ve kalkındırmak uğruna yapılan aktivist, modernist ve eklektik yönleri baskın siyasi, fikri ve ilmi çalışmaların, arayışların, teklif ve çözümlerin bütününi ihtiva eden bir hareket olarak ifade edilebilir” (Kara, 2011: 17).

İslamcılar eski gücüne yeniden kavuşmak için temel kaynaklarına dönmelidir. İslamcılık akımı Sultan Abdülhamit döneminde devlet politikası haline getirilip, Müslüman toplumların yaşadığı topraklarda etkili olması istenmiş toprak kayıplarının önüne geçilmesinde bir çözüm olarak işlenmiştir. İslamcılık akımı 1870'lerden itibaren bir fikir akımına dönüşerek II. Meşrutiyet sonrası Sait Halim Paşa'nın da desteklediği yayın organlarıyla (*Sırat-ı Müstakim* 1908, *Sebirül-ı Reşat*) desteklenmiştir (Kara, 2011: 29). İttihat ve Terakki'nin içerisinde İslamcılık fikrine sahip olan üyelerin bulunduğu ve partinin ulemanın desteğini yanına almak istediği bilinmektedir. İttihat ve Terakki cemiyeti kendilerine meşruluk kazanmak, saray tarafından cemiyete yöneltilen “dinsiz, mason, Hristiyanlarla iş birliği yapanlar” gibi karşı propagandasından kurtulmak ve bunun yanında sarayında bir propaganda ve meşruluk aracı olarak kullandığı dini ilkeler ve sembolleri kullanmak amacıyla ulema ve dini çevrelerle iş birliği yoluna gitmişlerdir (Kara, 2020: 59).

İttihat ve Terakki içerisinde olan Sait Halim Paşa *İslamlaşmak* olarak tanımladığı asli kaynaklara dönme ve İslam toplumlarının dinamiklerinin Batıdan ayrı olduğuna vurgu yaparak İslam dininin maddi ve manevi bütün sosyal hayatı kapsayan bir yapısı olduğunu belirtmektedir (Tunaya, 1962: 12). II. Meşrutiyetten sonra yayın hayatında olan *Sırat-ı Müstakim ve Sebirü-l Reşat* dergilerinde; İsmail Hakkı Baltacıoğlu, Ahmet Naim, Mehmet Akif Ersoy, M. Şemseddin Günaltay İslam’da ilerleme ve kaynaklara dönüş fikirleri etrafında yazılar yazmışlardır. İslam’da yer alan danışılarak siyaset yapma geleneğine vurgu yapılarak *meşveret*, *şura* kavramlarıyla temsili ve demokratik bir yapının İslam’da var olduğunu belirtmişlerdir (Mardin, 1991: 18-19).

İslamcılar Osmanlılık ve Batıcılık akımlarının hedeflediği medeniyete, ilerlemeye ulaşma idealini dini bir formla yeniden yorumlanarak akımı ideolojiye dönüştürmüştürler. Temel kaynaklara (*Kur’an-ı Kerim ve Sünnet*) gidilerek peygamber ve dört halife zamanı Asr-ı Saadetteki değerlere dönülmelidir. Bu dönemi bir cumhuriyet ve meşruti yönetim olarak tanımlamışlardır. İslam’ın akıl ve ilerlemeyi destekleyen bir din olduğu vurgusu yapılmıştır (Akgül, 1999: 232). İslamcılar; “İslam ‘man-i terakki değildir’ (İslam ilerlemeye engel değildir), İslam; ‘âmiri terakki’ (ilerlemeyi emreder) yi emreder, yaşanan geri kalmışlık Müslüman toplumlardan ve İslami değerlerden uzaklaşmaktan kaynaklanmaktadır (Tunaya, 1962: 14-16). Kara (2003: 199); İslamcılık akımının diğer akımlar gibi modernite ile ortaya çıkan seküler içerik taşıyan bir akım olduğunu belirtmektedir. “*İslamcılık, askeri yenilgilerin doğurduğu aşırı tedirgin bir ortamda, dış baskıların ve konjonktürel şartların neticesinde ortaya çıkmış bir akım olarak, Batı’nın medeni ve kültürel değerlerinin, dini, felsefi ve sosyal kaynaklarının arka planını yeterli ölçüde araştırma ve anlama imkânı bulamamıştır*”.

İslamcılık akımı Sultan Abdülhamit dönemiyle birlikte devlet politikası olarak kullanılmış dini naslar ve formlar kullanılarak halk nazarında daha kolay meşruiyet kazanmak aynı zamanda dini hassasiyet tabanlı bir hareket oluşturma amacı hedeflenmiştir. Klasik halka ulaşma teamüllerinden olan vaaz, hutbe, cuma ve bayram namazları yanında modernleşme ile beraber matbaa ve yazılı evraklarda propaganda aracı olarak kullanılacaktır (Kara, 1999: 2-3). İttihat Terakki partisi

muhalafetinde aynı propaganda araçlarını kullanmak istemiştir. Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey'in 1314-1318 yılları arasında yazdığı 11 hutbede ulema, asker, subaylar başta olmak üzere toplumdaki değişik grupları Sultan Abdülhamit yönetimine karşı muhalif hareketlerde bulunmaya yönlendirmektedir. 2. Hutbede iktidarın din tabanlı kullandığı propaganda yöntemini kullanmış, kendisinden beklenemeyecek kadar nas ve hadislerle yer vermiştir. Tunalı Hilmi Bey 2. Hutbede din ve ulemayı halk nazarında bir meşrulaştırma aracı olarak kullanmak, halkın desteğini alabilmek için geniş tabana yayılan ulemayı yanlarına almak istemektedir.

Kara (1999: 6); 2. Hutbede bir din metninde olabilecek nas ve hadisten daha fazla bu kaynaklara atıf yapıldığını belirterek; 160 ayret, 76 hadis kullanılarak yaklaşık her sayfaya dört ayet ve iki hadis düştüğünü belirtmektedir (Kara, 1999: 6). Tunalı Hilmi Bey diğer hutbelerinde de yer yer ulaşmak istediği kitlenin dini duygularına ve ulemaya seslenmektedir.

“(...) Buyurunuz, işte şu medreseler, işte onlarda bu makamât-ı mübarekeyi işgal etmiş mümtazân-ı irfan ve hamiyetdi! İçlerinde monla da vardı vezir de; hepsi de devlet ve milletin umûruna karışır ve vâkıftı. Bunlarla aranızdaki fark nedir? Mazimizi biliyoruz, halimizi de görüyoruz; işte bu ikisi bizdeki fark ne ise odur! Kîlukâl istemez! İlminizin bahsimize taalluk eden derece-i kifâyesini ortaya koyunuz da elinizi öpelim! Geliniz, en ufak bir teklif olmak üzere sizi bugün yalnız istihkâmâtımızı ve silah debboylarımızı muayeneye davet ediyoruz. “Siz de onlara (düşmanlara) karşı gücünüzün yettiği her kuvvetten ve cihad için beslenen atlardan hazırlık yapın; onunla hem Allah düşmanını korkutursunuz hem sizin düşmanınızı...” (Enfal, 8/60) emr-i tedbir-beyanına riayet olunup olunmadığını teftiş ediniz”. (2.Hutbe, 1314: 27 aktaran Kara, 1999: 7).

“Siz de ey zümre-i nâciye! Bu bîtarafılıkta devam ettiğiniz halde evvelki tertibe nazaran zalemenin altında kalacaksınız!... Acaba sizinçün beslenen bir hiss-i hürmet ve riayete istinaden bu mezellet-i aleniyeden muaf tutulacağınıza mı eminsiniz? Ya kimsenin kimseye şefaât edemeyeceği o yevm-i muayyende [kıyamet gününde] ne yapacaksınız? Millet şu

muhataralardan kurtulsa bile siz mesuliyetten kurtulamayacaksınız!” (2. Hutbe, 1314: 32 aktaran Kara,1999: 9).

Tunalı Hilmi Bey ulemanın İttihat ve Terakki’nin yanında olmalarını, birlik olmalarını istemekle beraber ulemanın kendi eksiklerini görüp düzeltmelerini beklemektedir

‘‘Biri “el-Kâsibu habîbullah” [Çalışıp kazanan Allah’ın habibidir]38 nikâbı altına gizlenmiş bir hırs-ı garib ile pek kârlı bir usûl-i ticariye (Cuma, 61/10), bir sa’y-i (?) cüzî bile gösterilmeksizin; çok defa da “Muhakkak ki her ümmet için bir fitne vardır; benim ümmetimin fitnesi de maldır”39 ihtar-ı nebevîsi ve “Yeryüzünde fesat arama” (Kasas, 28/77) nehy-i celili gibi telakki olunacak iken bilâkis “madamki böyledir böyle olsun” denilircesine sû-i istimal edilmiştir! Dîgeri de “Kur’an’ı ve farzları öğreniniz, insanlara da öğretiniz, zira ben de fâniyim”40 kelâm-ı nebevîsine bizzat muhatap olunuyormuş gibi kullanılıyorsa da feryad ki hesabın yekünü şuraya çıkmaktadır: “Muhakkak ki Allah ilmi insanlardan sıyrıp almaz fakat ulemayı çekmekle ilmi çeker alır, o kadar ki bir âlim bile bırakmaz. Artık insanlar cahilleri baş edinirler; onlara soru sorulur, onlar da bilmeden fetva verirler. Neticede hem kendileri dalâlete düşer hem de başkalarını dalâlete düşürürler”.41 Âh, bu herkesin malıdır. Onu gizlemek “Kim kendisine bir ilim sorulur da onu ketm ederse kıyamet günü ona ateşten bir gem vurulur”42 encâm-ı ebedîsine nisbeten pek hafif bir tabir ile en şenî‘ bir sirkat, ibadullâhın ihtiyacât-ı umûruna tatbikan sarf u istimal etmemek de “Kim ilim tahsil eder de onunla ulemadan sayılmak veya sefihlerle düşüp kalkmak yahut insanların dikkatini üzerine çekmek isterse Allah onu Cehenneme koyar”43 hükmünce pek çirkin taфра-furûşluk, pek feci bir sefahet- i cinayetskârânedir! İşte bize şurada birkaç söz söyletecek olan noktalar da bunlardır’’ (2. Hutbe,1314:13 aktaran Kara, 1999: 96).

Ulemanın Allahlın seçtiği zümre olduğunu ilmin taşıyıcıları olduğunu belirterek ulemanın önemine vurgu yapmaktadır

‘‘Sultan kimlere tesmiye olunur, bu tesmiyenin mebniyyun aleyhi nedir, bilmiyor musunuz? Biliyorsanız niçün bildiklerinizi herkese

bildirmiyorsunuz? (2. Hutbe Vâkıa, padişahımız halîmdir, mütevazıdır; o vechile ki yilandan hiç farkı yoktur! Zelîlâne yerlerde sürünmek hılkat-i redîesi mukteziyâtındandır; hele azıcık dokunulmasın, insana bir sarılır, çatır çatır kemiklerini kırar, kanını emer, kaldırır atar! Ve hele milletin en can alacak noktasına zehrini dökmek için ötede bir ecnebinin önüne pâ-bûs-ı temelluk olmak kendisince hiç de işden değildir!’’ (2. Hutbe, 1314: 17 aktaran Kara,1999: 101-102)

‘‘Halbuki siz ey mücahidler! Şu küstahın hiçbir müteşerri’a danışmaksızın kapattığı o Meclis-i Şûra’nın iade-i küşadı talebinde ısrar edeydiniz ne mesuliyet altında kalırdınız ne de bu musibetler zuhur ederdi. Fakat düşünülemedi! siz ulemamız için mukabele-i reddiyede bulunmak var iken ya seyyiât, hasenât şeklinde gösterilircesine lüzumlu lüzumsuz yerlerde de’avât-ı padişahî vird-i zebân edildi yahut dini bir şâkinin hudud-ı keyfiyesi dahiline almak demek olan program dahilinde vaaz etmek gibi düşüncesizliklerle huzur mukarrirliği ve muhatablar sırasına geçmek kavgası edildi.’’.(2.Hutbe,1314:29 aktaran Kara, 1999: 112). ‘‘...meramını anlatmak için kendisini paralasa ahali üzerinde ancak bir derece tesir hâsıl edebilir. Bir hocanın atacağı nâra ise nidâ-yı hâtîfî makamında telâkki olunageldiği için birden binleri bulur, binaenaleyh zulmün izâlesi hususunda ne bu kadar müşkilâta uğranılır ne de hesapsız kurbanlar verilirdi; fakat düşünülemedi! Her türlü meziyyât-ı mâneviye ve bunların sû-i istimâline mukabil dinin gösterdiği ahkâm-ı ittihamiye bertaraf, az gayretler çok iş görmek muhakkak olup da müsamaha olununca yani halk indindeki nüfuz ve itibar cihetiyle büyük bir fırsat kaçırıldığı takdirde yalnız vicdan ve vicdan sahipleri önündeki mahkûmiyet bile insanı arından öldürecek mertebe ağır olur; fakat düşünülemedi!’’(2. Hutbe,1314:30 aktaran Kara, 1999: 113).

‘‘Sen kendin de dinle ey hâin! Siz de dinleyiniz ey hocalar! Sen de dinle ey masum millet!... Ancak bu iniltidir ki o nâmerde müvazeneti bozdurtacak! Efkâr-ı ulemayı tezelzüle uğratarak zalâm-ı bîkaydînin izâlesiyle muhakemât-ı ceyyidenin inkişafına ve metin kararların husûlüne vesile

olacak, herkese de “artık illallah” dedirtip ayaklanmamecburiyetini his ettirecektir. İşte bu sayede, dūçar olduğu müvazenesizliği def’e uğraşanve tahtı birdenbire altüst olmuş olan o gaddârın ezildiği görölüp üste çıkacak millet ise “hakimiyet”i bayrağını güya ki tepesine dikmiş, vaz’-ı kahramânânesini almış, nâra-zen-i muvaffakiyettir! Yâ ulema! Siz de ey zümre-i nâciye! Bu bîtaraflıkta devam etdiğiniz halde evvelki tertibe nazaran zalemenin altında kalacaksınız!..”(2.Hutbe, 1314:34 aktaran Kara, 999: 116).

“Halk ‘ulemamız var ya’ diyerek ümide kapılıyor ve muhalefete katılmıyor” (s. 22). “Hep acz hep meskenet. Çünkü alet-i müdafaamız yok. Çünkü bir milletin eli ve muharrik-hissiyâtı yani hakiki vasıta-ı tahaffuziyyesi ulemadır” (2. Hutbe:s. 26). ‘Ey kâbil-i hitâb olan Osmanlı zâbitleri! Bu canavarları doğrayacak zamândır! Arş! İsti’fâ! Bu, bir! Fakat buna biz kanâ’at etmeyeceğiz gibi, siz de tenezzül etmeyerek bulunduğunuz mevki’lerin size verdiği iktidâr ile mütenâsib “türlü türlü” işler görmeye başlayınız! Bu iktidâr, mesleğiniz i’tibâriyle, ölüme kadar dayanınız! İşte bu nokta-i nazardan size de göğsümüzü gere gere söyleyeceğimiz söz, “evet ölünüz”den ‘ibâretidir!’” (4.Hutbe,1314:8), “...Öyle ise buyurunuz, arş! Bölüklerinizin, taburlarınızın hattâ alaylarınızın, ordularınızın başına geçiniz. Hükûmet konaklarını, o Yıldız’ı kuşatınız...” (4.Hutbe, 1314: 9).

“Ah! Padişah, Kur’ân’ı arkaya atar; ulema, şeriatin o memurin-i icrası, vazifeyi unuttur. Ahali, o fazıl neslin evladı aldığı meydanı/mirası fena fena kullanır. İşe yarayacak bazı kıymetli bergüzarlar varsa da eski hüsn-i tabiatlılık, zevke gitmiyor! Bir başka kalıba dökmek lazımmiş! Nihayet (gemiyi kurtaran kaptan) gibi dürdâne hikmetler ezilir, düzölür, bir ... dalalet şekline konulur! Elde, fikirde ne varsa hiçbir ... edilir. Şimdi ise neye el uzatsan ref’edilmek istenilen ihtiyaç, üzerine daha yüzlercesi zam olarak büyüyüp gidiyor.”(1.Hutbe, 1313: 9).

Tunalı Hilmi Bey, Sultan Abdülhamit'i tahtan indirmek için askerlere çeşitli yollar göstermekte bahaneler üretmektedir. Bunlardan biri din kaynaklı diğeri Moskof düşmanıyla iş tuttuğu iddiasıdır.

‘... Din ve milletin batacağı korkusu bile yoğiken zâlim olan pâdişâhın öldürülmesini dînımız emrediyor...Aklını başına al asker. Sana yemîn etdirmişlerse bile onun hükmü kalmadı. Çünkü işte şu fetvâya bakılınca bugün (kendisine sadâkat gösterecek ve itâ‘at edecek) devletimiz de yokdur pâdişâhımız da. Öyle ise bunu ve bunun yardımcısı olanları gebertelim. İyi bir devlet kuralım. ‘Âdil bir pâdişâhı tahta çıkaralım. Hepimiz de (5. Hutbe, 1314: 20) ona kul kurbân olalım.;’... Anla ki bu korkak pâdişâh ne kadar hâ‘indir. Moskof’la sözleşdi. Eğer millet kendisine bir şey yapmaya kalkışacak olursa ve Kırım’a kaçamazsa Moskof gemileri hemân Karadeniz Boğazı’ndan girecek. Karaya asker dökcek. Müslümanları kıracak. İşte böylece kul ve kral etdikden sonra da Moskof boğazdan nasıl gireceğini gösterdi. Bunu da bak nasıl yaptı. Sanki Moskof paşalarına çalım satacak. Onları korkutacak. Herkes böyle sandı. Hâlbuki bu düzenle oradaki istihkâmların tabyaların o günden ne gibi dolambaçlar yapılarak geçilebileceğini öğretti.’(5. Hutbe, 1314: 2).

İnsanlar nasılsa cem‘iyetleri de öyledir. Biz, şahsen ve nihâyet ‘umûmen vakit ve ihtiyâc ile nev‘i, vech-i sarfı ve mahal-i isti‘mâli değişir bir mühimme-i hizmeti gözetmediğimiz için işte şu hâle geldik. Bir misâli: Ötede bir düşkün (6.Hutbe, 1315: 14) görülür. Hemân elinden tutulub kaldırılır. Fakat biri de, üç beş o halkı açlığa inil inler, esbâb-ı felâket öğrenilir. Meğer, ya baba, ya oğul “halife” ‘aleyhinde bulunmuş, “politika” delisi imiş! Gizlice ortadan gâ‘ib edilmiş! Bunun üzerine bir daha o evin kapusu önünden geçmeye bile tövbe edilir ki bu da ya pâdişâhın zâlim olduğuna kanâ‘at hâsıl edilemediğinen, yâhûd o zâlimin hışmına uğramamak “...” nden ileri gelir. Erken aylar yıllar geçer: “Bum nevbet minberinde bir zâlim Efrasyab”

Günâhdır. İnsâniyete kafası kesilecek en dehşetli cânîleri bile ‘azâb ve işkenceye lâıyk görmüyor. Bir hıyânetin fâ‘ili, bu derece fâzılâne himâyelere

mazhar olursa onun müstahlefâtına nasıl olur da yolsuz mu'âmeleler edilebilir (6. Hutbe, 1315: 14-1)].

“...Hülâsa-i kelâm, ey ümmet-i Muhammed! Var kuvvetle atığımız şu nâra artık uykulara hitâm verdirsin, hilâfet nedir ve ne demektir, iyice anlaşılsın! Düşünülsün: Muhâtaralar, istikbâlî meşâkk ve mesâib göz önüne getirilsin! Mâziyen ve hâlen bunlara yol vermiş ve verecek olan esbâb nedir, - dediğimiz gibi halîfelerin cabbârlıklarıyla mukâbeleten bizim de makâm-ı hilâfete bedel bunlara bel bağlayışımız değilse- iyiden iyiye taharrî olunsun, fakat biz yine te'kîd ederiz ki her felâket ve mezelletin menba'ı şu iki noktadır. Binaenaleyh hilâfetedelerimiz irşâd mı olunacak, yâhûd fikrimize iştirâken şimdilik “buna vakit kalmamışdır” denilerek Abdülhamid ismiyle başımıza musallat olmuş o şeytan sîretin nüfûzu veya vücûdu mu kaldırılacak? Herhâlde lâzım olan silâh –ki evvel emirde para şeklindedir- doğrudan doğruya mı kullanılacak, yani elden ele geçmesi –kesret-i sû-i zan hasebiyle- bi'z-zât iş görecek fedâî ellerine mi teslim edilecek? Yapılacaksa yapılsın, yoksa batmamız, daha ziyâde zelîl ve hakîr olmamız muhakkaktır...”(6.Hutbe,1315: 37)..

Tunalı Hilmi Bey Sultan Abdülhamit'in *siret* veya *vücudu* mu kaldırılacak gibi söylemlerle hutbelerinde özellikle kendi taraftarlarını suikaste teşvik etmekte ve yollarını göstermektedir. *Silah* ve bunu kullanacak *fedailere* ihtiyaç olduğunu belirtmektedir. Tunalı Hilmi Bey'in bu söylemleriyle silahlı müdahaleyi meşru gördüğünü anlamaktayız. Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerinde sıkça silahlı bir eylem teşvik vurgusu görülmektedir. Bu yönüyle Türk siyasal metinlerinde az görülen bir yönde örnek oluşturmaktadır. Hutbeler Sultan Abdülhamit'in zalim ve askeri yıldırان Türk- Rus savaşlarını kullanarak Sultanın Ruslarla iş birliği yaptığı iddiasıyla manipülatif bir dil kullanarak halkıda kalkışma oluşması için algı oluşturmaktadır.

İslamcılar arasında İttihat ve Terakki Sultan Abdülhamit siyasetine karşı benzer muhalif görüşte olan Mehmet Akif Ersoy, Mustafa Sabri Efendi, Süleyman Nazif, Rıza Tevfik, Elmalılı Hamdi Yazır gibi aydınlar İttihat ve Terakkinin iktidarında istediklerine ulaşamayacaklar daha sonraki süreçte Cumhuriyet Dönemi'nde sistemin dışında bırakılacaklardır. İslamcılar; Meşrutiyet yönetimini İttihatçılar gibi *asr-ı saadet* gibi düşünmüşler ancak iktidara geldiklerinde siyasetlerinin çözüm

üretmediği ve toplumu uzlaştırmadığı gerçeğiyle yüzleşmişlerdir. İslamcılar Cumhuriyet sonrası yaşam tarzları, giyim-kuşamları, fikir dünyaları vb. yönleriyle yeni sistem içerisinde istenmeyen ve meşru görülmeyen bir konumda kalacaklardır. İslamcıların İttihatçılarla uzlaşma kurmak isteme sebeplerinden diğeri ise geçmişteki konumunu yeniden kurulmasını istemeleridir. Ancak Cumhuriyet sonrası konumları modernleşme nin kendine çizdiği çerçevede kısıtlı tek düze bir konumdur. İttihatçılar ise İslamcıların yanlarında olmalarını istemeleri kendilerini halk nazarında meşruiyet kazanmak ve kitlelere ulaşmaya araç olarak ulemayı görmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak. İttihat ve Terakki'nin iktidara geldiğinde otoriter ve seküler siyaset izlemeleri İslamcılarla olan uzlaşmalarını bozmuştur (Ozan ve Sarı, 2020: 12-13). İttihat ve Terakki partisinin başkanlığını yapıp 3 yıl, 7 ay, 21 gün sadrazamlık görevinde bulunan Sait Halim Paşa İslamlaşma olarak tanımladığı düşüncelerini Buhranlarımız olarak yayınladığı risalelerde görüşlerini belirtmiştir. Sait Halim Paşa "Türkiye ve Hilafet" risalesinde Sultan Abdülhamit'in siyasetinin olumlu yönlerini belirtmiştir.

"İslam'ı çepeçevre sarmış olan uyuşukluktan kurtarma başarısı Abdülhamid'e aittir. O, sonsuz bir sabır ve sanatkârane bir dikkat harcamıştır. Onun sayesinde, Türkiye'nin desteği ile ilk devirlerdeki birlik ve beraberliğe tekrar ulaşmaya doğru artarak ilerleyen bir tarzda İslam'ın siyasi uyanışı daha da belirgin hale gelmiştir. İçtimaî, ahlaki ve entelektüel bir yeniden doğuş yönündeki yoğun ve heyecanlı bir arzu, siyasi bağımsızlık fikri ile birleşiyordu ki, bunun gerçekleşmesinin özellikle de İslam'ın yurdunun modern gereçlere daha çok uygun olarak donanmış olmasına bağlı olacağı anlaşılmıştı (Kara, 2004 aktaran Ozan ve Sarı, 2020: 16-17)

4. Eğitim Düşüncesi

Osmanlı Devleti'nde 1908-1918 II. Meşrutiyet dönemi eğitimde geleneksel kurumlarından farklı eğilim ve yapılanmalara gidilmiştir. Bu dönemde yaşanan üç olay eğitimde de yapılan aşmalara etki etmiştir. 31 Mart Olayı, 1909 ile 1912 Balkan Savaşlarını başladığı ara dönem (Medaris-i İlmiye Nizamnamesi, Maarif-i Umumiye Nezareti Teşkilatı Hakkında Nizamname gibi eğitimle ilgili yönetmelikler yayınlanmıştır) ve 1912 ile 1918 arasındaki dönemdir. Osmanlı Eğitimindeki son

dönemde yaşanan sürecin etkileriyle milli ve merkezîyetçi bir eğitim oluşturulmaya çalışılmıştır. Tedrisat-ı İptidaiye Kanunu-ı Muvakkatı ve Mekatip-i Hususiye Talimatnamesi çıkarılmıştır. Kanun-i Esasi ile devlet bünyesinde bulunan tüm okulları denetlemek isteyen kendi geleneklerine göre okullar açmayı hedefleyecektir. Kanun-i Esasi'nin 15. maddesine göre her millet kendi geleneklerine göre okullar açabilecek ve 16. maddeye göre devlet bütün okulları denetleyecektir. Merkez ve taşradaki mekteplerde modernleşmeye gidilmiş, eğitim personeli yetiştirilmiştir. Gayrimüslim ve yabancılara ait okullarda kontrol sağlanmaya çalışılmış ve bu okullara Türk öğretmenler tayin edilmiştir. (Ak, 2006: 48-50). Alkan, (2004: 200–201); Meşrutiyet Döneminin eğitim sloganının 'Millî Terbiye' olduğunu belirtmektedir. Millet kavramı dönemin şartlarında çoklu bir anlam taşımaktadır. İmparatorluğu kurtarma çerçevesindeki arayışlarda akım olarak ilk savunulan Osmanlılık akımında, 'millî' ve 'millet' kavramları Osmanlı milleti ve Osmanlılık olarak alınacaktır. Son dönem devlet politikası haline de gelen İslamcılık akımı çerçevesinde kavram 'ümme', 'İslam ümmeti' olarak ve son dönemde güçlenen ve hâkim konuma gelen Milliyetçilik akımı çerçevesinde 'Türklük', 'Milliyetçilik-ulusçuluk' olarak kullanıldığını belirtmektedir (Alkan, (2004: 200–201).

Dönemin Sadrazamlarından Said Paşa, 1878 – 1879 yılları eğitim alanında raporlar hazırlayarak padişaha sunmuştur. 1881'de hazırladığı eğitim programında yüksek, meslek, teknik ve genel öğretimin önemini belirtmiş; küçük sanat okulları ile iş eğitimini köylere kadar yaymayı amaçlamıştır. Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde Fransız modernleşmesi her alanda olduğu gibi eğitim alanında da örnek alınmış mekteplerde Fransızca yabancı dil olarak öğretilmiştir. Rüştîyeler orta öğretimden ayrılarak ilköğretime dâhil edilmiştir. (Hayta ve Ünal, 2003: 208). Sanayî-i Nefise Mektepleri olan 1883 Fenn-i Resim ve Mimari Mektebi açılmış, Ticaret Nezareti, 1892'de hakkaklık (gravür) eğitimini başlamıştır. Müslüman ve Türk öğrenciler için "Hendese-i Mülkiye Mektebi" açılmıştır (Tekeli, 1985: 456,458).

Basın Hayatının meşrutiyet döneminde yayıncılığın çeşitliliği fikir akımlarının güçlenmesine ve çeşitlenmesine neden olmuştur. Eğitim ile ilgili fikirlerdeki çeşitliliği etkilemiştir. Lewis (2022; 230) Gökalp, fikirleriyle meşrutiyet ve

cumhuriyet dönemi eğitim politikalarını etkilemiştir. Türk tarihini incelenerek yakın ve uzak bağları yeniden inşa edilmelidir. Türk dili sadeleştirilip yabancı dillerin etkisinden kurtarılmalıdır. Maarif iki amacı olmalıdır, kendi kültürünü modernleştirerek halkına yaymak ve Avrupa'daki bilim ve tekniği almak. Gökalp kendi kültürümüzle Batı kültürünü uzlaştırmamak istemiştir. Prens Sebahattin, Ademi Merkezîyetçilik olarak kavramlaştırdığı fikirlerini eğitime kişisel yeteneklerin geliştirilmesi olarak görmüştür (Gündüz, 2007: 130).

Eğitimin meşrutiyet dönemlerde ve İttihat ve Terakki iktidarının eğitim siyasetinde Türkçülük akımının etkileri artmıştır. İttihatçılar, Osmanlı birliğini koruma ve Osmanlı kimliğini inşa etme sürecinde eğitimin kanalından faydalanmak istemişlerdir. Türk olmayan azınlıkların Türkleştirilmesi, azınlık okullarının Maarif Nezareti altında denetlenmesi, orta öğretimde zorunlu Türkçe derslerinin olması vb. kararlar olarak uygulamak istemişlerdir (Akşin, 1985b: 834-842). Tanzimattan 1915 Mekatib-i Hususiye talimatname ile azınlıkların ancak oturdukları mahalle ve köylerde kendi okullarını açabilecekler, kendi dillerini öğretim dili olarak kullanabilecekler; ancak Türk dili, Türkiye tarihi ve coğrafyasını Türk öğretmenlerin Türkçe öğretmesi zorunluluğunu getirmiştir (Akyüz, 2001: 253). Savaş şartlarında yabancı okullardan İtilaf Devletleri üyelerinin açtığı okulların çoğu kapatılmıştır (Tekeli, 1985: 456-478).

II. Meşrutiyet dönemine kadar azınlıkların kendi medeni haklarında ve eğitimlerine karışılmamış, kamuya intikal eden sorunlarla ilgilenilmiştir. İttihat ve Terakki döneminde artan milliyetçilik etkisindeki siyasetler sonucunda bu azınlık cemaatleriyle iktidarı karşı karşıya getirmiştir. Azınlık okullarının denetlenmesi meselesi; azınlıkların Fatih döneminden itibaren olan haklarını koruyacaklarını tepkisine sebep olurken; İttihatçıların bu bağlamda kendilerini savunmalarına yol açmıştır. İttihatçılar; patrikhaneye karşı,

"Biz de hükümetin hakk-ı meşruunu her şeye ve Patrikhanenin mümanaatına rağmen müdafaa edeceğiz... Dünyada hangi hükümet vardır ki kendi memleketinde kendi tebaasının tesis edeceği mektepler üzerinde hakk-ı teftişi olmasın? Mekteplerin suret-i teftişi hakkında kanun vaz edeceğiz. Bu esnada her hususi mektebi teftiş ettiğimiz gibi Rum hususi

mekteplerini de teftiş eyleyeceğiz. Patrikhanenin verdiği emr üzerine mektep müdürleri veya muallimleri mümanaat ederse lazım gelen muamele-i tedbiyyeyi yapacağız." işlem yapacaklarını belirtmişlerdir. "Mekteplerde Osmanlılığa mugayir, vatan ve millete muzır tedrisat ve muamelat cereyan etmiyorsa neden müfettişlerin vücudundan endişe edilsin?... Rum çocuklarına Türklerin vahşilikleri diye yazılmış şiirleri ezberletmek hiçbir zaman hristiyan dininin icabatından diye gösterilemez" açıklaması yapılmıştır (Kerimoğlu, 2007: 4).

Tunalı Hilmi Bey İttihat Terakkinin içinde olan ve hutbeleriyle propagandasını yapan bir şahsiyet olarak hutbelerinde Osmanlılık çerçevesinde azınlıkları ve birleştirmek istemiş gerek kendi ulemamıza gerek azınlık eğitimcilerine seslenmiştir. Tunalı Hilmi Bey eğitim yoluyla ve onu temsil eden eğitimciler kanalıyla birliğin ve bilinçli vatandaşların inşa edileceği kanaatindedir.

"(...) Buyurunuz, işte şu medreseler, işte onlarda bu makamât-ı mübarekeyi işgal etmiş mümtazân-ı irfan ve hamiyetdi! İçlerinde monla da vardı vezir de; hepsi de devlet ve milletin umûruna karışır ve vâkıftı. Bunlarla aranızdaki fark nedir? Mazimizi biliyoruz, halimizi de görüyoruz; işte bu ikisi bizdeki fark ne ise odur! Kîlukâl istemez! İlminizin bahsimize taalluk eden derece-i kifâyesini ortaya koyunuz da elinizi öpelim! Geliniz, en ufak bir teklif olmak üzere sizi bugün yalnız istihkâmâtımızı ve silah debboylarımızı muayeneye davet ediyoruz. "Siz de onlara (düşmanlara) karşı gücünüzün yettiği her kuvvetten ve cihad için beslenen atlardan hazırlık yapın; onunla hem Allah düşmanını korkutursunuz hem sizin düşmanınızı..." (Enfal, 8/60) emr-i tedbir-beyanına riayet olunup olunmadığını teftiş ediniz" (2.Hutbe, 1314: 27 aktaran Kara, 1999: 7).

"Halk 'ulemamız var ya' diyerek ümide kapılıyor ve muhalefete katılmıyor" (s. 22). *"Hep acz hep meskenet. Çünkü alet-i müdafaamız yok. Çünkü bir milletin eli ve muharrik-hissiyâtı yani hakiki vasıta-ı tahaffuziyyesi ulema"dır"* (s. 26). *"Bir kere zâlimlerin yola geleceklerinden ümit kesildi mi ve cihet-i gayret mazlumlara tarafına çevrilince muvaffak olmamak muhaldir.*

Çünkü heyet-i ulema zaten bir cemiyet-i müteşekkile demektir. Bir anda herbirisi ahkâm-ı diniyeden hangisinin ne vechile icrası lazım olduğunu birbirine ve ba'dehu ahaliye ihbar ile şu seyyiâta hâtime çekmek işden bile değildi. Nitekim cer zamanındaki etrafa dağılıp en büyük bir vesile-i hizmetti (...) Bir başkası meramını anlatmak için kendisini paralasa ahali üzerinde ancak bir derece tesir hâsıl edebilir. Bir hocanın atacağı nâra ise nidâ-yı hâtifi makamında telâkki olunageldiği için birden binleri bulur, binaenaleyh zulmün izâlesi hususunda ne bu kadar müşkilâta uğranılır ne de hesapsız kurbanlar verilir” (s. 29), “Halk indindeki nüfuz ve itibar cihetiyle büyük bir fırsat” (s. 29), “Herkes ‘artık illallah’ dedirtip ayaklanma mecburiyetini hissettirecek”, “halka söz anlatacak behemahal sizsiniz, demek ki şeref-i muvaffakiyet birinci derecede size ait olacağı gibi mesuliyet de böyledir.” (2.Hutbe:1314:32, 42-43 aktaran Kara,1999,4-5).

Tunalı Hilmi Bey 3. hutbesinde azınlıkların Osmanlı'dan ayrılma talep ve kalkışmalarına uyarılarda bulunurken bu azınlıkların eğitimcilerine seslenir. Eğitimcilerin toplum üzerindeki önemine verdiği görüşlerini bu hutbe de kısa bir metin olarak görülmektedir. Eğitimcilerle dertleşmek istediğini belirterek; eğitim hizmetinin tahrip değil yükselmeye, olgunlaşmaya götüren araç olarak belirtir. Eğitimcileri toplumun üzerinde bir ışık, halkın dikenlerini temizleyen olarak konumlandırır ve halkı doğru yönlendirmelerinin üzerlerinde bir vebal borç olduğunu belirtir. Tunalı Hilmi Bey eğitimcilere Osmanlılık çatısı altında halkı birleştirmeyi tavsiye eder.

“... müsaade buyurunuz, biraz da sizinle dertleşmek isteriz, ey “Ditory-Maarif (eğitim)” Cemiyeti erkânı! Acaba istikbal, bir dereceye kadar sizce de keşfedilmiş sayılmıyor mu? Bilirsiniz maarifin hizmeti, insanlığı tahrip değil, ancak yükselmeye ve olgunlaşmaya mazhar olmak üzere tecelli etmelidir. Hâlbuki “88”den beri çalışıyorsunuz; kime sorulursa sorulsun, böyle bir iyi netice ortaya çıkmadı! Bunu siz de tasdik edersiniz. Doğaldır ki, âlimsiniz, bu konudaki engeller malumunuzdur: Fikir ve kaleminizin biraz pörsüklü olmasıdır! Öyle ise geliniz, şunları ayıklayınız, atınız, kavminizin istikbal kalbinde bitmekte olan dikenleri kırınız, çıkarınız ki, şu tehlikeli hâl içinde inleyen mazlumlar bir geniş nefes alarak canlansınlar,

yoksa böyle bir maarif esintisi onlar için helak edici bir zehir hükmündedir. Siz de millet ulularının mazhar olageldiği takdise bedel, nefrinlere (lanetlere) uğrayacaksınız! Büyüklüğünüzle orantılı olan bu lekeyi nasıl sileceksiniz? Özellikle, hatırlayınız ki büyüklerin en küçük hatası bile büyük görünür. Geçelim, hayret ve dehşet hislerini bir kıyas nazarı ereğinde birbiriyle çarpışıyor, beyinlere yıldırımlar yağdırıyor! Ah, farkında değil misiniz, söyleyiniz, siz ki (peyrevân-ı maarifsiniz) maarif takipçilerisiniz, siz ki maarifin elektrik ışıyla, Arnavutlar üzerine çökmüş olan cehalet karanlığını yararak, o keskin gözlere hakikat cihanını göstermek emelindesiniz. Ey, ucu yok oluş çölüne çıkan böyle müthiş yolu mu tutmalısınız? Evet, siz ki bu halk kısmının ilim ve hakikat erbabı önderlerisiniz, bu halde hakikate aykırı fikirler beslemek size yakışır mı? Böyle bir şaibe, yaraşır mı o beyinlere ki her zerresi hurşid-i Rahşan-ı maarifin tekemmül sebebi sayesine sahip her iktidar olmuş iken yine bazı çirkin hissiyata galebe çalamamak zebûni-i gafilânesi arız olmuş bulunuyor. Bu, mahsûlat-ı ilmiyeyi herhangi bir menfaat-i şahsiyenin sevgiyle cinayet vasıtaları tarzında kullanmaya benzer diyecek olursak acaba tecavüz etmiş sayılır mıyız? Hiddet buyurulmasını şu kötü elemlerinize cevap verilsin: Yunanlı mısınız Osmanlı mı? Özellikle Arnavut olan Arnavutlar da şöyle soruyor: Rum musunuz Arnavut mu? Şimdilik biz cevaben şu sözü söylüyoruz: “Biz düzme Helen örtüsüne, Arnavutların büyükleri de gönül vererek “Panhelenizm şarapçısı” olup durursa milli istikballeri acınacak bir hale dönecektir. Eldeki maddi manevi silahların Osmanlıcasına kullanılması zamanı gelip çattı, birleşelim, aksi takdirde mesuliyetinizi siz tahmin ediniz, Türkçede bir söz vardır: Sinek murdar değildir ama mide bulandırır! Demek isteriz ki sizce fikirleriniz ne kadar kabule değer olsa duruma göre zararlı addolunmalıdır!’’ (3.Hutbe, 1314: 13-14).

‘Ey kâbil-i hitâb olan Osmanlı zâbitleri! Bu canavarları doğrayacak zamândır! Arş! İsti’fâ! Bu, bir! Fakat buna biz kanâ‘at etmeyeceğiz gibi, siz de tenezzül etmeyerek bulunduğunuz mevki’lerin size verdiği iktidâr ile

mütenâsib “türlü türlü” işler görmeye başlayınız! Bu iktidâr, mesleğiniz i’tibâriyle, ölüme kadar dayanınız! İşte bu nokta-i nazardan size de göğsümüzü gere gere söyleyeceğimiz söz, “evet ölünüz”den ‘ibâretdir!’” (4.Hutbe, 1314: 8), ‘...Öyle ise buyurunuz, arş! Bölüklerinizin, taburlarınızın hattâ alaylarınızın, ordularınızın başına geçiniz. Hükûmet konaklarını, o Yıldız’ı kuşatınız...’” (4.Hutbe, 1314: 9).

“Halk ‘ulemamız var ya’ diyerek ümide kapılıyor ve muhalefete katılmıyor” (s. 22). “Hep acz hep meskenet. Çünkü alet-i müdafaamız yok. Çünkü bir milletin eli ve muharrik-hissiyâtı yani hakiki vasıta-ı tahaffuziyyesi ulemadır” (2. Hutbe:s. 26). ‘Ey kâbil-i hitâb olan Osmanlı zâbitleri! Bu canavarları doğrayacak zamândır! Arş! İsti’fâ! Bu, bir! Fakat buna biz kanâ‘at etmeyeceğiz gibi, siz de tenezzül etmeyerek bulunduğunuz mevki‘lerin size verdiği iktidâr ile mütenâsib “türlü türlü” işler görmeye başlayınız! Bu iktidâr, mesleğiniz i’tibâriyle, ölüme kadar dayanınız! İşte bu nokta-i nazardan size de göğsümüzü gere gere söyleyeceğimiz söz, “evet ölünüz”den ‘ibâretdir!’” [4.Hutbe,1314: 8], ‘...Öyle ise buyurunuz, arş! Bölüklerinizin, taburlarınızın hattâ alaylarınızın, ordularınızın başına geçiniz. Hükûmet konaklarını, o Yıldız’ı kuşatınız...’” (4.Hutbe, 1314: 9).

“...hepimizin düşmanı birdir, o da işte o meclisde bundan böyle kâffe-i teb‘amız vatanın evlâdı olarak. hânedân-ı saltanatımızın ‘unvânı bulunan nâm ile (yani Osmanlı) yâd olunacaklardır deyüp de, herkesin Osmanlı olmasıçün Meclis-i Meb‘ûsân’ın lüzûmu olduğunu bildiği hâlde encâmın nereye varacağını düşünmeksizin onu mu‘attal eden: Abdülhamid’dir. Fakat yalnız değildir, müttehidleri vardır, evet böyle bir ittihâd vardır. Bu bir mâni‘adır ki Meclis-i Meb‘ûsân kapularını açmak için bunu silâh-ı ittihâd ile kaldırmamız farzdır, başka çâre yokdur, varsa da yoksa da ittihâd, Osmanlılar, ittihâd, el birliği, ittifâk! İşte bizim, rûhumuz budur, buna emîn olalım, nifâk şikâk ölümdür! İttihâd ve ittifâk hayâtdır, ittihâd etmeliyiz ki canlanalım, ta ki bizi bu hâle koyan, bıçakla, sopa ile, tüfenkle, dinamitle bizi birbirimizden ayıran, birbirimize girişdiren münâfıkın, o Abdülhamid canavarının da kellesi vücûdundan ayrılın, avenesi de havada sallandırılın, zîrâ: (intikâm intikâm) feryâdları yeri göğü tutdu, dağları

taşları inletiyor! Cesâret, ileri! Osmanlılar, şu tarafa doğru, Yıldız'a, Bâbiâli'ye haber verelim, hükûmet konaklarına hücûm edelim! İleri! O vechile ki: dün boğazlarımıza saldırdığımız elleri şu dakikada yakındaki ellere uzatalım, o vechile ki, kucaklaşalım. Yekvücûd olalım, o vechile ki: bizi Kürtler, Osmanlıların 'azamet-i sâbıkası hâlâ bâkî imiş gibi tek bir Osmanlı şeklinde tecessüm etmiş zannetsin, o vechile ki alacağımız heybet-i pelengâneyi gören ve atacağımız nara-i şîrâne-i işiden zaleme-i hâ'îfenin ödleri patlasın, kanları dökülerek şu mübârek vatan üzerinde bir vakit leke gibi kalsın, bu da me'mûldür...(3. Hutbe, 1314: 31).

"... müsaade buyurunuz, biraz da sizinle dertleşmek isteriz, ey "Ditory-Maarif (eğitim)" Cemiyeti erkânı! Acaba istikbal, bir dereceye kadar sizce de keşfedilmiş sayılmıyor mu? Bilirsiniz maarifin hizmeti, insanlığı tahrip değil, ancak yükselmeye ve olgunlaşmaya mazhar olmak üzere tecelli etmelidir. Hâlbuki "88"den beri çalışıyorsunuz; kime sorulursa sorulsun, böyle bir iyi netice ortaya çıkmadı! Bunu siz de tasdik edersiniz. Doğaldır ki, âlimsiniz, bu konudaki engeller malumunuzdur: Fikir ve kaleminizin biraz pörsüklü olmasıdır! Öyle ise geliniz, şunları ayıklayınız, atınız, kavminizin istikbal kalbinde bitmekte olan dikenleri kırınız, çıkarınız ki, şu tehlikeli hâl içinde inleyen mazlumlar bir geniş nefes alarak canlansınlar, yoksa böyle bir maarif esintisi onlar için helak edici bir zehir hükmündedir (3. Hutbe, 1314: 13-14)

5. Kadın Hakları Düşüncesi

Tanzimatla başlayan modernleşme hareketlerinde mektepleşmenin topluma yayılması ve kız çocuklarına yönelik eğitim kurumlarının kurulması ve Kanun-i Esaside ve 1956 Islahat Fermanı'nda mektepleşmeyle ilgili hükümler daha önce Sıbyen ve Enderun mektepleriyle sınırlı kalan kadın eğitiminin yaygınlaşmasını sağlamıştır. (Alkan, 1981: 13). 1778 ilk Sıbyen mektepleri ve 1862 ilk kız Rüştîyesi kurulur. 1856'dan itibaren Sıbyen ve Rüştîye mektepleri ne yönelik ıslahat

hareketleri yapılmıştır. Kız öğrencilerin meslek edinmelerinde hemşirelik ve ebelik mektepleri açılacaktır. 1869 Maarif Nizamnamesi 6-11 arası kız çocuklarının ilk okul eğitimi almaları öngörülmüş, 1876 Kanun-i Esasi ile ilk mektepler zorunlu hale getirilecektir. (Kili ve Gözübüyük, 1985: 43).

1868-1900 yılları arsında kadınlara yönelik kadınlar ve erkekler tarafından çıkarılan yayınlarda çeşitlilik ve yaygınlaşma çoğalmıştır (Kurnaz, 1997: 65-71). Yayanlar kadınlara yönelik sorunları ele almakta kadınların eğitim, çocuk bakımı ve okuma yazmaya teşvik etme konularını işlenmektedir. *Kadınlara Mahsus Gazete* Şair Nigar, Fatma Aliye, Makbule Leman tarafından çıkarılmıştır. Mehasin, Kadın, İnci, Diyan, Süs, Kadınlık, Erkekler Âlemi, Siyanet, Seyyale, Kadınlar Âlemi, Hanımlar Âlemi, Osmanlı Kadın Hareketi ve Hukuki Talepleri Dünyası gibi çok sayıda dergi yayınlanmıştır, kadınlara özel gazetelere ek mecmualar konulmuştur (Taşkiran, 1983: 23-28). Yayınlar arasında kadınlara hakları iş hayatı gibi farklı sorunlar cemiyet hayatına yönelik örgütlenmelere yönelik yayınlarda vardır. Terakki, Vakit, Şukufezar, İnsaniyet, Aile gibi gazetelerde yazarların kadın sorunlarına ve haklarına değindiği görülmektedir (Ersöz:2020:4-5). Meşrutiyet dönemi kadın sorunları Jön Türklerin propagandalarında yer almıştır. Yazdıkları yayınlarda sistem eleştirilerini kadınlar üzerinden de yapmakta “*kadınlar prangalarından kurtarılmalıdır*” sloganıyla makaleler yazmaktadırlar. (Ahmad, 1995: 125).

Meşrutiyet dönemi kadın hareketleri dernekler aracılığıyla örgütlenmeye gitmiştir. Kadınlara meslek kazandırma veya devletin içinde bulunduğu dağılma koşullarında cephedeki askerlere yardım amacıyla kurulan, dernekler fiili çalışma, miting ve propaganda, yayın faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Hilal-i Ahmer, Kızılay Hanımlar Merkezi, Donanma Cemiyeti, Kadın Haklarını Koruma Derneği, Milli İstihlak Kadınlar Derneği bu amaçla kadınlar tarafından kurulan veya kadınların görev aldığı derneklerdir. Halide Edip Adivar, Fatma Aliye fikri ve fiili olarak bu derneklerde çalışan isimlerdendir. 19 Mart 1919’da İstanbul İnas Darülfünun öğrencileri ve *Asri Kadın Cemiyeti* üyeleri Fatih Türbesi önünde işgalci kuvvetleri protesto etmiş, 19 Mayıs 1919’da düzenlenen büyük bir mitingde Halide Edip ve Meliha Hanım İstanbul Belediyesi önünde protesto konuşmaları yapmışlardır (Kaplan, 1998: 64) Fatma Aliye’nin başkanlığında Balkan Savaşları koşullarında kurulan *Cemiyet-i*

İmdadiye yardım derneği askerlere yönelik, 1908 *Osmanlı Kadınları Şefkat Cemiyet-i Hayriyesi* derneği çalışmalarını kimsesiz kalmış kadın ve çocuklar üzerinden yürüterek Osmanlıdaki müslim gayr-ı müslim tüm halka ulaşmaya çalışmıştır. 1909 *Teali-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti* İttihat ve Terakki bünyesinde kurulup çalışmaları parti tarafından denetlenen derneklerden olmuş, dernek kadın seferberlik ilan ederek yardımlar toplamıştır. *İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi*, *Teâli-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti*, *Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti* partinin kadınlar üzerinden yürüttüğü çalışmalarda kurduğu derneklerdir. Ayrıca İttihat ve Terakki Türk Ocakları derneği aracılığı ile konferanslar düzenleyerek kadınları fikri hayata yönlendirme çalışmaları yapmıştır (Akagündüz, 2015: 86).

İttihat ve Terakki kadınların çalışma hayatına dahil olmaları yönünde derneklerin kurulmasını desteklemiştir. “*İslam Kadınları Çalıştırma Cemiyeti*”, “*Milli İktisat ve Tasarruf Cemiyeti*”, 1916’da Enver Paşa’nın himayesinde kurulan “*Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi*” dernekleri bu amaçlarla kurulmuştur. “*Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i İslamiyyesi*” 18-30 yaş arasındaki gönüllü kadınlardan askere alınıp “kadın işçi taburlarına” katılmaları çalışmaları yapmıştır. (Göktaş, 2019: 4-5).

İttihat ve Terakki partisi kadınları siyasi yaşamda desteklemiş partinin kadın kollarını kurarak kadınların konferanslar vermelerini ve dernekler kurmalarını olanak sağlamıştır. İttihat ve Terakki siyasetin cins ve mezhep ayırımı yapmayacağı yönünde hareket ederek; 39 maddeden oluşan 1906 tarihli 1. nizamnamesinin birinci maddesinde “ *Meşrutiyet-i idarenin tesisine ve cins ü mezahib ayırmaksızın bütün Osmanlıların bir ittihad-ı tamme dahilinde istikmâl-i refahıyla nail-i hürriyet olmalarına çalışmış olan Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti bundan böyle dahi bu maksad- ı mukaddesenin ve maddî ve manevî terakkiyat-ı medeniyenin temini uğrunda müttehiden çalışmayı esas maksad ve meslek ittihaz eder.*” İfadesine, 6. maddesinde kadınların cemiyete üye olabileceklerini belirten “ *bila tefrik-i cins ü mezhep kadın ve erkek bilcümle Osmanlılar cemiyete âzâ olabilirler.*” maddesine yer vermiştir. İttihat ve Terakki’nin kuruluşundan itibaren kadın üyelerin olduğu cemiyetin tanıtımında görevler üstlendiği bilinmektedir (Göktaş, 2019: 5).

Tunalı Hilmi Bey'in hutbeleri halkın her kesiminde bir uyanışı ve harekete geçmeyi amaçlayan bir dille yazılmıştır. Hutbelerin yazıldığı dönem baz alındığında herkesin üzerine düşen uyanıklıkla hareket etmesini beklemektedir. İmparatorluğun korunması ve dağılmaması hutbelerindeki genel amaçtır. Bu bağlamda kadınlara seslenişinde;

“Ya siz neredesiniz, ey küpelerini, sandıkdaki kefenlik bezlerini satarak kavga meydanlarında bulunan evlâd-ı ümmeti giyindirüb kuşatmaya uğralan analar, ablalar! Neredesiniz, böyle bir cihâd-ı ekberden bîhaber bulunursanız, yarınki ‘ulûm-perestâne mücâhede-i nisvâniyeye kapu açacağınıza nasıl ümîdvâr olabiliriz? ‘Âlem-i âsumân kemâle doğru te‘âlîde; biz ise alçalıyoruz. Bir kere bu sukûta hitâm verüb de i‘tilâya başlasak bile yükselmişlere yetişmemiz için kızlarımızın, oğullarımızın zevcelerimizin, zevclerimizin geceyi gündüze katarak mütemeddinâne bir fa‘âliyeti ele almaları elzemdir. Heyhât ki bugün devlet ve hilâfetin mahviyeti, ‘ırzınızın, namusunuzun yabancı ellerle lekelenmesini intâc edecek raddeye gelmiş bir esâret ve istibdâdın ref‘i husûsu da elzem-i umûrun en birincisi iken mühimsenilmiyor” (6.Hutbe, 1315: 31).

“... Hattâ halîfe uğrunda her türlü fedâkârlığı ihtiyâr edeceğimizi iddi‘â ettiğimiz hâlde harb zamânlarında milyonlarının birkaçından vazgeçen hanım fitratlara da tesâdüf edemiyoruz! Yine var olsun fukarâ-yı sâbirîn ki hem hırkalarını verirler hem canlarını! (6. Hutbe, 1315: 36).” Halkın vergiler ve devletin bulunduğu zor zamanlarda gücü yerinde olan kadınların halka yardım etmediğini belirterek eleştirmektedir. Tunalı Hilmi Bey erkeklerden beklediği fedakarlığı sahip oldukları malları halk ile paylaşma da kadınlardan da beklemektedir.

Tunalı Hilmi Bey 8. Hutbe de kadınların savaş koşulları ve devletin bulunduğu zor şartlardan dolayı yaşadığı sıkıntıları tasvir eder. Düşman işgallerinde uğradıkları saldırı ve tecavüzler, evlatlarının kayıpları, evlerinden yoksun kalmaları eşlerinin uğradığı haksızlıklar birçoğuna maddi manevi sorunlar bıraktığını belirtmektedir.

“Üçünün de nereye götürüldüğü bilinmez, bari ikisinden biri mezarlığa, öbürü de bir tımarhaneye götürülürse ne olur? Ne olacak –baba haklı

haksız bir zindana atılmadığı gibi ötekiler de “yer”lerine yerleştirilmezler, çünkü- uluları gömseler, “çukur”ları üzerinde bitecek otları yiyecek olanlara Osmanlılık bulaşır kuruntusu var. Hastaları, delileri iyi etmek değil a, sağlamları bile sakatlayarak, bilmem ne yaparak öldürseler “döl” verirler korkusu var. El-hâsıl dünyâda Türk yaradılışlı bir mahlûk, Müslüman i’tikâdlı hiçbir insan kalmasın deniyor. İşte bu fikir ile, şu üç kurbân da kim bilir, hangi bucağa fırlatılmak üzere götürülürken ana, avucundaki kemiği (8.Hutbe, 1315: 6) fırlatarak der ki: La ‘net sana, senin gibilerin hepsine!

Evet, bize bugünden la ‘net edilsin ki böyle analar, babalar, kardaşlar ve evlâdlar her köyde, her köşede dopdoludur. Biz ise yine kendi havamızdayız! (8.Hutbe, 315: 7).

Jön Türkler ‘in Avrupa’daki oluşum aşamasında kadın üyelerin faaliyetleri hakkında elimizde bilgi yoktur. Tunalı Hilmi Bey’in hutbelerinde (1313-1318) kadınlara yönelik fikirlerine açık olarak rastlanmamaktadır. Halkın çektiği sıkıntıları anlatırken gazi ve şehit yakını kadınlardan ve çektikleri acıları tasvir etmektedir. Tunalı Hilmi Bey’in hutbeleri yazdığı dönemde kadınlar örgütlü siyasi bir hareket olarak toplumda geniş yer almamaktadırlar. Jön Türkler fırkalaştığı ve iktidara geldiği dönemde kadınlara yönelik siyaset üretmişlerdir. Özellikle sosyal yardım dernekleri oluşturma ve Türk Ocakları gibi fikri veya kültürel derneklerde İttihat ve Terakki’nin desteğiyle faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. Bu bağlamda hutbelerin yazıldığı dönem Osmanlı kadın hareketleri için erken bir dönemdir ve Tunalı Hilmi Bey’in amacının geniş halk kitlelerine ulaşmak amacı taşıdığından kadınlara yönelik kısımlara çok yer vermemiştir.

III. SONUÇ VE ÖNERİLER

Osmanlı İmparatorluğunun modernleşme süreci geleneksel düşünce sisteminin ve yapılarının arayış içine girerek yeni tecrübeler edindiği bir süreci başlatmıştır. Sanayi Devrimi ve Fransız İhtilali'nin mevcut dünya devletlerinin ve toplumlarının üzerinde etkileri olmuş sistem değişiklikleri devletler içerisinde ikili (çatallaşma/düalist) yapılanmaları beraberinde getirmiştir. Din kaynaklı devlet iktidarı, yapılanmaları ve kanunlarının yönü değişerek pozitivizmin etkisinde düşünce sistemleri iktidar, toplum ve bireylerin dünyasında farklı değişimleri oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu Batı karşısında duraklama gerileme düşüncesini başlangıçta savaşlardaki başarısızlığa ve teknik yetersizliğe bağlamıştır. Ancak on dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde kendi geleneksel düşünce kaynaklarında şüpheyeye düşmüş, Batıyı örnek alarak kendi sisteminde Batı tarzı yapılanmalara gitmiştir.

Osmanlı modernleşmesi bürokratları tarafından bir gereklilik görülerek devlet siyaseti olarak başlatılmış idare, eğitim, yargı, vb. değişik alanlarda ıslah çalışmalarına gidilmiştir. Matbaanın ve ıslah edilen veya yeni açılan mekteplerdeki yetişen öğrenciler, yurt dışına gönderilen devlet adamları ve öğrenciler kanalıyla Batının üstün olduğu kanaati oluşmuştur, Osmanlı devlet sistemi ve düşünce yapısı değişmiş kendi geleneğinden kopmuştur. Osmanlı aydınının fikir dünyasında terakki fikri bu dönemde Batılı manada girmiş farklı akımlarda bulunan aydınlarının ortak amacı haline gelmiştir. Osmanlı Devleti zayıflamıştır, devleti kurtarmak, içim terakki şart olduğu görüşü benimsenmiştir. Bu bağlamda çözüm arayışına giren bürokrat aydın ve iktidar terakki kavramı merkezinde çözüm üretmek istemişlerdir.

Tanzimat Döneminin hazırlayıcı süreçlerinin olgunlaşmasıyla devlet yapılanmasında ilk sistemli değişim II. Meşrutiyet Döneminde yaşanmıştır. Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı, Kânun-i Esasi meşrutî yönetim ile birlikte din dışı kaynaklı hukuki normları sistemine getirmiş, unsurunda bulunan farklı cemaatleri Osmanlılık kimliği altında birleştirerek dağılmayı önlemek istemişlerdir. Osmanlılık kimliği bir vatandaşlık inşa etme hedefindedir. Ancak değişen dış ve iç koşullar

İslamcılık ardından Türkçülük akımlarını devlet siyasetine dönüştürerek kimlik inşa etme kaynakları olarak kullanılacaktır.

Tanzimat süreci Osmanlı modernleşme ve ıslah hareketlerini sonucunda yetişen nesillerin Osmanlı sistemine dahil olduğu dönemdir. Tanzimat aydın ve bürokratlarının ortak yönleri sistem değişikliği talepleri (Meşrutî yönetim) ve Sultan Abdülhamit muhalifliği olacaktır. Çalışmamızın konusu olan Tunalı Hilmi Bey'in de içerisinde bulunduğu Jön Türk hareketi var olan sisteme yönelik ilk örgütlü hareket olarak tanımlanmaktadır. Jön Türkler devletin içerisinde bulunduğu zor zamanların nesilleri olmaları, matbaanın gelişimiyle farklı akımların sansürsüz yurda girişleri ve Batıdaki devletlerde iktidarlarına karşı oluşan kendi muhalefet hareketlerinden (İtalyan Carborani örgütü vb.) etkilenmeleri gibi nedenlerle gizli örgütlemelere giderek muhalif gizli bir hareket olmuşlardır. Jön Türklerin varlığının ortaya çıkmasıyla örgüt üyeleri Avrupa'ya geçerek daha serbest hareket etmek istemişler fikirlerini Avrupa'dan basın yoluyla yaymaya çalışmışlardır. Jön Türk döneminin bu ilk dönemiyle ilgili elimizde aydınlatıcı yeterli kaynaklar bulunmamakla beraber Meşrutiyet dönemine denk gelen ikinci dönemi yayınladıkları gazete, dergi gibi neşriyatlarla incelenmektedir. Tunalı Hilmi Bey'in 1313-1318 yılları arasında Avrupa'da bulunduğu dönemde hareketin propagandası niteliğinde yazdığı tez çalışmamızın konusu olan hutbeler bu dönemde yazılmıştır. Tunalı Hilmi Bey Avrupa'da bulunduğu dönemde on bir hutbe yazmış, hutbeler cemiyet tarafından basılıp dağıtılmıştır.

Tunalı Hilmi Bey'in hutbeleri çerçevesinde siyasi görüşlerini belirlediğimiz tez çalışmasında toplumsal bir hareketlilik uyandırarak iktidar değişiminden yana olduğu bu yolda fiili müdahaleyi meşru gördüğü anlaşılmaktadır. Bu bağlamda yazdığı hutbelerden toplumsal hareketliliğin ön ayağı olarak bazı sınıfları hedef almıştır. 4. hutbe subaylara, 5.ve 8. hutbeler askerlere, 2. hutbe ulemaya yönelik yazılarak bu sınıfların toplumsal tabanlarından ve imkanlarından faydalanılmak istenmiştir. 11. hutbede dağınık bir yapılanma ve fikir hareketinde olan Jön Türklerin birlikte hareket etme amacıyla bir kongre düzenleme fikrini savunmuştur. Hutbe kongre yapılmasına yönelik bir çağrı ve planlama özelliği taşımaktadır. Diğer 1.,3.,6.,8.,9.ve 10. hutbelerin umuma dönük genel siyasi propaganda içerdiği belirlenmiştir.

Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerinde tez çalışmamızda *Türkçülük, Halkçılık, Din ve Ulema, Eğitim ve Kadın Hakları* bağlamında fikirleri belirlenmiştir. Türkçülük bağlamında fikirlerinin Cumhuriyet öncesi Osmanlılık üs kimliğinde bir ittifak hedefinde olduğu ancak Cumhuriyet sonrası Türkçülük fikrine dönüştüğü görülmüştür. Türklerin imparatorluğun *ön ayakları* olduğu, gayri müslimler için kimliklerini korumalarını sağlayan bir yönetim sunduğu, müslimler için İslam dinine büyük hizmetler etmiş ve halifelik makamını koruyan bir devlet olduğunu belirterek ayrılıkçı hareketleri önlemek istemektedir. Tunalı Hilmi hutbelerinde halkın yönetimin poetikalarından siyasi ve ekonomik olarak bunaldığını uzun süren savaşların halkı çaresizliğe sürüklediği ve bunların baş sebebinin Sultan Abdülhamit olduğunu belirtmektedir. Halkı bu bağlamda yönetime karşı kalkışmaya teşvik etmektedir.

Tunalı Hilmi Bey halkta bir toplumsal hareketlenme oluşturma amacıyla toplumun önde gelen ve tabana yayılan sınıflarına yönelik hutbelerinde bu sınıfları yönlendirmiş sorumlu oldukları hitaplarında bulunmuştur. Asker ve subayların ellerindeki silahlı kuvvetin fiili müdahale gücünden faydalanmak istemiş yine ulema ve din adamlarının topluma yayılan teşkilatlanmasından ve halkın nazarında siyasi fikirlerinin meşruiyet görmesinde bu sınıfları kullanmak istemektedir. Özellikle 2. hutbe ve diğer hutbelerde de yer yer halkın din adamlarının görevleri hatırlatılmakta dini referanslar bolca kullanılarak bu sınıflar ikna edilmek istenmektedir. Din adamlarının halkın eğitilmesinde örnek görmede halkı doğru yönlendirebilecek sınıf olarak tanımlamaktadır. Hutbelerin siyasi propagandaya yönelik yazılmasından dolayı eğitim ile ilgili düşünceleri az yer almıştır. Ancak Jön Tüfeklerin özellikle fırkalaşma dönemlerinde eğitime önem vermiş kurumlar açmış ve kız çocukları, meslek eğitimleri için programlar hazırlamışlardır. Bu bağlamda Tunalı Hilmi Bey kadın hakları düşünceleri dönem itibariyle hutbelerin yazıldığı dönemde toplumsal örgütlenmelerinin hareket oluşturacak düzeyde olmaması etkili olarak hitap ettiği bir kitle değildir. Ancak hutbelerinde yer yer kadınların iktidarın siyasi politikacısından dolayı evlatlarını kaybetmeleri yoksulluk çekmeleri durumları anlatılmıştır.

Tunalı Hilmi Bey Cenevre'de bulunduğu dönemde 1313-1318 yılları arasında cemiyetin siyasi propagandasını yapmak amacıyla yazdığı hutbeleri Jön Türk

hareketinin oluşma ve olgunlaşma dönemlerinin siyasi söylemini anlamamız noktasında önem arz etmektedir. Sultan Abdülhamit muhalifliğinde çeşitli dünya görüşlerinin ve kimliklerin bir araya getirdiğı Jön Türk hareketi devletin içinde bulunduğı sorunları çözme düşüncesinde hareket ederek biran önce çözüme ulaştıracak en kısa yol ve gruplarla işbirliği yapmak istemişlerdir. Tunalı Hilmi Bey'in hutbelerindeki halkı harekete geçirecek sınıfları hedef seçmesini bu bağlamda değerlendirebiliriz.

Cumhuriyet öncesi dönemde yetişmiş Jön Türk hareketi içerisinde aktif rol almış, İttihat ve Terakki Cemiyeti içerisinde bulunmuş Tunalı Hilmi Bey Cumhuriyet sonrasında da milletvekilliğı yapmış siyasi hayatımızın şahsiyetlerindendir. Çalışmamız Tunalı Hilmi Bey'in siyasi ve düşünce hayatının belli bir dönemimdeki yayınlarını (hutbeler) kapsamakla beraber kendisini yetiştiren dönem çerçevesinde konumu belirlenmek istenmiştir. Türk Düşünce Tarihinde önemli bir dönüm noktası olan modernleşme ve Tanzimat dönemi kök-bağ ilişkilerimizin de yön değıştirdiğı bir zaman dilimidir. Çalışmamız bu bağlamda o döneme tanıklık ve müdahale eden tarihi bir şahsiyeti incelemiş ve hutbeleri üzerinden dönemin muhalif hareketleri okunmaya çalışılmıştır. Hem döneme ait kaynaklıkların azlığı hem de var olan kaynakların günümüz Türkiye alfabesinde yazılmış olmaması bu döneme ait çalışmaları sınırlamaktadır. Hutbelerin çalışmamızda günümüz Türkçesine çevrilmesi, dönem bağlantılarıyla verilmesi hasebiyle literatüre önemli bir katkı sağlayacağı inancındayız.

KAYNAKÇA

- Abadan, Y. (1959). *Anayasa hukuku ve Türk anayasa düzeni*. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Abdullah Cevdet. (1913). *Teşrifat ve âdâb-ı muâşeret rehberi*. Matbaa-i İçtihad.
- Ahıskalı, R. (2011). Terakki. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 40, ss. 479–481). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Ahmad, F. (1995). *Modern Türkiye'nin oluşumu*. Sarmal Yayınları.
- Ak, M. (2006). *Osmanlı modernleşmesi*. İletişim Yayınları.
- Akagündüz, A. (2015). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e hukuk tarihi*. OSAV.
- Akça, G., & Hülür, H. (2006). Osmanlı hukukunun temelleri ve Tanzimat dönemindeki hukuksal yeniliklerin sosyo-politik dinamikleri. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (19), 295–321.
- Akçura, Y. (1981). *Yeni Türk Devleti'nin öncüleri: 1928 yazıları*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Akçuraoğlu, Y. (1989). *Üç tarz-ı siyaset*. Türk Tarih Kurumu.
- Akdoğan, Y. (2010). *Muhafazakâr demokrasi*. Alfa Yayınları.
- Akgül, M. (1999). *Modernleşme ve siyasal kültür*. Vadi Yayınları.
- Akşin, S. (1985a). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (Cilt 5, ss. 1422–1435).
- Akşin, S. (1985b). İttihat ve Terakki. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (Cilt 3, ss. 834–842). İletişim Yayınları
- Akşin, S. (1987). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İmge Kitabevi.
- Akşin, S. (1992). *Türkiye tarihi 4: Çağdaş Türkiye (1908–1980)*. Cem Yayınevi.
- Akyüz, Y. (2001). *Başlangıçtan 2001'e Türk eğitim tarihi*. Alfa Yayınları.
- Akyüz, Y. (2001). *Türk eğitim tarihi*. Pegem Akademi.
- Alkan, M. Ö. (1981). *Türkiye'de siyasal hayat*. Hil Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2004). *Modernleşme ve devlet*. İletişim Yayınları.
- Alkan, M. Ö. (2008). Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme ve eğitim. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, (12), 9–84.
- Atatürk Ansiklopedisi. (1982). *Atatürk ansiklopedisi* (ss. 492–493). İstanbul Reklam Ltd. Yayınları.

- Atatürk, M. K. (1927). *Nutuk*. TBMM Yayınları.
- Aydemir, Ş. S. (1969). *Tek adam: Mustafa Kemal (1919–1922)* (Cilt 2, 4. bs., s. 232). Remzi Kitabevi.
- Aydın, S. (1999). *Kimlik sorunları, ulus-devlet ve milliyetçilik*. İletişim Yayınları.
- Aydın, S. (2018). *Modernleşme ve gelenek*. Doğu Batı Yayınları.
- Aydoğdu, N. (2020). Tanzimat dönemi Türk basınında Islahat Fermanı ve siyasi vatandaşlık politikaları. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 9(1), 636–662. <https://doi.org/10.15869/itobiad.643615>
- Aydoğdu, N. (2021). Osmanlı kimliğinden Türk ulusuna: Modernleşen Türkiye’de millî kimlik politikaları. *Belgi Dergisi*, (21), 59–72. <https://doi.org/10.33431/belgi.815625>
- Baysal, J. (1964). *Türk düşünce tarihinde Batıcılık*. Remzi Kitabevi.
- Berkes, N. (2002). *Türkiye’de çağdaşlaşma* (ss. 81–223). Yapı Kredi Yayınları.
- Bowen, G. A. (2009). *Document analysis as a qualitative research method*. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40
- Cin, H., & Akgündüz, A. (1990). *Türk hukuk tarihi* (Cilt 1–2). Timaş Yayınları.
- Cumhuriyet. (1928). *Cumhuriyet gazetesi*, 1.
- Çelenk, H. (2017). *İttihat ve Terakki Cemiyetinin Türkiye’nin siyasi düşüncesine etkisi* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Harran Üniversitesi.
- Çoker, F. (1982). *Cumhuriyet dönemi siyasi gelişmeleri*. Türk Tarih Kurumu.
- Çoker, F. (1994). *Türkiye’de siyasal partiler*. İmge Kitabevi.
- Delaloğlu, M. (2021). *Osmanlı’dan Cumhuriyet’e zihniyet dönüşümü*. Dergâh Yayınları.
- Demirel, T. (1995). *Siyasal düşünceler tarihi*. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Doğan, İ. (2003). *Modernleşme kuramları*. Beta Yayınları.
- Doğan, A. (2003). *Sosyal Darwinizm ve Osmanlı aydınları üzerindeki etkileri (1860–1914)* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ersöz, F. G. (2020). Tanzimat ve Meşrutiyet döneminde kadın haklarına ilişkin basın odaklı genel değerlendirme. *Nosyon: Uluslararası Toplum ve Kültür Çalışmaları Dergisi*, (5), 225–234.
- Findley, C. V. (1996). *Osmanlı devletinde bürokratik reform*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Georgeon, F. (2006). *Türk milliyetçiliğinin kökenleri*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Göktaş, D. (2019). İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin kadın dernekleri ve basın bağlamında toplumda kadın konusuna yaklaşımı. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 6(5), 519–527.

- Saner Gönen, Y. (1999). Hukuki kapitülasyonlar ve sonuçları. In *Osmanlı* (ss. 340–353). Yeni Türkiye Yayınları.
- Gülsine, A. (2022). *Ulus diller ve ulus devlet kimlik ilişkisi: Türkiye örneği* (Yayımlanmamış doktora tezi). Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Gündüz, M. (2007). *II. Meşrutiyetin klasik paradigmaları: İctihad, Sebilü'r-Reşad ve Türk Yurdu'nda toplumsal tezler*. Lotus Yayınevi.
- Güler, R. (2006). *Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e "medeniyet" anlayışının evrimi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
- Taş, K., & Göksüçukur, B. (2019). Osmanlı dönemi batıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikir akımları ve din. *Dini Araştırmalar*, 22(56), 463–488. <https://doi.org/10.15745/da.583546>
- Hanioğlu, M. Ş. (1985a). *Bir siyasal düşünür olarak Doktor Abdullah Cevdet ve dönemi*. Üçdal Neşriyat.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985b). *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*. İletişim Yayınları.
- Hanioğlu, M. Ş. (1985c). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi (Cilt 2, ss. 348–349).
- Hanioğlu, M. Ş. (1985d). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi (Cilt 5, ss. 1396–1397)
- Hanioğlu, M. Ş. (2001). TDV. İslam ansiklopedisi (s.586).
- Haspolat, E. (2011). Meşrutiyetin üç halkçılığı ve Kemalist halkçılığa etkileri. *Atatürk Yolu Dergisi*, (47), 557–584.
- Tekeli, İ. (1983). Türkiye'de halkçılık. *Cumhuriyet dönemi Türkiye ansiklopedisi* (Cilt 7, s. 1930). İletişim Yayınları
- Hayta, N., & Ünal, U. (2003). *Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri (17. yy başlarından yıkılışa)*. Gazi Kitabevi.
- Mustafa Şekip, Terakki Fikrinin Menşe ve Tekâmülü, s. 66-67.
- Tunç, Mustafa Şekip [Şekib], (2005). Terakki Fikri: Menşei ve Tekâmülü, Hazırlayan: Osman Bahadır, Anahtar Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- Hobsbawm, E. (1996). *Milletler ve milliyetçilik*. Ayrıntı Yayınları.
- Işın, E. (t.y.). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi (Cilt 2, ss. 353–554).
- İbanoğlu . F. (2021). II. Meşrutiyet'te Terakki Fikri. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
- İnalcık, H. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik çağ*. Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2011). *Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık, H. (2022). *Devlet-i Aliyye: Osmanlı İmparatorluğu üzerine araştırmalar* (Cilt 4, 12. bs.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

- Kaan, O. (2019). Türk siyasi tarihinde Jön Türk kongreleri. *Econharran Harran Üniversitesi İİBF Dergisi*, 3(4), 1–19.
- Kansu, İ. M. (2009). *Ermeni meselesi ve Türk-Ermeni ilişkileri*. Kaynak Yayınları.
- Kaplan, M. (1998). *Kültür ve dil* (s. 64). Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (1994). *Türkiye 'de İslamcılık düşüncesi: Metinler* (ss. 87–93). Kitabevi Yayınları.
- Kara, İ. (1999). Ulema–siyaset ilişkilerine dair metinler – II. *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, (7), 65–134.
- Kara, İ. (2003). *Cumhuriyet Türkiye'sinde bir mesele olarak İslam*. Dergâh Yayınları.
- Kara, İ. (2020). *İslamcıların siyasi görüşleri* (Cilt 1). Dergâh Yayınları.
- Karakaş, M. (2008). II. Meşrutiyet dönemi fikir hareketleri. In A. Öz (Ed.), *Yüzüncü yılında II. Meşrutiyet* (ss. 65–102). Pınar Yayınları.
- Karakuş, H. (2007). *Osmanlı siyasi düşüncesinde yeni üslup arayışları: Mizan gazetesi örneği* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaosmanoğlu, K. Y. (1928, 5 Ağustos). Bir koca çocuğun ölümüne dair. *Milliyet*, (890).
- Karpat, Kemal.H. (2010). *Türk Demokrasi Tarihi*, Timaş Yayınları.
- Karal, E.Z. (1985) *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi* (Cilt 2, s 317). İletişim Yayınları
- Kaynar, R. (1985). *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat* (ss. 176–178). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kemaleddin, M., & Göksüçukur, B. (2019). Osmanlı dönemi batıcılık, İslamcılık, Türkçülük fikir akımları ve din. *Dini Araştırmalar*, 22(56), 463–488.
<https://doi.org/10.15745/da.583546>
- Kerimoğlu, H. T. (2007). *Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Döneminde İttihatçı-Rum İlişkileri. Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 6(14), 3-25
- Kılıç, R. (2009). *Osmanlı'da ilerleme fikrinin doğuşu: Reform tartışmaları ve reformlar*.
- Kılıç, M. (2012). Tek parti döneminde milliyetçilik ve CHP'nin yedinci büyük kurultayı. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12(24), 189–202.
- Kili, S., & Gözübüyük, A. (1985). *Türk anayasa metinleri*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Korlaelçi, M. (1985). Pozitivizmin Türkiye'ye Girişi. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(2), 209–220.
- Köker, L. (1993). *Modernleşme, Kemalizm ve Demokrasi*. İletişim Yayınları.
- Kuran, A. B. (1956). *Osmanlı İmparatorluğu'nda inkılap hareketleri ve millî mücadele*. Baha Matbaası.

- Kuran, A. B. (2000). *İnkılap tarihimiz ve Jön Türkler*. Kaynak Yayınları.
- Kurnaz, Ş. (1997). *Osmanlı kadın hareketleri*. Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- Lewis, B. (2022). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (Çev.M.Kıratlı). Arkadaş Yayınları.
- Mardin, Ş. (1991). *Din ve ideoloji*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *Türkiye'de din ve siyaset*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1996). *Türk modernleşmesi*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2015). *Jön Türklerin siyasi fikirleri*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (2008). *Yeni Osmanlı düşüncesinin doğuşu*. İletişim Yayınları.
- Mardin, Ş. (1985). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye ansiklopedisi (Cilt 5, ss.)
- Milliyet. (1928). *Milliyet gazetesi*, s. 1.
- Okumuş, E. (2017). *Türkiye'nin laikleşme sürecinde Tanzimat*. İnsan Yayınları.
- Onar, S. S. (1955). Osmanlı İmparatorluğu'nda İslam hukukunun bir kısmının kodifikasyonu: Mecelle. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, 20(1-4), 57-85.
- Ortaylı, İ. (2001). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı* (ss. 71-73). İletişim Yayınları.
- Ozan, H. İ., & Arı, M. S. (2020). II. Abdülhamid ve İslamcılar: Muhalefet, yanılğı ve pişmanlıklar. *Van İlahiyat Dergisi*, 8(13), 1-21.
- Özgüldür, Y., & Özgüldür, S. (1994). 1876 Anayasası'nın hazırlanmasında Mithat Paşa'nın rolü ve fonksiyonu. *OTAM: Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 5(5), 311-348.
- Öztürk, E. A. (2006). *Tunalı Hilmi Bey'in I. TBMM'deki yasal faaliyetleri* (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi). Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü. Eskişehir
- Özyurt, C. (2004). Osmanlı'da resmî ulusçuluk ve dil politikası. *Selçuk İletişim*, 3(3), 1-2.
- Özyurt, C. (2012). Bireyci toplum savunusu olarak Prens Sabahattin sosyolojisi. *Muhafazakâr Düşünce Dergisi*, 8(32), 175-198.
- Petrosyan, Y. A. (1974). *Sovyet gözüyle Jöntürkler* (Mazlum Beyhan & Ayşe Hacıhasanoğlu, Çev.). Bilgi Yayınevi
- Salgar, E. (2015). İlerleme kavramı üzerine tarihsel bir inceleme. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (19), 311-324.
- Şan, M. K. (2024). Ziya Gökalp ve Türk modernleşmesinde yol ayrımı. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 26, 11-40.
- Taner, T. (1999). Tanzimat devrinde ceza hukuku. In *Tanzimat I* (ss. 221-232). Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

- Tanör, B. (1985). *Anayasa hukuku*. Beta Yayınları.
- Tanör, B. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 4, ss. 1142–1150).
- Tanör, B. (1998). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri* (1. bs.). Yapı Kredi Yayınları.
- Tanör, B. (2001). *Osmanlı-Türk anayasal gelişmeleri*. Yapı Kredi Yayınları.
- Tanpınar, A. H. (2021). *XIX. asır Türk edebiyatı tarihi*. Dergâh Yayınları.
- Taşkıran, T. (1983). *Cumhuriyet'in 50. yılında Türk kadın hareketi*. Başbakanlık Basımevi.
- Tekeli, İ. (1985). *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi* (Cilt 2, ss. 456–478). İletişim Yayınları.
- Temo, İ. (1987). *İttihad ve Terakki anıları* (Arba Yayınları). İstanbul.
- Tiken, S. (2015). A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED] 54, Erzurum, 2015, 403-415
- Toprak, Z. (1995). *Türkiye 'de popülizm*. Doğan Kitap.
- Tunalı, H. (1904)). *Avrupa'da tahsil*. Cenevre. yayl.y.
- Tunaya, T. Z. (1962). *Türkiye 'de Siyasal Partiler*. Arba Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1983). *Siyasal kurumlar ve anayasa hukuku*. İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Tunaya, T. Z. (1998). *Türkiye 'nin siyasi hayatında Batılılaşma hareketleri*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Tunç, M. Ş. (2005). *Terakki fikri: Menşei ve tekâmülü* (O. Bahadır, Haz.). Anahtar Kitaplar.
- Türk Ansiklopedisi. (1983). *Türk ansiklopedisi* (Cilt 32, ss. 492–493). Milli Eğitim Basımevi.
- Türk Dil Kurumu. (2009). *Türk Dil Kurumu sözlüğü* (s. 954). Türk Dil Kurumu.
- Türkdoğan, O. (1988). *Değişme, kültür ve sosyal çözülme* (ss. 28–29). Türk Dünyası Araştırma Vakfı.
- Türkdoğan, O. (1996). *Ziya Gökalp ve sosyolojik düşünce sistemi* (ss. 145–146). Çizgi Kitapevi.
- Uluç, A. V., & Kaan, O. (2022). Tanzimat dönemi gelişmelerinin demokrasiye katkısı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 32(3), 1053–1065.
- Ülken, H. Z. (1966). *Türkiye 'de çağdaş düşünce tarihi I*. Selçuk Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1998). *İslam düşüncesi*. Ülken Yayınları.
- Vakit. (1928). *Vakit gazetesi*, s. 1.
- Velidedeoğlu, H. V. (2020). *İlk Meclis: Millî Mücadele 'de Anadolu – TBMM'nin 100. Yılı 1920-2020*. Cumhuriyet Kitapları
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2018). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (11. baskı). Seçkin Yayıncılık

Zürcher, E. J. (2005). *Modernleşen Türkiye'nin tarihi*. İletişim Yayınları.

EKLER

EK-1. Hutbeler

۷۶
منهجه دهه ده با صباغه
اوجی
خطبه
الاله ویرلیجه دافله برندن قالدیرلیر
(منتهجه دهه)
محرری
طوبه علی جمعی

جنوده ده با صباغه

۳۱۴

M ۸۷
329

خطبه

عقبنی!

[خف!... یعنی قدمه قبا ئیلور! کیر خف بادلونور دیه اطرافه با قیلور! کیر صوره ولسه که:
 «سه نسلک؟» یا «ایشیم» بیه جک» یا «کرد»! اصل عثمائی اوغلی عثمائی طبعه اولونان
 بیه حلقه بیک قیس بجهاب آینه جه! ای صو حال و قاله به سببی که: «اوز» بر «چوکس» اوکی
 نانا» بریک «وزی» شو «حرب» «درم» آریا و «بلغار» «اورم» «حرب» «زک»... گھدای
 شریف... بیلم... اولک «جندی»... مشورتین غوغا لرنده گویا اوصافان اطرافه که چوک «کو
 چوک» عمو مشوره استغفار نه ماخی بکعبه برده رسته قبولی آچوب «بویر یکن» «بویر ملی»... زانا
 شو «حک» ده بود بک «کیمیه»؟ بوزنه باشقه برده او بکده که بوگور و نیدی! یعنی کیمیه سایی
 برکده با بوزر! معینه خه لهری بر دسیده اشتغال اولسه! بوید لکده کویا به بیک کلمه «نه کیم محبیه
 یلور! نه کیم جک» «مردن» «دولتک» «دار» «سی» عثمائی کئی ایل طیان» طیان ضعه و لرده راخا
 بونجی استیصاله ساعده! آ... ده بر فرقه و ریلها! بو کلمه خوشی گورده به لک محو اولضه! اوچ
 «بسه شو ظلم خالیر بلما که لهر مره عثمائی» عثمائی قالیسه! لهر دلو دایفه بر حج «مردن» «موجوده
 میده» «خف» «لر» «حافظه» «بیمیه» «لسون» «بو» «بوید» «محقق»!]

.... و بکده یکن... ای لکالی!

برخیز بیله که: «دیکاه» «الکینه» رفع محتره لهر طبعه بر حبی اولیغز جانا صو! (و اعظم بیکو ۱۹۸۱
 جیغاد و قفقاز) «بویریه» «ارواح» «مقدس» «لر» «العه» «سوم» «طبقة» «مضمر» «سیر» «موظف» «بولون» «مغز»
 «بیچون» «دیشان» «بی» «آخر» «مان» «فی» «امد» «وصول» «بولون» «بی» «تاب» «قانون» «بر» «افند» «مشکل» «بر» «اند» «انجمن»
 «دیش» «که»! (یدالله مع الجماعه) «...» «هاسی» «عقبنی» «ک» «عقبنی» «موجوده» «اولیغز» «نسبه» «کلمه» «مردن»
 «ال» «دربین» «داعبر» «رنده» «فایده» «بر» «سوزنی» «لهر» «بید» «لهر» «د» «غرو» «اول» «دیش» «بی» «بید» «کیم»
 ... یکی!... یا بخیر! انما ذمیرنه؟... از جملاتی «حکومت» «حمیه» «بی» «شویو» «سکول» «بی»

(3. HUTBE,1314:1-5)

Meşhed-i Mithat Paşa'ya Hissiyâtın Tensîbiyle Dikilmiş Feryâd-zen Bir
Manevi Taştır

ÜÇÜNCÜ HUTBE

EL ELE VERİLİNCE DAĞLAR YERİNDEN KALDIRILIR (Eski
Osmanlılar)

Muharriri: Tunalı Hilmi Bey

Cenevre'de Basılmıştır

Sene 1314

Hilâfet da'vâsında imişler! Meselenin esas araştırılmadan, Türk tüfeğine Arap da çerisine dayanır bir iştir olur biter. Lâkin bu ikisi ayrılırken bi't-tabi' yekdiğerine bir yadigâr bırakırlar ki o da kendilerine değil, birinin Araplığına, öbürünün de Türklüğüne ait bir kindir.1 bu da bir ittihat!

Ba'dehu (daha sonra) askerin öleni orada kalır, yarı canlısı da bir vapura istif edilir, “güya güya memlekete” hülyaları arasında Suriye sahili görünür! Sebep? Dürzîler ayaklanmış! Niyesi onlar! Kesmeli, biçmeli! E onlar da karşılırlarına çıkanları Lübnan ormanlarındaki çamlar gibi biçerler, doğrarlar, atarlar! Evet, kardeşimin acısı hâlâ yüreğimde! Anlaşıldı. Bu da bir ittihâd!

Askerin döküntüsü, zekil, sefil bir hâl ile yine eniz yolculuğuna başlar! Memleket! Havaırlarına bir fırtınadır 'ârız olur (çıkır). Zavallılar nereden kopup geldiğini bilmezler. Yalnız şaşırıyorlar. Zirâ: Girit önünde demir atılmıştır. Acaba kaptan batmaktan mı korktu? Evet! Buralı Rumlar yine kudurmuşlar! Bunun üzerine ya inleye inleye karaya ayak atılır, yahut da buna hâcet kalmaz, yani muvaffak olunamaz. Günler haftalar geçer: Ele bir gâlibiyet geçirilemez, nice şehit ve esir bırakılır, hemen sağdan geri kumandası verilir. E artık memlekete, artık ileride asiler yoktur!

مسلمان يا شا
مزانې - آند يا زلي - حاکموزک عیني بار دیمید - ریکلیجه لاس...

سینکرنجی
خطبه

جاهدوا فی الله حوز جهاد

(مدتی الله)

یا زان
طونلی علمی

غازیلر موزن سو خطبه یی اوفو بانلر اوفو بیلمه یی
غزافار داسلریه و پرین فتوی شریفه کوره نه
یا بیجه وزیم کلمه یی آکونه روه لهران سوج اوموز
ایتمه لبر له .

۱۳۱۰
چنه ورا

M. 14.

332

خطبه

ترکیالیر!

«بن» بو «بن» ی سوزه، غالباً، هیچ قارشیدیرمدم.
بربو اکیسکدی . . اوده اولسون :

برزمان . . عقلمجه، خلقك ایلیکیچون، حکم
ایتم- ای ایتم، ایتم- اونو بکا، بو بن بیله صو-
رامز - فیرلادم ، شو میدانه چیققدم . باغیره جانغیره ،
چیرینه جابالابه اوغراشه دورمهده اېکن . . برکون ،
جیده بوغازك ییه جکی ، الله خدمت دستکی - پاره -
قالندی . خدمتدن قالله مق ، دوشمه مکده آرنق الله دکل.
برازده کوسکونلک وار . . تام بوضرهده بیه شیطانلر
بایردی : هایدی «مادرید» . : یارین سورونورکن :

خطبه

غازیلر !

غزائکم بایک اولسون .

مُجَاهِدُ ! حُودُوتُکُم (جَالِهْدُوا فِي اللَّهِ حَوْثًا رِوَاهُ) بُوَیْرَانِ اللّٰهَ صَلَوةٌ
وَسُودُومُ بَیْغِمِرْ لَرَهْ قِیَامَتُکُم حِصْلَهْ عَلَایِطِیْنِ سَزَالَرَهْ وَنَزِیْشَ بَرَن
آنَالَرَهْ بَا بَالَرَهْ دَ اِبِلْ عَالَمُکُم اَوْتَدَ مَاسْفَا رَهْ اَوْطَاوَرَهْ ؛ بَرکَتِ دِیْرَسِنِ
کَرَهْ بَر طَرَفِیْنِ حَوْثِ بَیْغِمِرْ اَمْدَارِیْ بِنْدِیْ ، بَر طَرَفِیْنِ دَهْ سَرَفُوقِ بَا زَوِیْهْ دِیْرَدِکَرِ ؛
یُوْتَسَهْ بَا بَیْغِمِرْ گُونِیْ !... زِیْرَا : دِیْنَمَزْ لَهْرَهْ دَنَسَهْ بُوْرَسَهْ بُولُونَسَهْ ، سَعُوْدُ
جِجَانَهْ اِیْرِ ، مَحَارِبَهْ اِیْمُوْنِ نَهْ بُوْرَسَهْ ، یِهْ حَوْثِیْ حَامِشَهْ بُوْرَامَسَهْ ؛ بَعْنِ حَقِکْ
شَوَارِیْ اَوْتَدِیْنِ بَیْ اَوْلَسَهْ ؛ (گُوْجِیْنِزْ بِنْدِیْ قَدَرْ عَمَلَرَهْ قُوْنِ دِیْرَهْ جِکْ
مِوَحَلَرَهْ نِیْمَانَهْ گُورَهْ جِکْ آتَمِکَرِ وُطَاوُولارَدَهْ بَا غِلْوَا آتَمَر بُولُونَدِیْر بَکَرِ ...)

آهْ سَنَیْکْ بُوْیُوْلَسَنَزْ ؛ شَوَالَسَنَزْ لَکَرَدَهْ یَار بُوْیُوْرَسَهْ اَوْتَدِیْنِ بُو
مَحَارِبَهْ دَهْ دِشَرِکْ قَلَا سِنَهْ بَیْغُوب دَهْ گُوْکَسِ گَرَهْ بِلَهْ جِکْ سَنَکْ بَیْ جَانِیْ
سَعُوْدِیْمَز دَهْ اَوْطَا سَبِیْکْ نِیْ یَا بَیْ حَقِیْقَهْ ، جَالِیْنَمَهْ یِهْ وَا رَهْ حَقِیْقَهْ ؛... اَوْت
اَوْت ، اَوْتَدَ بُوْیُوْلَسَنَزْ کَهْ سَنَهْ آ یَا قَهْ تَرَا بَیْ اَوْلَمَهْ ، رِیْ بَانِکْ خَرِیْ لَرِیْ اِیْجِنَهْ
گُوْمُوْلَمَلِکْنِ جِکْ قَات .. بُوْرَسِیْکْ قَات حَوْشَدَ .

فَعَط .. بُوْرَهْ هَالِ یَا بَیْ . بُوْرَهْ کَلَرَفَانِ آغَلِیْوَر ؛ رِیْ یَا رَهْ اِنْسَانِ اِیْمُوْنِ
دِشَمِیْکْ آتَمِ اَوْلِیْشِیْ گُورِکْ قَدَرْ حَوْثِیْ بَر عَمَرِ سَعْنِیْ بُولُونَهْ مَازِکْنِ غَازِیْلَرِ

Süleyman Paşa mezarına- “Akyazılı” hekimimizin hamiyeti yardımıyla-
dikilmiş bir taşdır.

Sekizinci Hutbe

Câhidû fillâhi hakka cihâdih (sadekallâh)

Yazan: Tunalı Hilmi Bey

Gâzîlerimizden şu hutbeyi okuyanlar okuma bilmeyen gazâ kardaşlarına
verilen fetvâ-yı şerîfe göre ne yapmak lâzım geldiğini, anlatarak hemân silâh omuza
etmelidirler.

Sene 1315

HUTBE

Gâzîler!

Gazânız mübârek olsun.

Mücâhidler, çok şükür (câhidû fillâhi hakka cihâdih) buyuran Allah’a, salât u
selâm peygamberlere, kıyâmete dek rahmetle du‘â edilsin sizlere ve sizi yetiştiren
analara, babalara ki el, âleme pek o kadar maskara olmadık, bereket versin ki bir
tarafdan hak peygamber imdâdı yetişdi, bir tarafdanda siz kuvveti bazuya verdiniz.
Yoksa batdığımız gündü. Zîrâ: devletimiz her nedense boş bulunmuş, silâhdı,
cephâneydi, muhârebe için ne lâzımsa, pek çoğunu hâzırlamamış, yani Hakk’ın şu
emrini unuttur gibi olmuş: (Gücünüz yetdiği kadar ‘askere kuvvet verecek silâhlar,
zamâna göre cenk âletleri ve tavlalarda bağlı atlar bulundurunuz)

Ah, siz pek büyüünüz, şu hâlsizliğimizde parlayıvermiş olan bu
muhârebede düşmanın karşısına çıkub da göğüs gerebilecek sizin gibi canlı
silâhlarımız da olmasa idi ne yapacaktır, hâlimiz nereye varacaktı? Evet, evet, o
kadar büyüünüz ki size ayak türâbı olmak, dünyânın hazîneleri içine gömülmeğden
bin kat yüz bin kat hoşdur.

Fakat bu ne hâl Ya Rabbi, yürekler kan ağlıyor, dünyâda insân için
düşmanın alt oluşunu görmek kadar tatlı bir ‘ömür saati bulunamazken gâzîlerimiz
[8.HUTBE,1315:1-2]

۱۰۴
مادرید سفارت سفیه سی ناشکاهی
طوبه لی حلی

اون برخی

خطبه

ترکبالیق عثمانلیقدر: عثمانلیقدر: ترکیالیقدر.

(نحو ادر)

۱۳۱۸

خطبه

ترکیالیر!

«بن» بو «بن» ی سوزه، غالباً، هیچ قارشیدیرمدم.
بربو اکیسکدی . . اوده اولسون :

برزمان . . عقلمجه، خلقك ایلیکیچون، حکم
ایتم- ای ایتم، ایتم- اونی بکا، بو بن بیله صو-
رامز - فیرلادم ، شو میدان چیقدم . باغیره جاغیره ،
جیرینه جابالایه اوغراشه دورمهده اېکن . . برکون ،
جبد بوغازك یه جکی ، الله خدمت دستکی - پاره -
قالندی. خدمتدن قالمه مق، دوشمه مکده آرتق الله دکل.
برازده کوسکونلک وار . . تام بوضرهده بیه شیطانلر
بایردی : هایدی «مادرید» . : یارین سورونورکن:

(بر اوقته لی مماش بولسایدن اوده بیریم نه اولودی
یوقسه نه ثباتی واردرد. نه ده عنادی متانی !) دییه .
جکیرک ده ایلک آدیعد. آغز لرخی قاناتق فکریله . بو
چیرکین اندیشه ایله . بویله بر خود اندیشلک ایله مرید اولدم .
نیم : اوج بش کون دورمق ، دونکلکمدن دونمک ،
دفع اولوب بر طرفه کیتمک ! نیتمه اویون اوینامق یوق :
بیلیم نه دن : بکا پول بیسه ویر یامزدیورم . لکن . هر
اهله ویر یلمه یه باشلاندی . اوج بش . اوج بشیوز
اولسون دیرکن اوج بش آی قالدیم . بر بنجه «رذالت» لره
[*] دالدم . استعفا ایتدم . مادرید دن چیقدم . ینه
دالدمدن چیقه مدم : استعفا قبول اولمادی . قالدیم
ینه مادرید . کیتدم شیمدی ینه کلدیم : آرتق ایشم .
[*] اعتبار هوادن قرمدی ایله اولامز یوقسه
رذالت اولور ! . یازم سز دییه . قبول رذالت مردانه
اعاده رذالت یاننده بیه یک ذایله بر رذالت برینه
جکرسوز . مساک بیینمه لی :

ON BİRİNCİ HUTBE

Türkiyelilik Osmanlılıktır, Osmanlılık Türkiyeliliktir

(meccânendir)

1318

Hutbe

Türkiyeliler!

“Ben” bu “ben”i söze, gâlibâ hiç karışdırmadım. Bir bu eksikti. O da olsun:

Bir zamân, ‘aklımca, halkın iyiliği için, hükmetdim –iyi etdim, etemedim, onu bana bu ben bile soramaz- fırladım, şu meydana çıktım. Bağıra çağıra, çırpına çabalaya uğraşadurmada iken., bir gün, cebde boğazın yiyeceği, elde hizmet esteği –para-kalmadı. Hizmetden kalmamak, düşmemek de artık elde değil. Biraz da küskünlük var. Tam bu sırada yine şeytanlar belirdi: Haydi “Madrid”e: Yarın sürünürken: [3] (bir okkalı ma‘âş bulsaydı o da bilmem ne olurdu yoksa ne sebâtı vardır. Ne de ‘inâdı metâneti) diyeceklerin daha ilk adımda ağızlarını kapatmak fikriyle bu çirkin endişe ile böyle bir hodendîşlik ile mürted oldum. Niyetim: Üç beş gün durmak, dönekliğimden dönmek, def’ olub bir tarafa gitmek! Niyetimde oyun oynamak yok: Bilmem neden, bana pul bile verilmez diyorum. Lâkin her nasılsa verilmeye başlandı. Üç beş, üç beş yüz olsun derken üç beş ay kaldım. Bir nice “rezâlet”lere⁷ daldım. İsti‘fâ etdim. Madrid’den çıktım. Yine daldıklarımından çıkmadım: İsti‘fâm kabûl olunmadı. Kalkdım yine Madrid’e gitdim. Şimdi yine geldim: Artık işim, [11. Hutbe:1-4].